

249204

Рік XIII.

Р. 1904 кн. VI.

Т. LXII.

ЗАПИСКИ

НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові що два місяці під редакцією
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

DER ŠEVČENKO-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDIGIERT VON
MICHAEL HRUŠEVŠKYJ.

XIII Jahrgang.

1904, VI B.

B. LXII.

Накладом Наукового Товариства імени Шевченка

З друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Веднарського.

—+— Найшло 28 XII с. с. 1904. —+—

КНИГАРНЯ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

має на складі між иншими отсі книжки:

	Корек.
Адріян. Аграрний процес у Добрушах	1 —
Антонович В. Польсько-українські відносили XVII ст.	0 40
Барвінський В. Досліди з поля статистики	0 20
Бодяньський О. Українські казки, зі вступом і поясненнями	0 50
Боровиковський Л. Маруси, теж	0 26
Брайтенбах В. Біологія в XIX в.	0 26
Будзиновський В. Хлопська посідість	2 —
Верхратський Ів. — Начерк соматології	3 —
„ Знадоби для пізнани угро-руських говорів, т. 1—2 по	2 —
„ Про говор долівський	1 30
Візнер Ю. Житє ростан у морі	0 15
Гнатюк Вол. Словацький опришок Яношік в народній поезії	0 50
„ Русини Пряшівської епархії і їх говори	0 70
„ Словаки чи Русини?	0 80
„ Hungarico Ruthenica	0 20
„ Пісенні новотвори в укр.-р. народ словесности	0 50
„ Угроські духовні вірші	2 50
Грушевський М. Історія України-Руси, т. I, вид. 2	7 50
„ т. III—IV див. Збірник іст.-філ. секції (т. II вид. 2 в друку).	
„ Люстрації королівщин в руських землях XVI в., т. I—IV див. Жерела.	
„ Виїмки з жерел до історії України-Руси: ч. I, до пол. XI в.	2 00
„ Розвідки й матеріали до історії України-Руси, II—IV	9 00
„ Останні романи Г. Сіпкевича	0 40
„ Вступний виклад з історії давньої Руси	0 20
„ Хмельницький і Хмельницщина	0 20
„ Звенигород галицький	0 70
„ Похоронне поле в с. Чехах	0 60
„ Описи Ратенського староства	0 60
„ Хрволюгія подій Галицько-волинської літописи	1 00
„ Економічний стан селян в Львівській королівщині XVI в.	0 20
Драгоманов М. — Листочки до вінка на могилу Шевченка	0 20
„ Рай і поступ 2 вид.	1 00
„ Микола Ів. Костомарів	0 16
„ Літературно суспільні партії в Галичині	1 80
Еман Е. Економічне положенє руських селян на Угорщині	0 26
Енгельс Ф. Людвік Фаєрбах	0 50
„ Початки родини, приватної власности і держави	1 50
Етнографічний збірник т. I—IV, VII—X і XII по 3— кор. т. V, VI і XIII—XV	
по 400 кор., т. XI	6 00
Ефремов С. Національне питанє в Норвегії	0 30
Жерела до історії України-Руси, т. I. — Люстрації королівщин в землях	
Галицькій і Перемишльській	4 00
„ т. II: Люстрації королівщин в землях Перемишльській і Сяноцькій	4 00
„ т. III: теж — в землях Холмській, Львівській і Белаській	5 00
„ т. IV: Галицькі акти з р. 1648—9	4 00
„ т. V: теж — з р. 1649—51	4 00
„ т. VII: — Люстрація королівщин з р. 1570	4 00
Житє і Слово, вістник літератури історії і фольклору, рік 1 і 2 по 10, рік 3	5 00
Заклинський Ром. — Чи можна Федьковича Косованом звати?	0 40
Заневич — Знесене панцини в Галичині	1 00
Записки Наукового Товариства імени Шевченка т. I—XXI, XXII—XXX, XXXIII,	
XXXIV, XXXVII—LXII по 3 00, т. XXIII—IV 5 00, т. XXXI—II,	
XXXV—XXXVI по 5 00, комплети I—XX по 48 00, I—L по	120 00

Р. 1904 кн. VI.

Т. LXII.

ЗАПИСКИ

ВОГО ТОВАРИСТВА ІМЕНІ ШЕВЧЕНКА

виходять у Львові щодня місяці під редакцією

МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.

MITTHEILUNGEN

ШЕВЧЕНКО-GESELLSCHAFT DER WISSENSCHAFTEN IN LEMBERG

REDAIGIERT VON

MICHAEL HRUSEVSKYJ.

Jahrgang.

1904, VI B.

B. LXII.

з вкладом Наукового Товариства імени Шевченка

з друкарні Наукового Товариства імени Шевченка
під зарядом К. Беднарського.

Вийшло 28/XII с. с. 1904.

НБ ПНУС

249204

БІБЛІОТЕКА
Івано-Франківського
педагогічного Інституту
Інв. 249204

Зміст LXII тому.

1. Матеріали до історії Коліївщини. III. Польська поема про уманську різню, подав др. Іван Франко . с. 1—40
 2. Козаччина на переломі XVI і XVII в. (1591--1603), написав Василь Доманицький (VI—X) . с. 65—113
 3. Miscellanea: а) Руська „кройника“ з XVII в., подав о. Арістарх Крижановський; б) П. Литвинова-Бартош (некрольог), і в) Олександр Пипін (некрольог), под. М. Грушевський . с. 1—5
 4. Наукова хроніка: Огляд часописей за р. 1903 (зміст на с. 63—4) . с. 1—64
 5. Бібліографія (рецензії й справоздання, зміст на с. 33) с. 1—34
-

Inhalt des LXII Bandes.

1. Beiträge zur Geschichte der Volksbewegungen im J. 1768 (Kolijivščyna). III. Ein polnisches Gedicht über die Metzerei in Umanj, mitgeteilt von Dr. Ivan Franko . S. 1—40
2. Ukrainische Kosaken an der Grenzscheide des XVI und XVII Jahrh. (1591 - 1603), von Basilius Domanyćkyj, VI—X . S. 65—113

3. Miscellanea, von A. Kryžanovskýj und M. Hruševskýj S. 1—5
 4. Wissenschaftliche Chronik: Uebersicht der Zeitschriften für das J. 1903 (Register siehe S. 63—64) . . . S 1—64
 5. Bibliographie (Register der Publikationen siehe S. 33) . S. 1—34
- Inhalt voriger Bände (deutsch) siehe den ersten Band jedes Jahrganges.
-
-

МАТЕРІАЛИ

до історії Коліївщини.

III. Польська поема про уманську різню.

Подав Др. Іван Франко.

I.

В рукописнім відділі бібліотеки Осолінських у Львові під ч. 266 є рукопис нового письма, в новій полотняній оправі, зложений із 70 карт грубого білого паперу, весь присвячений матеріалам про уманську різню 1768 р. Рукопис, а властиво всі уміщені в ньому матеріали писані одною рукою, гарним, виробленим „писарським“ почерком. Усі матеріали — копії з інших якихось оригіналів, про які одначе в рукописі не сказано нічого докладнішого, чи се автографи, чи також копії. З донисків роблених иншою рукою і иншим чорнилом на початках і на кінцях поодиноких статей помічених у рукописі бачимо, що всі ті матеріали були 1840 р. переписані в рукописів барона Шодуара в Івниці для князя Г. Любомірского. Сам Любомірський, розумієть ся, ані не переписував, ані навіть не порівнював свої копії з оригіналами і для того в ній полишали ся численні, хоч не важні помилки, декуди менші або більші пропуски або місця не добре відчитані — все се не поправлено. Рукою Любомірского писані очевидно лише ті дописки при наголовках та закінченях поодиноких статей, із яких бачимо, що барон Шодуар ще в 30-их роках XIX в. займав ся збиранем матеріалів до історії Коліївщини, і крім невідомих нам

жерел стягав копії поодиноких споминів та документів із бібліотеки монастиря Василянів в Умані та від якогось шамбеляна Штайна. З того рукопису я подав 1894 р. в „Житю і Слові“ (т. II ст. 65—67) дві українські вірші зложені якимось Поляком з нагоди Коліївщини, а тепер хочу подати всі неопубліковані доси матеріяли, а поперед усього досить простору поему про уманську різню. Ось докладний зміст рукопису.

На новійшій титуловій картці, нумерованій, подано титул „Materiały do rzezi Umańskiej 1768 r.“ і загальний зміст тому.

1. Карти 1—18. Rzeź Umańska czyli historia rewolucyi zrobionej przez Zelizniaka i Gontę, napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajduiącego się w teyże okropney Rewolucyi. Під сим заголовком рукою Г. Любомірского дописано: przez Lipomana. Сей титул повторений і в виданю Рачинського (Bunt hajdamaków na Ukrainie r. 1768, opisany przez Lipomana i dwóch bezimiennych, wydane z rękopismu przez Edwarda Raczyńskiego, перше вид. Poznań 1842, друге, wydanie powtórne dosłownie z pierwszej edycji przedrukowane, Poznań 1854) з додатком „naoczego świadka“ — додаток невірний, бо Ліпоман не був наочним, сьвідком уманської різні, але, як подає Рачинський у передмові до свого видання, був „obywatel ukraiński znany z przekładu na język ojczysty Józefa Flawiusza i opisu kurhanów na Podolu i Ukrainie“, який „zaraz po rzezi humańskiej na Ukrainę przybył, a zawarłszy z naocznymi świadkami tych okropności związki, z ust ich powziął wiadomość o buncie Zeleźniaka i zgrozach dokonanych w Lisiance, Humaniu i indziej“ (op. cit. стор. II). Дивна річ, що Рачинський знаючи се таки лишив на творі Ліпомана титул „naoczego świadka“. Ти записки в вид. Рачинського в першім вид. містять ся на ст. 101—180, а в другім на ст. 65—117. В нашім рукописі маємо закінчене, якого нема в друку: Koniec historyi o rzezi Humańskiej czyli o rewolucyi zrobionej przez Zelizniaka y Gontę. Satis ad memoriam posteritatis. Opus in pagina, quod capit volumina. Dostyc wiadomości do pamięci przytomności [sic! зам. potomności]. Dzieło w cwiartkach kilkanaście do tomow wielkich ośmnaście. Очевидно се якась пуста гра слів без ніякого значіння.

2. К. 19. Wiersz do ratusza humańskiego. Сей вірш починаєть ся так:

Ten, co cię stawiał y zgniotł tobą ciała,
 Pokazał rozum, jaki mu krew dała;
 Boga się wyrzekł, serce dobre stracił,
 Bo się zabiciu zabiciem zapłacił.

Увесь вірш має 38 рядків (з них один через неувагу писаря пропущений) і містить саму отаку майже незрозумілу плетеницю слів.

Картка 20 порожня.

3. К. 21—32 verso. „Opisanie rzezi humanskiej przez przytomną temu nieszczęściu sierotę w r. 1827 dnia 9 X-bra w łaskawie danym przytułku“. До цього титулу знов рукою Любомірского дописано: Przez Panią Krebs. Сі спомини були видані 1840 р. Рачиньским у Познані з разу в газеті Orędownik, а потім окремою брошурою п. з. Opis autentyczny rzezi humańskiej przez córkę gubernatora Humania z Mładanowiczów zameżną Krebsową. Z manuskryptów hr. T. Działyńskiego przedrukowany. Poznań 1840.

К. 32 verso порожня.

4. К. 33—42. „Krótkie opisanie rzezi w mieście Humaniu od czerni Ukrajńskiej dnia 20 miesiąca czerwca 1768 zdziałaney“. Під титулом рукою Любомірского дописано „Z rękopisma znajduiącego się niegdyś w Bazylikańskiej humańskiej bibliotece“, та при кінці тексту так само як і під кожною з попередніх і дальших статей поміщено дописку тою самою рукою: „Wypisano z rękopisma u Barona Chaudoir'a w Iwnicy 1840 H. Lubomirski“ — значить, копію з василіанської книги робив Шодуар, а для Любомірского переписувано в Івниці вже з його копії. Ся статя, се реляція звісна під назвою Василіянина Тучапського, буцім то наочного свідка різні, написана швидко по dokonаних подіях, бо вже д. 2 грудня 1787 року, отже несповна 20 літ по різні ректор уманського монастиря о. Йосафат Моргулевич і віцеректор Мацевич посвідчають автентичність копії сеї реляції, „wiernie przekopiowaney z akt klasztoru humańskiego“ мабуть для Дзялиньского, бо се потверджене надрукував Рачинський у своїм виданю разом із реляцією ніби Тучапського (Bunt hajdamaków 1. вид. стор. 181—221, 2 вид. стор. 119—146), а в нашій рукописі такого потвердження нема.

Карти 43—44 порожні.

5. К. 45—46. На горі рукою Г. Любомірского написано: Z biblioteki Szambelana Szteyna. Під сим без окремого титулу

дата: „D. 28 Junii 1768 z Wołynia“. Поч. Po iedney nie-skonczoney biedzie druga straszna... Кінчить ся: „ale też oby-watele z swoiemi majątkami za Dniestr powynosili się“. Коротка реляція про гайдамацькі рухи в виді листу до якогось приятеля, буде опублікована пізнійше.

6. К. 47—48 verso. Kopia listu pisanego z drugiego mieysca z Wołynia dnia 28 Junii 1768. Поч. Boday bym nie doczekał pierwszym tych nieszczęśliwości byдź donosicielem. Кінч. „a do tego gdy się dowie co się w Barze stało, pewnie się wroci nazad“. Буде опубліковано пізнійше.

7. К. 48 verso — 49 руські вірші, опубліковані мною в Житю і Слові.

Карта 50 порожня.

8. К. 51—66 польська поема, яку подаю далі.

К. 67—70 порожні.

Що до самої поеми, то маючи перед собою не автограф автора, а досить пізну і хоч загалом старанну, а все таки чоловіком мало тямучим роблену і пізнійше не коляціоновану копію я вважав можливим відступити від фільольоґічного принципу — друкувати слово в слово і букву в букву, хоча й не робив ніяких змін у мові, правописі та формі тексту. Я завів тільки інтерпункцію, якої в тексті в значній мірі нема, відступив від прийнятого в тексті принципу писати майже всі іменники великою початковою буквою, та перевів консеквентно точковане та крисковане (ż = ж, ść, ó), яке в рукописі переважно зовсім занедбано. Декуди, поправляючи явні помилки рукопису, я кладу в тексті свої поправки або конектури, але всюди в нотці до відповідного слова зазначаю, як стоїть у рукописі. Поменші пропуски доповняю, але кладу слово, якого нема в рукописі, завсігди в гранчастих скобках. Нумерація рядків заведена не мною і навіть не тим, хто писав копію Г. Любомірского; вона очевидно була вже в рукописі барона Шодуара і дає нам можливість сконстатувати (на що зрештою вказує брак риму до попереднього вірша), що по віршу 781 копій Г. Любомірского пропустив один рядок, так що між числами 780 і 790 у рукописі Оссолінських міститься не 10, а лише 9 рядків. Я зазначив сей пропуск виточкованем одного рядка. На щасте для змісту оповідання сей пропущений рядок зовсім неважний.

Krotkie opisanie wierszem polskim nieszczęśliwey klęski w całej Ukrainie a najszczególney tyrańskiej rzezi w mieście Umaniu przez Maxyma Zelezniaka Zaporozca najpierwszego herszta za poduszczeniem Melchisedeka Jaworskiego ihumena Motrenins. nayprzed zbuntowanego a potym przyłączeniem się Gąty sotnika umanskiego zmocnionego na polskim y żydowskim narodzie roku 1768 dopełnionej y spraktykowanej, przez studenta szkół umanskich dla wiecznopomney całemu światu pamięci zebrane y złożone wiersze.

1. Ledwo co Ukraina z popiołów powstała,
W których, jak ludzka pamięć zasięga, mieszkała,
Ledwo nieurodzayne drzewo owoc¹⁾ dało,
Zkądby całopalenie Bogu stać się miało,
Ledwie, mówię, drapieżność ustała zwierzęca,
Ludzi ten kray żywnością do siebie zachęca,
Płodniste dzikie stepy y lasow gęstwiny,
Gdzie przedtem [nie] nie było procz iedney dziczyzny ;
Idzie lud iak Izrael w on kray obiecany,
10. Lecz nie wiem, czy to doydzie, kto nie jest uszczwany²⁾.
Niechay krokiem nayprędzszem z Fortuną pospiesza,
Nie trafi do oyczyzny bez wodza Moyżesza ;
Lub trafiwszy nie długo w tym pożywie³⁾ mieniu!
Płakać trzeba, nie będzie kamień na kamieniu.
Bo cerkwie y kościoły y oltarze święte,
Iedne pobudowane a drugie zaczęte,
Monasterów ozdoby, fundusz w Ukrainie,
Nie wiedzieć co z złych⁴⁾ na nie strasznego wyplynie.
Zamiast błogosławieństwa y mnichów modlitwy
20. Krwie rozlanie, zgorzenie, chrześcian gonitwy.
Co lektce usłyszawszy ciekawie się pyta:
„W którym mnichu, klasztorze złość ta iest ukryta ?
Nie nazwał by się, mówi, zakonnikiem taki,
By miał wszczęć z chrześciany podstęp ladaiaiki.
Dla dzikiego pospółstwa zamiast dadź naukę,
Miałby ludzi buntować y płatać złą sztukę ?“
Odpowiem niezadługo y odkryię szczerze,
Że ten pożar w Morteńskim wszczęty monasterze.
Niech lektora ciekawość, proszę, czas wyczeka,
30. Powiem : to od humena iest Melchisedeka.

¹⁾ В рукоп. оwoце. ²⁾ В рукоп. со щчваны. ³⁾ В рукоп. поżyв. ⁴⁾ В рукоп. злых.

- Ten mając naturalny rozum y nabyty,
 Któren na chwałę Boga od niego użyty
 Bydź powinien koniecznie, zamiast teyże chwały
 Dwoiakię od kapłana przestępstwa się stały.
 Był lat kilka humenem w klasztorze Motreni,
 Gdzie polską włosć Smilańską dizunią mieni,
 Od rossyiskiey przyległość innego obrządku, —
 Żadnego tam nie czynił dusznego porządku.
 Ba, co mówię, nie czynił! owszem, bardzo wiele:
40. Sam zginął, wielu zabił na duszy y ciele.
 Zachęcał ludzi zewsząd nabożeństwem niby,
 Grzech śmiertelny niewinności przyniósł bez ocbiliby.
 Przeto często odpusty z ofiarą bywały,
 By grzechowe rozpusty wolność swoją miały.
 Zbuntował gruby naród gorliwością wiary:
 Pałą się w Ukrainie sekretne pożary.
 Wydaie uniwersał, od pozwu zakryty,
 Że xiądz, Polak, Żyd oraz będzie w pień wybity.
 „Tylko skrycie ludowi każdy z was niech wznawia,
50. Że iest wola rossyiska dziś z Peryasławia,
 Żeby był każdy kozak y człek w pogotowiu —
 Spełni się w roku ósmym przy czerwonym nowiu“.
 Stało się podług woli, iest wszystkich ochota,
 Nie iest grzech, pozwolona od popa niecnota.
 O mądrości przekłętą, szalona y wściekłą,
 Nie od Boga nabyta, ale rodem z piekła!
 Iak żeś wielki fundament wiary założyła
 Przekłētey, iakęś sama iest y przedtym była!
 Upadnie ten fundament wraz z sektą przekłēty,
60. Krwią y śmiercią chrześcian wnet będzie podcięty.
 Będzie tobie samemu po czasie ach biada:
 Kto pod kim dołki kopie, zazwyczaj w nie wpada.
 Iuż tedy Melchisedek, będąc o tym pewnym,
 Wyieżdża za granicę z żalem niby rzewnym:
 „Czy hultaie sunią się, czy konfederaci“),
 Ażebym mógł monastyr oraz swoich braci
 Ocalić“. Prosi anszeft komend, by załoga
 Dana była iakowa, — błagać będzie Boga.
 Tak podstępny sposobem dokument odbiera

1) В русском. конfederacye.

70. Do którego bądź kolwiek blisko officera.
 Nie tędy udaie się, ale w Zaporozże.
 Co za wybieg przewrotny, nieskończony Boże!
 Ma łatwość od starszyny przy tym dokumencie;
 Diaból nie źle pomaga, w nayprędzszym momencie
 Prowadzi na załogę nie wiele kozaka:
 Z Zaporozża Maxyma herszta Żelezniaka.
 Zkąd y przed tym rozpusty spływały do Smiły,
 Ztamtąd po Ukrainie wszędzie się szerzyły.
 Temu pisze ordynans z pieczęcią Moskala,
80. Że ten każe koniecznie, nie tylko pozwala,
 Wyróżnić Żydów, Polaków — obowiązek wiary!
 Niewiara czyni bardziej pogańskie poczwary.
 Daie błogosławieństwo od Imperatrycy
 Wybrać kłokol — Polaków — z rossyiskiey pszenicy.
 I pszenicy nie długie będzie panowanie:
 Zżęta, związana w ogniu piekielnem zostanie.
 Idzie ów daley w Polskie od tamtey granicy,
 Nie mając zaporozskiey dwadzieścia konnicy.
 Wziół patent półkowniczy od Melchisedeka —
90. Tak prędko do tey rangi z prostego człowieka!
 Dziwna iest, że do rangi żołnierzy oręża
 Hultayskich woysk należą, nie do xiązki, xięża
 Motrońscy, bo nie xięża, poganie bydź mogą,
 Którzy w piekło lud wiodą niby wiary drogą.
 Wziół złe błogosławieństwo, nim wsiadł na koń zgoła;
 Ochotnik za nim, nie on ochotnika woła.
 Co za prędką gorliwość za wiarę¹⁾ się bicia!
 Niedowiarki chcą wiernym wszystkim wydrzeć życia.
 Wszak ci to y żydowstwu²⁾, chociaż niewiernemu,
100. Brać życia nie godzi się, ile nam bliźniemu.
 Zebrało się kilkuset, nim doyszli do Smiły;
 Iuż się znać ukraińskie roskoszy skączyły.
 Płaczą Żydzi y szlachta, onych małe dzieci, —
 Czy egipska niewola w tym się kraiu nieci?
 Rzną po wsiach y w miasteczkach, niewinną krew leją.
 O moy Boże! iakież Ci offiary się dzieją!
 Przedtym w Starem Zakonie palono bydłęta,
 Tu zaś z prawych chrześcian iest offiara święta.

¹⁾ В рукоп. віарą. ²⁾ В рукоп. żyдowstwie.

- Przedtym z offiarujących rąk brana bywała,
 110. Teraz z offiarowanych Tobie cześć y chwała.
 Dali dowod najpierwszy w mieście Żabotyńie,
 Gdzie nie iedna niewinna głowa ludzka ginie.
 Wybiwszy się z poddaństwa bili panów, panie, —
 Iuż to czynią z swoimi zawzięci Smilanie.
 A coż mówię o innych, Korsuniu, Kaniowie!
 [A] targi Bohusławia kto dobrze opowie!
 Toż się działo¹⁾ po lasach, wioskach, polach wszędzie —
120. Iuż Polaka y Żyda na świecie nie będzie!
 Gonili obławami z pól, kniey, iako zwierze, —
 Tak czynią prawowierni z gorliwości w wierze!
 Gdzie napadł Żydów, szlachtę, w lesie lub na polu,
 Wybierali z pszenicy nasienie konkolu.
 O przekłeta pszenica, nie pszenicą zwana,
 Kąkol, święte nasienie zaś twoie z szatana.
 Nie z takiej to pszenicy Bóg ofiarę bierze,
 Ale kąkol onemu podany w offerze.
 Zżęte snopy na chwałę idą Panu Bogu,
130. Żeńce zaś póydą czartu na grotnym ożogu.
 Iuż ta straszna wiadomość y po Ukrainie,
 W Podolskim y w Kiiowskim, na Wołyniu słyńie.
 Tę tyrańską bezbożność złe czyni poddaństwo,
 Śmierć zelżywą odraża: miasto usług państwo
 Od własnego poddaństwa y miasto daniny
 Na fortunie y życiu²⁾ doznaią ruiny.
 W Umań niby fortecę zbieraią się wszyscy,
 Nie wiedząc, że w tem miejscu będą śmierci blizcy.
 Tu nasi, tu³⁾ y ze stron szlachta, urzędnicy,
140. Tu Żydowstwo ciśnie się z całej okolicy,
 I student pozostały w niemałym swym liku
 Tuszą sobie: gdy staniam przy obronnym szyku,
 A kozaków kilka set konnych prócz piechoty,
 Dragunów kilkadziesiąt, by na iakie groty
 Uderzem y zwyciężem, a za kupnem koni
 Przyszli prusecy żołnierze, wezną się do broni.
 Toż podług woiewodztwa uchwały wybrani
 Żołnierze pod kommendę naszą ieszcze dani.
 Dosyć rady, poszliśmy co z woyskiem na polu

¹⁾ В рукоп. діяла. ²⁾ В рукоп. życia. ³⁾ В рукоп. то.

150. Po Gontę, by dotrzymał wierności parolu.
 Niech przysięże przed nami. W niedzielę się stało¹⁾,
 Że przysiągł y wyiechał, zabawiwszy mało.
 Pruski przy tem porucznik z niemi w radę rada:
 Armaty rozporządza, strzelnicę zakłada.
 Widząc rządy, są sprzecni, ten temu nagania, —
 Nie wie, kto z nich iest starszy, wyiechał z Umania.
 Wiele wody kazano przygotować w kadki...
 Własnie iak by przy trzonku swoje czynią zwadki.
 Alić tu coraz bliższą do usz dają wzmiankę,
160. Że wieczorem w sobotę wyróżnięto Łysiankę.
 Z rządów mało tam było, y żadnego pono;
 Franciszkana iednego ze psem powieszono.
 Szlachtę, Żydów wybito, majątek zabrany,
 Nawet kościół, monaster w niwecz zrabowany.
 Ci mówią: „Co się dzieie! Zmiłuy się, o Boże!“
 Drudzy w głos: „To bydź żadnym sposobem nie może“.
 Nie wierzycie, otoż iest z naszych dóbr nowina:
 Iuż wyróżnięta, spalona niedawno Ryzyna,
 A szlachta, co się w tey wsi z domów swych bronili,
170. Tyrańską śmierć z żonami y dziećmi pożyli.
 Bo nie tylko cierpieli nogi, ręce cięte,
 Lecz y dziatki na spisach z wnętrzości wyięte
 Po powietrzu latały. Strach! Niemasz od Gonty
 Wiadomości, znaczą się oczywiste bunty.
 W tem nadchodzi wiadomość, że iuż pułkownicy,
 Obuch y Magnuszewski, poszli ku granicy
 Wyprawieni precz z woyska, ieśli chcą, by żyli:
 Taki abszyt sotnicy z rady sporządzili,
 Dawszy im po kozaku z łaski czyli zdradą,
180. Gdyż kilka koni w pogoń tuż za niemi iadą.
 Obucha nie napadli; Magnuszewski przecie
 Z natchnienia konwoy zsyla, rzecze: iedź po świecie.
 Sam drapnowszy mil kilka odpoczywa w iarze,
 Widzi z góry iadących kilku ludzi w parze,
 Y zasiadłszy za pieńkiem do zbliżonych strzeli
 Z sztućca: ieden padł, w rozsyp drudzy polecieli.
 I tak swe za granicę salwowali życie,
 Którym mieli w Umaniu przypłacić sowicie,

¹⁾ На нарр. д. 19 Іуніи.

- Iako Gonta przyrzekał, że „gdy was zastanę,
 190. Okrutnieyszą nad innych zadam śmierci ranę“.
 Sam iuż Gonta zostawszy z wojskiem radę bierze:
 „Lubom stwierdził przysięgą wierności przymierze,
 Iednakże choć kumowie ieden, drugi, trzeci,
 Którzy u mnie trzymali y ia u nich dzieci,
 Przecież czynią podemną podstępne zawody,
 Listy do mnie pisane tają woiewody.
 Nie daruję, a mam też pismo Żelezniaka,
 By nic bronić żadnego Żyda y Polaka,
 Bo bym się tak sprzeciwił y całej Rossyi,
200. I swoiey bym od miecza nie uchronił szyi.
 Owszem, trzeba dopomódz, bo takie ukazy,
 Byśmy życia, maiątków nie poniesli skazy.
 Naczał, woysko, panowie, a wy co mowicie?“
 Krzykną: „Chętnim kłaść przy was choć by własne życie!“
 „Dziękuję y odpiszę to do półkownika.
 Który się zatrzymuie, bo go strach przenika
 Uderzyć na nas, — niechay do Umania spieszy,
 W prędcie pomoc go nasza w żądaniu pociesz“.
 W poniedziałek dzieie się o drugiey godzinie¹⁾,
210. Widać: woysko od lasku zwany Greków płynie,
 Lecz nie nasze, niestety! Znać nieprzyiaciele²⁾.
 Armaty rychtuy, bierz się do oręża śmieie!
 Obóz się przy folwarku nad stawem lokuie,
 A hultajstwo przedmieścia iuż wszystkie grassuie.
 Wprzód rachmistrz Nielubowicz z swą żoną iedną,
 Z córką, siostrą y synem straszną śmiercią giną,
 Gdy ich dworek na dole, by miasto widziało
 Z góry, co się podobnie potym z nim stać miało.
 Nacyjęzsze wyrządzali onymże katuszy,
220. Choć by serce kamienne, to się patrzac wzruszy:
 Gołych z izby wywodząc aż na plac widoku,
 Cieli, kłóli, strzelali gmin z każdego boku.
 Uwijaiąc się zwolna te męki zadaia,
 Krzycząc: „Niechay się z miasta tego spodziewaią!“
 Potym inną z izb szlachtę wywłóczą za włosy,
 Z Żydów w miasto nie weszłych żną gęste pokosy,
 Rwą skrzynie, domy palą, strzelaią y kola,

¹⁾ На марш. д. 20 Іуніі. ²⁾ В руюп. неірзпїаіаіа.

- Z trupa woda czerwona, krwią splókali rolę.
 Z iam, kontów, iarów, trzciny w miasto uciekaia,
 230. W którym widząc zamknięte, onych nie puszczaia.
 Krzyk, ięk, ryki płacziwe pod same niebiosy,
 Widząc równie y w mieście, że te spadną losy.
 Vivat, vivat, już Gąta na ratunek dąży,
 Wnet on tu nieprzyaciół swym woyskiem okrzyży.
 Widno wprawdzie z za góry chorągiew żołcieie
 Y proporce niebieskie, iak wiatr niemi wieie.
 Patrzymy: prosto idzie, na obóz naciśnie, —
 Obaczycie, iak to się hultajstwo rozprysnie¹⁾.
 Już podszedł, podsluchaymy, iak w oręż uderzy!
240. Chorągwią biie w ziemię, podobno się zmierzy.
 Ach strach! ach źle! ach prze Bóg, już pospołu stoia!
 Przepadliśmy na wieki z tą nadzieią swoia!
 Mieycie się do oręża! On sam zaczął iedzie,
 A Gąta czapką kiwa — nie wierzmy, bo zwiedzie.
 Boberkiewicz, pal z armat, przykładay że lonty!
 Wyruchtuy dobrze w piersi do samego Gonty!
 Poczekay, niech się zbliża, żeby z ręczney broni,
 Kiedy nie kartaczami, zsadać onych z koni.
 Już blisko, pal że prosto! Skoro huk armaty:
250. Zsadzily zaraz z konia sotnika granaty.
 Piorunem się cofnęli, widząc, że nie żarty.
 Hołota zabitego iak zaiąca charty
 Porwawszy ciało wloką czem prędzey, gdzie fosa,
 Boiać się, by im kula nie utarła nosa.
 Wtym Gonta rozgniewany kule y proch daie,
 Bo tamtym już nie stało, — ruszył wszystkę zgraie.
 Z za wałów y z za chałup uderzą pociski,
 Coraz czyniać ku miastu chyłkiem przystęp bliski.
 Ale nasi z baszt, strzelnic dobrze się im bronia,
260. Bo bez rąk, ócz, kulawych ieszcze kule gonia.
 Wieczorem Gonta wkradł się blisko pó pod wały,
 Z hakownic wtenczas naszych kule dogrzewały.
 Tak przez całą noc raz w raz ogień nieustanny,
 Z obu stron kule sypia, iak woda z fontanny.
 Już pułmiski, talerze topia, kule leia,
 Broniać się na hultaiów z ręczney strzelby zieia.

1) В пыком. rozsypie.

- Aż rano kula z kulą leżące na rynku
 Zbierali, oddawając nazad w upominku.
 A watah¹⁾ Laskonoski krąg obieżdża miasta,
 270. Na swym koniu przodem się ustawicznie szasta²⁾.
 Nie uważa, choć iego zewsząd kula pierze:
 „Nie żartujecie! Mam ufność w diablem charakterze“.
 Nie mogąc nic poradzić szłą we wtorek rano
 Człeka, aby pod miastem parol wywołano:
 „Wszystkim, gdy się poddadzą, daruiemy życie,
 Konfederatów, Żydów skarżem należycie“.
 Lenard porucznik, inni, Markowski chorąży
 Wołaią: „Zdrada będzie!“ Mładonowicz dąży
 Z myślą swą źle radzacą do końca ich myśli.
 280. Wtym posłańce od Gonty skrycie z chustką przyszli.
 Pięknie się układaią, pokrywaią miną
 Iaszczurcze własne iady: „Tylko Żydzi zginą“.
 A xiądz rektor Kostecki wszystko to przenika,
 Do pokuty pobudza każdego grzesznika.
 „Żałujecie za występki, bo śmierć przed oczyma!
 Zginie³⁾ wszyscy, żadnego ratunku już niema“.
 Lud ięczy z wyrażeniem straszego lamentu,
 Doprasza się spowiedzi świętej, sakramentu.
 Kilkadziesiąt wraz każdy w sercu grzech wyznawał,
 290. Ten w piersi białym się⁴⁾ rozgrzeszenie dawał
 Aż do końca; dopiero żegnać się naznaczył,
 Żeby ieden drugiemu urazy wybaczył.
 Natenczas wszczęte głosy przenikały serce
 Gorzey niżli sztyletem okrutni morderce.
 Mąż z żoną, żona z mężem daią sobie vale:
 „Bądź zdrowa, Magdaleno!“ — „Bądź y ty zdrow, Michale!“
 Matka z córką, syn z oycem y wzajem oboie
 Dzieci tulą: „Iuż bądźcie zdrowe, dziatki moje!“
 Brat z siostrą, siostra z bratem czynią pożegnanie,
 300. Panowie sobie wzajem, wzajem też y panie:
 „Bądźcie zdrowi y zdrowe! Śmierć przyiaźn rozrywa!“
 Pospółstwo y Żydowstwo równie we łzach pływa,
 Podobnie żegnaiąc się oddaią walety.
 Wszyscy ięczą, wzdychaią, wołaią: niestety!

¹⁾ В рукоп. w atak. ²⁾ В рукоп. szata. ³⁾ В рукоп. zginiemy.
⁴⁾ В рукоп. białą się.

- Wychodzi xiądz Kostecki z sakramentem świętym,
 Wszyscy klęcząc wołają głosem niepojętym :
 „Ratuy nas, święty, mocny, Stwórco¹⁾ nieba, ziemie!
 Niech niewinnie nie ginie chrześciańskie plemie!“
 Obszedłszy w kolo miasta przychodzi, gdzie szkoła,
 310. Aż wybiegłszy Żydowstwo o ratunek woła.
 „Jeśliż tu Bóg prawdziwy, ochroń nas, prosimy,
 Na wieki wieków dzięki czynić Ci będziemy“.
 Ieszcze tey processyi nie skończyli prawie,
 Iedzie zaczął na koniach z Ostapówki żwawie.
 Markowski woła : „Strzelać!“²⁾, a strona nie daie.
 Młodonowicz Lenarda porucznika łaiie ;
 Przybiegłszy do armaty zapal zakrył połą.
 Otoż Gonta zbliża się z miną iuż wesolą.
 Lenard z złości uiechał, tylko słowo piśnie :
 320. „Iuż gości w mieście mamy!“ Každy bronią ciśnie.
 Zaraz z miasta nowego wnet pale podcięte,
 Iuż y trupy hultaiów w lot leżą wyrżnięte.
 Tu mieszczanie zacząłów wchód z chlebem witaia,
 Tamże w pół miasta spisą ludzkie ciała kraia.
 Wchodzi Gonta, Żelezniak, za niemi sotnicy, --
 Asystuia bez czapki nasi urzędnicy,
 Proszą o miłosierdzie, że od tamtey bramy
 Bardzo wielu zabito, lecz nie czynią tamy.
 Aż y tą bramą zbóyców strach ciśnie się mnóstwo.
 330. Do kościoła panowie, pcha się y ubóstwo.
 Ieden wszedł na ambonę y mówi kazanie :
 „Wasza mościom, panowie! Wasza mościom, panie!“
 Bluźniąc rzecze, że „Nieraz nas stąd przeklinali
 Wasi xięza pogańscy, schyzmo nazywali.
 To y ia dziś schyzmatyk odbiorę wam życie.
 Coż mi na to niewierni teraz odpowiecie?“
 A [z]szedłszy zaraz „biycie!“ swey hałastrze rzecze.
 Každy iak swego za łeb wnet z kościoła wlecze.
 Kola, męczą, strzelaią, odzieraią z szaty,
 340. Na wstydzie, życiu, mnienu doznaią utraty.
 Złapali Wodowskiego, xiędza komendarza,
 W okopie zamęczyli naprzeciw cmentarza.
 Podskarbi pod dzwonicą będąc klótym, ciętym,

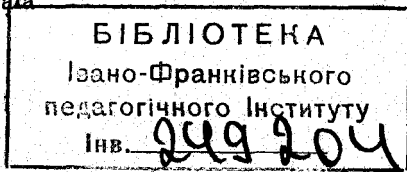
1) В рукоп. Створца. 2) В рукоп. Стрелцие.

- Z tym się światem pożegnał dość przy mieyscu świętym.
 Żona dowiedziawszy [się] o boskim edykcie,
 Podobną śmiercią ginie w ślad po Benedykcie.
 Młodonowicz przy Goncie idzie na poręce,
 Żona krzyknie zostając już w tyrańskiej męce:
350. „Ratuy że mnie, Rafale!“ Ten rzecze: „Mospanie
 Gonto, daruy!“ A Gonta: „Co się tobie stanie,
 Sam nie wiesz“. Lecz [gorsza rzecz] ¹⁾ u Bazylianów:
 Tam w kaplicy dość było studenta y panów.
 Lewicki vice-rector xiądz mszą świętą prawi,
 Hultaystwo się rabunkiem depozytów bawi:
 Z cel, chórów, z pod ołtarza wyciągają skrzynie,
 Z zakrystyi szuflady y cerkwi naczynie.
 Z przytomnych panów zwłóczą sukienki y buty:
 ledni niby zrucają, drugi by był wzuty.
 Na ołtarzu usiadłszy odkręca chodaki,
360. Spodnie bierze y buty — Bogu honor taki!
 Nim msza święta skończona, już krwawe offiary
 Wewnątrz czynią, y z dworu pogańskie maszgary.
 Poranionych w kaplicy krew posadzką płynie,
 Na podwórzu męczęską więcey śmiercią ginie.
 Gorzewski stary z synem, Soszyńska z swym mężem,
 Laik mieczem katowskim, ci różnym orężem.
 Markowski z dworku swego był blisko kaplicy
 Wiedziony na plac śmierci boso y w łosicy;
 Uprosił pozwolenie Bogu oddadź dzięki,
370. Z kwadrans krzyżem poleżał²⁾ y poszedł na męki.
 Gdy już wszystkich z kaplicy powyprowadzano
 Y męczęską wyprawę na tamten świat dano,
 Z xięży pokaleczonych obnażywszy szaty,
 Po mszy świętey skończoney zabrawszy ornaty,
 Zaraz vice-rektora y zakrystyana,
 Trzeciego kaznodzieie z woli atamana
 Ich pasami związawszy w bok ręka do ręki
 Pchaia boso, w koszuli, prowadzą na męki.
 Toczą, noszą y piał różne z lochu wina.
380. Nikogo niemasz, nie wiem, co jest za przyczyna.
 Wpadł ieden na ambonę, gdzie xiądz rektor leży
 Skaleczony, zmęczony, tylko co w odzieży

¹⁾ В рукоп. одно слово пропущено. ²⁾ В рукоп. лежал.

- Ciało nierozsypane, pehnie na cegłę z gury,
 Do ostatku w nim wszystkie zerwać [chce] iunktury¹⁾.
 Zerwie z piersi krucyfix y na ziemię rzuci,
 Zelżywie depcąc znowu do xiędza powróci,
 Za włosy targa, ciągnie y po ziemi tłucze,
 Pyta się: „Oycze humen, a gdzie twoje klucze?
 Gdzie pieniądze klasztorne, gdzie szlacheckie składy?“
390. Xiądz Kostecki rzekł: „W lochu“. Siły iuż bez rady.
 Porwą kaci bezbożni, a gdy nie zastali,
 Bo pierwey wino tocząc maiątek zabrali,
 Iako zwierze drapieżne mocno rozgniewani
 Przed lochem rzną o ziemię, jeden szablo rani,
 Ten strzeli, trzeci kole. Powieki zawiera
 Męczennik święty, w niebie koronę odbiera.
 Gdy iuż kościół, kaplicy, gdzie Bogu cześć czynią,
 Spustoszałe stały się lotrowską iaskinią,
 Obrazy postrzelane, pokłute, podarte,
400. Krucyfixom powtórnie rany są otwarte,
 Grotami, kulmi, kłóte, deptaniem skruszone,
 Plwaniem y wyrzuceniem na dworze zelżone.
 Patyny na tasiebkach biorą na ordery,
 W ornaty ubrawszy się idą do Wenery,
 Monstrancye na srebro obuchami biia,
 Z kielichow świętych miody²⁾ y gorzałkę piia.
 Tylik z naszych ataman do kaplicy wchodzi,
 Sakrament z cymborium, chociaż się nie godzi,
 Nióśl wzięty przez korporał³⁾ do cerkwi uczciwie;
410. Lecz spisą zdrayca iakiś uderzy zelżywie
 W puszkę; kommunikanty z nią na ziemię padły.
 Drugi także przybiegłszy do niego zaiadły
 Sakrament święty depcąc z ziemią porównali;
 Tylik ledo [sic!] co uciekł, ci puszkę schowali.
 Te polskie sanctissimum było dla studenta,
 A ruskie vice-rektor pożył sakramenta.
 Może też Bóg dla tego Tylikowi w Lwowie
 Wolność w pędce sporządził, dał życie y zdrowie.
 Dopiero co się dzieie w mieście y na rynku!
420. Wiele krwi chrześciańskiej poszło do wyszynku!

¹⁾ В рукоп. zerwać iunkturą. ²⁾ В рукоп. miód. ³⁾ В рукоп. wzwany przez korporała

- Co mówię, do wyszynku, bo ten iest pod miarą,
 Tu zaś wspólnie mieszawszy z religią starą,
 Iak z źródeł albo fontann tak obficie toczą,
 Że we krwi ludzie z końmi aż do kostek broczą.
 Iedni z plecmi, ramieniem y uchem odciętym
 Mieczem straszny katowskim dziś z ratusza wziętym,
 Drudzy w głowy y ręce szablami ranieni,
 Trzecie kłóciem, postrzałem aż do stóp skrwawieni
 Z krzykiem wielkim y płaczem po mieście biegaia,
 430. Innych z lochów, gór, kontów potaynych ganiaia.
 Nago, z szat obnażeni panny y młodzieńce
 Krwią tylko pokrywaią swoje wstydu wieńce;
 Płeć żon goła włos targa, mąż z sukień wyzuty —
 Czy grzech z raju wygnania doznaie pokuty?
 Za miastem taborami po zdobycz Smilanie
 Y z wsiów włości tuteyszey oraz przedmieszczanie
 Z miasta uciekaiących po chepcie gonili,
 Odarłszy kiyimi, kosą y siekierą bili.
 Nawet z mniejszych gdy kogo złapały kobiety,
 440. Wołaią Hrycia, Petra, Iwasia, Mykity,
 Same praczem, kociubą, „kolcie nożem, dziatki!“
 Tak synów zaprawiały do niecnoty matki.
 Y wszędzie iak za zwierzem psy gończe się wiia,
 W mieście kołą, strzelaią y do smierci bia.
 Iakież krzyki, lamenta przedziwnemi głosy
 Od Żydów y chrześcian, schną na głowie włosy.
 Żyjących y słyszających cudna tęskność zwarła;
 Życzą lepiej, by żywcem ziemia ich pozarła.
 Co, gdy pierwey wygnane choć nieme bydłeta,
 450. Do miasta wbiegną woły, krowy y cielenta,
 Trup wachaiąc, krew liżąc nad naturę ryczą,
 Same psy nierozumne straszliwie skowyczą.
 Nie słyhać, acz by były z samych niebios gromy —
 Czy potop świata, czyli spalenie Sodomy.
 Dosyć wściekła zawziętość ich grubey natury
 Nie mogła cierpieć płaczu niemey kreatury,
 Albowiem psy kupami wyiące strzelali,
 A bydło żałośliwe z miasta wyganiali,
 Bo ich nieme bydłeta w żalu poprawiaia,
 460. Którego oni, ludzie, nad ludźmi nie znaią.
 Ieszcze żywi niektórzy między trupem leżą,

- Gdy chłopstwo skupiło się już krwawą odzieżą
 Zdzierać, kiedy postrzegło dychające ciało,
 Dragami biiąc, tłukąc tak się zlitowało.
 Inni bardzo ranieni, nie tuszący życia,
 Dla bólu „gwałtu“ krzyżąc prosili dobicia.
 Chłopstwo chętnie uczynek pełni miłosierny,
 Którego by nie czynił poganin niewierny.
 Trwało od iedenastey pięć godzin, nie więcey¹⁾,
470. Wyrznęli z ośmnaście iak liczą tysięcy.
 Geometra Szafranski z swym²⁾ służącym siedzą
 Na baszcie wszystko widząc, ci o nich nie wiedzą.
 Już stało cichuteńko, aż kilku przybiegnie
 Za wziętkiem, do drzwi strzelą, aż ieden polegnie,
 Drugi wziął znaczny pleyzer; trwoga, po armaty!
 Zatoczą, dadzą ognia, aż owo granaty
 Na górze służącego uderzą, ten ginie,
 A na pana przez sufit krew z onego płynie.
 Którą widząc Szafranski sam otworzył wrota,
480. Rozumiejąc, że wielu; nie wierzy — hołota.
 Potym z góry pchniętego siekierami cieli,
 Różne męki zadając, aż duszę wyieli.
 Pod ów czas Mładanowicz był przy Goncie żywy.
 Tę trwożę poczytano za podstęp prawdziwy:
 „Puściłeś nas do miasta, przytaileś zdradę!“
 Gonta mówi: „Otoż cię zaraz trupem kładę“.
 Ciął na sam przód szkaradnie swą ordynką w głowę,
 A na spisy kozackie dał życia połowę.
 Wtym z stawu, z trzciny wiodą pana Starzyńskiego
490. W świtce, boso, bez czapki, rządęc folwarcznego,
 Który był by zapewne życiem darowany,
 By lud nie instygował od niego karany
 Dawniey, y tak chcąc nie chcąc pożegnał się z ciałem,
 A ci ciesząc się mówią: „Ów y ia tak chciałem“.
 Sotnicy, atamani już wybranych wiodą
 Do cerkwi dla ochrzczenia każdy swoią trzodą.
 Są tam Żydy, Żydówki, tak też y z młodzieży,
 Pogolone, wymyte y w polskiey odzieży,
 Są z chrzescian mężowie wspólnie y mężatki,
500. Z oboiey płci i stanu znayduią się dziatki,

¹⁾ На март. дня 21 Іуніи. ²⁾ В рукоп. swy.

- Co z woli Pana Boga przy życiu zostają,
Iednak przez trup y przez dwóch skaczą¹⁾, narzekają.
Bo żona męża, widzieć mógł też mąż y żonę,
Siostra brata widziała, albo też brat onę,
Córka matkę, syn oycę, albo też przeciwnie.
Ach, iak że to tam w sercu żałośnie y dziwnie!
Ciał²⁾ pogrzebać nie można, a każe sumienie;
Zapłakać z żalem trudno — iak ciężkie westchnienie!
Sprowadziwszy do cerkwi kapłanów wzywaia,
510. W kubki wody nalawszy wraz chrzest powtarzają
Katholikom z Żydami; sami brodzą w błędzie,
Mniemają z głupim popem, że chrzest ważny będzie.
Iednak który do naszych choć iuż w disunii
Zostających się trafił, dobrej opinii
Byli, że lubo każą, chrztu nie powtarzali,
Tylko co przy modlitwach mirem pomazali.
Po chrzcie do Bogatego zawiedli nas domu,
Wartę dali, by krzywdy nie było nikomu.
Potym kto się podobał, naczałowię brali
520. Po sotniach, ci naybardziej, co do chrztu trzymali.
Widzieliśmy w obozie wiele pięknych rzeczy,
Iakież jeden drugiemu przy podziele przeczy.
Sukień, futer, bławatów wielka styrtę była,
Także miedzi, pieniędzy okrutna mogiła,
Które gdy rozdzielano³⁾ częściami na sotnie,
Wiele ieden drugiemu swą pochwałą dotnie:
„Iam więcey azardował, szlachty, Żydów więcey
Pobił, a ty żadnego! Podź patrzyć zaięcy!
Przeto mi większa payka należy z podziału,
530. Bom z odwagą stawił się zwawą, nie pomału“.
O w świecie zawołany z winnicy rycerzu!
Do tych, co ręce złożą, stawisz się w pancerzu.
Oto masz za tę zwycięstw⁴⁾ pewną obietnicę:
Idź rychło po laur chwały aż na szubienicę.
Prócz co przez innych srebra y złota zabrane,
Sam za dziewięć tysięcy przedał połamane
Żeleźniak do Kiiowa trzy kufry kupcowi,
Które pewnie większemu warcie szacunkowi.

1) В рукоп. skaczą y. 2) В рукоп. Ciała. 3) В рукоп. rozdzieloną. 4) В рукоп. zwycięstwo.

- Trup zaś na słońcu spiekły, opuchły¹⁾ iak szklanny
540. Dni trzy leży na mieście, robak toczy rany,
Krew skorupą stanęła, tyrany nie każą
Schować, ludzie też obcy tego się nie ważą.
Aż mieszczenie prosili: „Z wielkiego fetoru
Nie mogę się utrzymać, chyba iść ze dworu“.
Dopiero pozganiáli z bliższych wsi podwody,
Kazali studnię odkryć, tę która dla wody
Była za Gorzewskiego rządów kommissarza
Lubo kosztem wybrana, iednak się nie zdarza,
Bo niedostatki wody, przeszkodziła skała,
550. Więc napełnia krew, ropa, gdzie woda bydź miała.
I tak on trup leżący iak iakie maskary
Ściągają różni różnie, niepotrzebne mary:
Iedni przecie porządnie wkładają na wozy,
Drudzy na nogi, ręce y szyje powrozy
Kładną, ci krukiem wloką, a gdy iuż do dołu
Chrześcian wraz z Żydami wrzucają pospołu,
Trup nim do dna doleci, rozsypią się kości,
Bo dół na kilkadziesiąt łokci wysokości.
I ten ieszcze nie pełny od tylu tysięcy,
560. Trzeba było z za miasta trupu ieszcze więcej
Zwozić z pól, wody, lasów, by był dopełniony,
Lecz ten trup psami, świńmi y zwierzem spasiony.
Nie dość na tem, bo coraz ciągnie się ochota
Do woyska²⁾ z mieysc wszelakich wygnana niecnota,
Z których dowód każdemu dla odważney próby
Założony, by zabił dwie lub trzy osoby
Czyli szlachty, czy Żydów, co chętnie czynili:
Sami w lasach znaleźli, przywiodszy zabili.
A kiedy iuż nie mogli w tey wynaleść włosci,
570. Z innych miast wiedli, dając swey doskonałości
Próbę: oprócz zabitych różnych z Sokołówni,
Monastyrzyszczy, Haysyna, Konety, Rosówki,
Granowa y Kiblicza, Daszowa, Tulczyna,
Z niektórych wsi, miasteczek, równie z Ładyżyna,
Chwaląc się zdobyczami y wiele zabili,
Za to w woysku starszyzną postawieni byli.
Co za vivat, tryumphy, winszują y pią:

¹⁾ В рукоп. спухлы. ²⁾ В рукоп. воыск.

- „W pułku nowy officer!“ Hoynie¹⁾ z armat biia.
 Tak że prędko do rangi zbierze trzy hultaie :
580. Dwóch trzech Żydów zabiie, officerem staie.
 Póydziesz za twe zasługi na stopień wysoki,
 Wyciągną cię postronkiem na hak²⁾ bez odwłoki.
 Iuż wszędzie splądrowali cni³⁾ rycerze owi,
 Nawet nie przepuszczają xiędzu unitowi
 Będącemu proboszczem w cerkwi Mikołaiia
 Świętego: tam napadłszy wielka onych zgraia,
 Więcey pięć set nahaiów staruszkowi dali,
 Do nieba wyprawili, pieniądze zabrali.
 Pierwszy po pułkowniku Łaskonohi woła :
590. „Lepszy iak kat officer!“ Karał Sobiekoła
 Franiszka, który się był pod kamieniem schował:
 Znalezionego w kilka kozaków zwoiował.
 Ten wszetecznik ufaiąc w swoje czarnoxięstwo,
 Nad wszystkim woyskiem w pułku miał gurę y męztwo,
 W ornaty się ubierał, pił z kielichów miody,
 Bił sotników y innych wprowadzał w niezgody
 Tak dalece, że woysko naraził ku sobie.
 Trafia się raz y drugi o wieczorney dobie,
 Że Choma assaula z Wenerą go schodzi,
600. Strofaie, że się tego nam czynić nie godzi.
 Kańczukiem assaulę raz drugi uderzy,
 Assaula do piersi z pistoleta zmierzy,
 Kula precz odskoczyła, od ziemi się smali.
 Woła: „Na dwór!“ Iuż bieży, na ziemie go wali,
 Zbiwszy mocno porzuca, a tamten z impetu
 Porwawszy się z drugiego strzeli pistoletu,
 Plecy same na wylot, aż kula wypada.
 Ryknął y padł na progu, officer nie lada,
 Przed domem Bogatego⁴⁾, gdzie ich była schadzka...
610. Grzeszył w oczy y iawnie [y] zginol znienacka.
 Ciało iego nie iedne przy cerkwi schowaia,
 Z ręczney strzelby po wocie suto ognia daia.
 O mój Boże, iakaż to dzieie się odmiana:
 Na świętem miejscu kładną wściekłego tyrana;
 W iامية⁵⁾ święte z Żydami spoczywają ciała, —

1) В рукоп. бо ніе. 2) В рукоп. haki. 3) В рукоп. oni. 4) В рук. Rogalego. 5) В рукоп. W Imię.

- Tych w niebo, iego w piekło dusza się dostała.
Przechodzą na Karpówkę y obóz lokuia,
Sotnie w koło, armaty przy pułku szykuia.
Wina, miody, gorzałki piia, bale daia,
620. Liczni też muzykanie ustawicznie graia.
Vivat Maxym Żelezniak, wódz, xiąże Smilański!
Vivat Gonta pułkownik y xiąże Umański!
Vivat pan Ułasenko, ekonom z Umania!
Sotnicy, assauli, vivat atamania!
Ustawnie Gonta smutny; gdy się ucisz yli,
Wymówił: „Nie wypiiem, cośmy nawarzyli“.
Gdy się tedy ochota iuż owa skończyła,
Wyprawuia do Bałty nieiakiego Szyła,
Dawszy mu sotnikostwo y po kilku koni
630. Z kaźdey sotni wybranych, stroyno y przy bronii.
Który wziowszy dwie armat na woynę bezpieczny
Idzie mężnie y stroynie, ów żołnierz waleczny.
Wybił Żydów y szlachtę¹⁾, co zastał w tey²⁾ stronie,
Zabrał wszystek maiątek wróciwszy na konie.
Na stronę zaś turecką nie mieli odwagi,
Prosili o wydanie paszy Jokow Agi,
Który tak odpowiedział, że szerści nie wyda
Z psa czyiego, nie żeby szlachcica lub Żyda.
Dla czego iuż się byli nazad powrócili,
640. Tylko Turcy na moście Grzeczyna zabili.
Przeto na użalenie, mszcząc się za Grzeczyna,
Przez Przyiskę paląc atak hultaystwo zaczyna.
Szlachta się dobrze bronii, tamci z armat groża,
A inni daley żony y dobro wywożą.
Ubito z Haszczowatey zaraz atamana,
Przez co zgraiia hultayska bardzo rozgniewana
Złośliwiey y potężniey swój atak przypuszcza;
Szlachta póki kul, prochu staie, nie dopuszcza.
A reszcie widząc, że iuż wywiozły się żony,
650. Wsiadłszy na koń, który był wcześnie kulbaczony,
Poiechali. Hultaystwo wpadłszy zaś do Bałty
Prócz naszych pozostałych nawet Turkom gwałty
Poczynili, nim przyszli w pomoc Tatarowie.
Do szczętu splądrowawszy poszli rabusiowie.

1) B pykon. z szlachtą. 2) B pykon. na tey.

- Co za chęć do zaciągów¹⁾ hultajstwa ognista!
 Wyszedł w koni pięćdziesiąt, a powrócił w trzysta.
 Lecz już koło Krzywego zastał porucznika,
 Co ich bardzo nie cieszy, y owszem przenika,
 Który w Dońców sześćdziesiąt tylko przyszedł koni.
660. Żeleźniak ma ostrożność, od niego się chroni.
 Porucznik pomaleńku z niem przyjaźń zabiera,
 Warty w mieście Umaniu swoiemi odbiera
 Ułasenko ekonom widząc niedosiada,
 Za granicę wychodzi. pieniądze wykrada.
 Zaraz trup, co za miastem psami nie ziedzony,
 Kazał grzesć, bo przychodził fetor niezmierny.
 Nad kościołem, kaplicą czynił uzalenie,
 Chodząc mówił: „Na co to takie spustoszenie!“
 Już tedy dość zawartą z sobą przyjaźń mają,
670. Chodzą do siebie, piłą, podarunki daią.
 Oświadcza mu ukazy: Białocerkwi mamy
 Iść dobywać. Porucznik rzekł: „Pójdziecie z nami
 Przeciw konfederatów aż do Berdyczowa.
 Kontent²⁾ będzie feldmarszał, że z was pomoc nowa“.
 Krzykneli wszyscy: „Dobrze, pójdziemy ochotnie!
 Za imperatorem gotowi istotnie
 Krew przelać co do kropli“. Ten ich zdanie chwali.
 Ci mieniać, że to prawda, bardzo mu ufali.
 Prosi Gonty do siebie y pod areszt bierze
680. Prywatny, mówiąc: „Woyska ściągaj, officerze,
 Abych znał, którzy zechcą robić koło chleba,
 A którzy chcą do woyska, takich nam potrzeba“.
 Więc mądrzy zostali się, chiba który głupi,
 Myśląc: „Zawsze tak będzie“, do woyska się kupi.
 Porucznik ich ściągnowszy do pułku znać daie.
 Pomoc karabinierska zaraz w nocy staie.
 Zaprasza Żeleźniaka na czay zgotowany.
 Przyjeżdża. Kazał zabić wraz z Gątą w kaydany³⁾.
 Mgła była, strasznie ciemno. Otoczyli wkoło
690. Obóz, w kotły y trąby uderzą wesoło.
 Ze snu rwą się piani. Strach! mocno się boią.
 Do ucieczki! Ale zaś, wskrós Moskale stoią.
 Po kilku w każdą sotnię Dońce przybiegają,

1) В пук. зацингов. 2) В пукон. Контент. 3) На марш. д. 6 Іуліі.

- Ratyszczu, włócznie¹⁾, strzelby, szable odbieraia.
 Choma, pułku asaул, прѣdko na koń wskoczy,
 Krzyknowszy: „Do oreża!“ y sunie się w oczy
 Dońcom, raził iednego y spisa ich gonil,
 Kilkunastu się bronil, dopóty się bronil,
 Aż porucznik nadziechał, dopiero spis rzucił.
700. Ten o ziemię nim rzucił y koniem obrócił,
 Depcać go kopytami. Y tak ich zabrali,
 Odlączywszy od zbiorów iak owce wygnali.
 Rogi zrewidowawszy na kupę zrzucili,
 Zapaliwszy iak race w górę z prochem bili.
 Wiele w błota, po trzcinie (ciemno ieszcze było)
 W szarawarach bogatych y sukniach się kryło.
 Tedy z horodeckiego ludzi napędzili,
 Co ich za łby iak świnię z błota wywłóczyli.
 Nad staw ich przypędziwszy, gdzie iest więcey wody,
710. Ale y tey nie dano, minęły wygody!
 Bo choć beczkę przywiozła, docisnąć się trudno.
 Słońce piecze, pić gwałtu, aż w wnętrnościach nudno.
 Stawia przed pułkownika każdego namiotem²⁾.
 Patrzaią, gdzie oblany srebrem albo złotem,
 Suknie dobre, bławaty zaraz z nich zdieraia,
 A podleysze³⁾ to Dońcom w nagrodę oddaia.
 Spisywali rejestrum przezwiska, imiona,
 Zkąd rodem [y] gdzie mieszka y czyli iest żona.
 Potym drzewa wywiozłszy mielnikow zegnali,
720. Podwóyne dyby wszystkim porobić kazali.
 Przez noc z środy na czwartek nawalny deszcz leie,
 Wiatr okrutny wraz z deszczem nieustannie wieie.
 Cała noc zeszła stoiąc, bo nikt nie wyleży:
 Woda z góry y ziemi, wszyscy bez odzieży.
 Lubo gęsto na warcie staneli żołnierze,
 Tak iak mieysca karabin sięgnie y zabierze,
 Iednak Choma y wielu podczas nocy fali
 Brzuchem pod karabiny sunąc uciekali.
 Iuż pieniądze, zbiór wszelki y znaczek zabrany;
730. Żeby nie uciekali — zabiiay w kaydany!
 Studentów, muzykantów oraz rzemieślnika⁴⁾

¹⁾ В рукоп. wioznie. ²⁾ В рукоп. namotem. ³⁾ В рукоп. pod tey ze. ⁴⁾ В рукоп. rzemieślnikow, але рим вимагає rzemieślnika.

- Po rewizyi puszcza z woli pułkownika.
 Zagranicznych na innym spisawszy reiestrze¹⁾
 Wszystkich wraz z Żeleźniakiem pod konwoy w sekwestrze
 Dla złego ukarania w Moskwę wysyłaia,
 Wożąc po nad granicę uszy obcinaia,
 Innym ręce y nogi przetłukaia młotem,
 Tym rwą nosy, a drugich na śmierć sieką knotem,
 Y różnemi na przykład dla całego kraiu
740. Karzą dobrze plagami podług ich zwyczajui.
 Którzy zaś są z polskiego państwa y z uznania,
 Z Gontą do Branickiego tych konwoy zagania,
 Regimentarza, który blisko Mohylowa
 Obozem we wsi Serbach stał. Wprzód Gonty głowa
 Legła za dopelnioną swych występków miarę,
 Przyzwoitą odebrał niecnotliwy karę:
 Pasy z niego drą żywcem, y serce wyrwano,
 Ręce, nogi odcięto, potym éwiartowano.
 [Y] inni takoz herszci podług dzieł karani,
750. W Kamieniec, Lwów y daley są porozsyłani.
 Co się z inkwizycyi winy okazało,
 Niektórzy więcey kary, niektórzy też mało
 Zasłuzyli, więc taką odniesli nadgrode:
 Ci straceni, ci wolno poszli na swobode,
 Tym lewą nogę, rękę ucinano prawą,
 Przeciwnie drugim, trzeci nad sobą łaskawą
 Poznali [rękę?], którzy nos, ucho stracili,
 Nogę lub rękę inni plagami odbyli;
 Niektórzy uwolnieni od najmnieyszey skazy,
760. Lecz potym wszyscy giną z morowey zarazy.
 Wiem, że się lektor spyta o Melchisedeka,
 Iakie też tego czerca ukaranie czeka?
 Ten miał grosz od hultaystwa y zbiór znamienity,
 Uiechał za granicę do archimandryty.
 Ale gdy się wydały iego dzieła skryte,
 Że imieniem Synodu pieczęci wybite
 Y ukazy podawał, by szlachta y Żydzi
 W Polsceze byli wyrznięci, tym się Synod wstydzi.
 Ile kapłan, by nie był iak świecki karany,
770. Na Sibir aż do śmierci został odesłany.

¹⁾ Се слово в рукоп. vac.

- Wspomnę¹⁾ y zagranicę. Ułasenko wreście,
 Który miał być wydany, siedząc iuż w areszcie,
 Otruł się poznawaiąc, że kara nie minie;
 Bogaty uwolniony, on pęknowszy ginie.
 Tak to Bóg krwi złopaczów niewinney rozlania
 Dla przykłądu nie puścił tu bez ukarania.
 Ale y tam strach pono, gdyż y dobre rządy,
 Wyrzekł Bóg w piśmie świętem, będzie brał pod sądy, —
 A co mówię o grzesznych na dolinie owey!
- 7-0. Idźcie w ogień, przekłęci, który iest gotowy!
 Wszystkich nas Boże uchroni dekretu takiego!
-²⁾
- Więc za łotrów skaranych y bitych zbawienie
 Należy się anielskie zmówić pozdrowienie.
 Iuż [ci] są osądzeni na ziemię y w niebie,
 Zabójcy y zabici widzą wspólnie siebie.
 Oraz y ia piszący smutney klęski pienie
 Proszę za mną uczynić do Boga westchnienie.
 Imię moje M. znaczy, D. zwanie wyrazi,
790. Błahy mój wiersz nikogo niechay nie urazi.
 Którym ze szkół był wzięty, życiem darowany,
 Z łaski Boga natchnięty Harmokracki zwany
 Ten mię schronił. Com widział tyraństwa y męki,
 Tom opisał. Niech Bogu wieczne będą dzięki.

II.

Свої уваги про поему уманського студента М. Д. розпочну оглядом відомих доси мемуарів про уманську різню. Такий огляд доконче потрібний уже хоч би тому, що доси в означуваню та цитованю їх панує значне баламуцтво.

Мемуари про уманську різню можемо розділити на кілька груп, які визначають ся тим, що кожда з них має дещо спільного в фактах, їх групуваню й тенденції; очевидно, користуючи ся ними історик мусить мати се в тямці і прикладати до тих реляцій відповідну критичну міру.

Перша група, се мемуари василіянські. Маємо їх три, а власне той, який опублікував уперве Е. Рачинський у Познані

¹⁾ В рукоп. wspomnę ci. ²⁾ В рукоп. брак одного рядка.

в р. 1842¹⁾ на остатньому місці своєї збірки, як виписку з актів василіянського монастиря в Умані, і який автор праці, уміщеної в тійже збірці Рачинського як *Rozdział I*, цитуючи з нього багато уступів, приписує якомусь Тучапському, будім то Василянину, що був наочним свідком різні і якимось чудом уратував ся від неї. Се авторство оперте зовсім ні на чім; про Василянина Тучапського в Умані в ту пору не маємо ніякої відомости, а тим менше про його уратоване з різні. Натомість маємо зовсім докладні відомости про всіх Василян, які в часі різні були в Умані і погибли там. Що більше, з реляції о. Корнила Сорочинського, про яку скажемо зараз далі, можемо бачити, що отсе, можна сказати, найстарше василіянське оповідане про різню було написане наступником о. Костецкого на ректорстві уманської школи, о. Корчинським, який очевидцем описуваних подій не був, а списав своє оповідане швидко по доконаних фактах на підставі свідощтв та поголосок зібраних на місці від ріжних очевидців.

1) Подаю тут докладний опис сього рідкого виданя. На окладці з сірого паперу маємо в лінійній рамці головний титул: „*Obraz Polaków i Polski w XVIII wieku. Poznań, w drukarni na Garbarach Nr. 45. 1842*“, а в трьох листовках рамки: *Bunt — Zelezniaka — i Gonty*. На головній титуловій картці читаємо: *Bunt hajdamaków na Ukrainie w r. 1768. Opisany przez J. Lippomana i dwóch bezimiennych. Wydane z rękopisu przez Edwarda Raczyńskiego. Poznań, w drukarni Orędownika na Garbarach Nr. 45. 1842*. На непагінованій другій картці містить ся *Przedmowa*, а далі йде без ніякого окремого титулу *Rozdział I*, вложений із 14 §§ (стор. 1—99) і дописки зробленої кимось иньшим, не автором сеї праці: „*Przeczytawszy rękopism opisujący zamieszania krwawe w Ukrainie 1768. roku wynikłe, jako także dobrze o tem wiedzący wyrażam*“ — далі (стор. 99—100) йдуть уваги того иньшого автора зібрані в 6 пунктах. Далі йде окрема титулова карта: „*II. Rzeź Humańska czyli historia rewolucyi zrobionej przez Zelezniaka i Gontę: napisana rzetelnie, wiernie, dokładnie przez znajdującego się w tejże okropnej rewolucyi*“. Ся реляція, поділена на пять „*Wiadomości*“, тягнеть ся до стор. 180. Далі знов окрема титулова картка, а на ній ось який титул: „*III. Opis krótki rzezi w mieście Humanii od czerni ukraińskiej dnia 20. miesiąca Czerwca 1768 roku zdziałanej*“. Ся реляція, що тягнеть ся від стор. 183—221, має на початку титул: „*Z akt klasztoru humańskiego księży bazylianów wyjęto*“, а на кінці дописку: „*Jako ten opis rzezi wiernie przekopijowany jest z akt klasztoru humańskiego, na to się przy wyciśnięciu pieczęci własną ręką podpisuję. W Humanii d. 2. miesiąca grudnia 1787. X. Józafat Morgulewicz, rektor klasztoru Humańskiego. Macewicz V. R. Z. S. B. W.*“ На тій же стороні ще коротка нотатка видавця про спомини Кребсової.

Друге жерело з сеї групи, се згадані вже записки о. Корн. Сорочинського, игумена василіянського монастиря в Кристинополі, друковані зразу в виданю „Przegląd dziejów polskich, Poitiers, 1839“, а передруковані з цінними увагами та доповненнями проф. Грушевського в „Записках“ (1904, кн. I, ст. 5—18). Сам о. Сорочинський при кінці своєї реляції пише: „Napisalem to częścią z powieści uciekłych z Umania, osobliwie x. Smereczańskiego... częścią z powieści jmx. Korczyńskiego, umańskiego rektora po jx. Kosteckim, który mi to po części u na piśmie podał ku ramiętce zabitych“ (стор. 17). Порівнюючи реляцію о. Сорочинського з василіянською реляцією у Рачинського бачимо, що Сорочинський майже весь свій фактичний матеріал і всю ідейну будову та освітлене своєї реляції взяв із „Opisu krótkiego“, а додав лише свій поплутаний стиль, свої рефлексії та детальніші відомости про Василян, їх місії та деякі факти перед різнею (бунт Харка 1766 р.).

До тої самої групи належить і наша поема. І тут головний фактичний скелет згоджується з оповіданем о. Корчинського; і тут автор у мотивованю та освітленю різні не бачить нічого иньшого по за те, що добачив о. Корчинський. Та про те майже на кождім кроці при описі самих кровавих подій в Умані бачимо, що пише свідок очевидець, чоловік цікавий, у якого в пам'яті лишило ся багато живих деталів із тих фатальних днів. Він очевидно занадто молодий, займає занадто низьке становище серед діячів понурої драми, щоб міг обняти її цілість, доміркувати ся її мотивів, але він бачить багато дечого і в оповіданю тих деталів не дає себе баламутити повазі о. ректора і преспокійно заступає його подання деталями і малюнками суперечними з його реляцією. І власне в таких місцях його оповідане, иноді мляве і риторичне, коли ходить о загальні погляди та характеристики, набирає незвичайної живости і барвности.

Друга група, се реляції дітей уманського губернатора Младановича, а власне дочки Вероніки, замужної Кребсової¹⁾, і сина

¹⁾ Спомини Кребсової надрукував із рукопису Е. Рачинський в р. 1840 у часописи „Oglednik“ і окремою брошурою. На російську мову переклав їх І. М. Рева і видав 1879 р. в Києві п. з.: Уманская рѣзня. (Записки Вероники Кребсъ). Переводъ съ предисловіемъ И. М. Рева. Киевъ 1878, стор. 1—36, текст Кребсової стор. 15—33.

Павла¹⁾; до сеї групи треба зачислити також спомини Ліпомана, який оповідає з виразною тенденцією — оправдати і звеличати Младановича. Кребсова писала свої спомини не зараз по фактах, але аж 1827 р., тоб то будши 77-літньою бабусею. В її оповіданю обік правдивих деталів стрічаємо масу фантастичних видумок. Так і видно, що вона про ті незабутні дні оповідала сотки разів ріжним людям, оповідала в ріжних часах свого житя, а все зі свідомою чи несвідомою тенденцією — збудити до себе милосерде та зацікавлене. Під впливом тої тенденції одні факти затирали ся в її памяти, иньші росли до гігантських розмірів, зливали ся з иньшими або двоїли ся. Деякі з тих помилок виказав уже д. Рева, але їх там далеко більше, як показує детальне порівнане її оповідань з василіянськими реляціями, далеко ближшими до фактів, і хоч також тенденційними, то в иньшій напрямі. Те саме ще в більшій мірі треба сказати про спомини Павла Младановича, який в часі різні мав ледво сім літ, а написав свої спомини що пізнійше, ніж його сестра.

Що до споминів Ліпомана, то з ними вийшла досить кумедна історія, спричинена першим їх видавцем ір. Рачинським. Усі, хто опирав ся на його виданю, полагаючи на його титуді вважали твором Ліпомана статю поміщену п. з. Rozdział I; можливо зрештою, що й сам Рачинський був певний, що власне се й були спомини Ліпомана. Сей твір справді інтересний з многих поглядів, дає багато звісток невідомих звідки инде і силкуєть ся змалювати уманську різню на широкім тлі тогочасного українського житя. Се не спомини, а радше проба монографії уманської різні; автор її знає не лише василіянську реляцію „Opisanie krótkie“, але також спомини Кребсової, про яку зрештою згадує лише тільки, що вона жила ще в р. 1828 (значить, сам він пише значно пізнійше), та користуєть ся ще й иньшими невідомими нам матеріялами. Вже сама згадка про Кребсову, що будши в р. 1768 підчас різні 18-літньою панною, мала в р. 1827 повних 77 літ, повинна була навести істориків на думку, що твір поміщений Рачинським як розділ I його збірки, не може бути твором Ліпомана. Адже сей Ліпоман пару літ по різні прибув в Уманщину вже дозрілим мужем і коло 1830 р. мусів би був мати 90—100 літ. І справді, рукопис Оссол., із якого ми передруковуємо поему М. Д., містить у собі також спомини Ліпомана, але ті спомини ідентичні не з компі-

¹⁾ Спомини Павла Младановича вийшли 1862 р. в Варшаві.

ляцією поданою у Рачинського як розд. I, але з реляцією „znajdującego się w tej okropnej rewolucyi“, тою, що подана у Рачинського як розд. II і складаєть ся з п'ятих Wiadomości нерівного об'єму. Твір, поданий у Рачинського як розділ I, твір пізній, невідомого нам автора і походження (з допискою ще иньшого автора) так і лишаєть ся тим, чим назвав його д. Рева — політичним памфлетом, хоча винуватити Ліпомана в його авторстві нема ніякої підстави.

Що до дійсних споминів чи то „Wiadomości“ Ліпомана, то вони, сказавши по правді, мало чим ліпші від споминів Кребсової. Ліпоман сам не був свідком подій, збирав свої відомости про різню пару літ пізніше, переважно в сфері двораків та офіціалістів Потоцького і виявляє виразну тенденцію реабілітувати Младановича навіть з потоптанем історичної правди. Певна річ, що до часу написаня його спомини значно ближші описуваних подій, ніж спомини Кребсової, а тимпаче Павла Младановича, але що до легковірности та поквалности в осуджуваню подій і людей він не уступає Кребсовій. Його споминами треба користувати ся дуже обережно і все тільки в зіставленю з иньшими реляціями.

Зовсім окремо серед тих реляцій стоять спомини Адама Мощеньського, опубліковані уперве ще 1839 р. в „Przeglądzie dziejów polskich“ частково, а 1858 р. в Познані вповні¹⁾, на жаль нетямучими видавцями, які і в назвах і в самих оповіданнях допустили масу помилок. Мощеньський також не був свідком подій, живучи переважно в Варшаві та крутячи ся при королівським дворі. Але з'їхавши 1775 р. в Уманщину він зібрав дуже інтересні відомости від ріжних людей (пор. його спомини стор. 151), а що найважнійше, був здібний глянути на цілу справу очима не затемненими місцевою політикою, з ширшого погляду, з далеко більшим розумінем тайних політичних пружин і тої спеціально-української магнацької політики, яка тут без сумніву грала визначну ролю, а якої не розуміли (хоч підозрівали її) Василіяни та діти Младановича.

Не дають майже нічого для опису різні, хоча важні для історії усмирення гайдамаччини щоденні записки генерал-майора

1) П. з. Pamiętnik do historyi polskiej w ostatnich latach panowania Augusta III i pierwszych Stanisława Poniatowskiego, przez Adama Moszczyńskiego. Poznań 1858. Про уманську різню тут говорить ся на стор. 126—151.

Кречетнікова, надруковані в московських „Чтеніях“ 1863 р. Бодянським¹⁾ і перекладені також на польську мову²⁾). Не багато нового дає мемуарик мабуть якогось спольщеного Русина-уніята, поміщений у рукоп. Оссолінських у Львові ч. 163 і перекладений на російську мову та надрукований у Кіевскої Старниці 1882 р. т. I, стор. 522—529 п. з. „Описаніє бѣдствія постигшаго Умань и всю Украинну въ 1768 году“. Хоча сей мемуар був писаний рівночасно з подіями, ще перед усмиренєм Коліївщини, то все таки автор писав його досить далеко від Умані, по слухам, і в описі уманських подій подає не мало хибного, а в освітленю факту стоїть зовсім на становищі мемуарів першої групи. Не відомі нам ближше спомини кс. тринітарія Брусиловского, написані по латині і переховані в бібліотеці краківського університету рукоп. ч. 4504; лиш невеличку дрібницю цитує з них д. Равіта³⁾. Сі спомини в усякім разі повинні знайти собі місце в наших „Записках“.

Для характеристики того становища, яке займає наша поема в ряді мемуарів про уманську різню, розберемо декілька деталей, порівнюючи оповіданє нашого автора зі звітками інших мемуаристів. Та поперед усього кілька слів про самого автора та час написаня його поеми.

Про себе самого автор поеми дає не багато звісток. У рядку 789 він говорить, що його імя починаєть ся на М, а прозвище на Д. Титул поеми, коли він автентичний, стверджував би, що

¹⁾ Журналъ генераль-маіора и кавалера Петра Никитича Кречетникова, главнаго командира корпуса Е. Ц. В. Императрицы Всероссійскої, о движеніи и военныхъ дѣйствіяхъ въ Польшѣ въ 1767 и 1768 годахъ, издалъ О. Бодянский. Москва, въ университетскої типографіи 1863, стор. 1—205+XI стор. передмови Болянського. До журналу додано ще збірку листів писаних до Кречетнікова в 1767 і 1768 роках на 114 сторонах.

²⁾ Польське виданє вийшло в серіи „Pamiętniki z ośmnastego wieku, том XIV, у Познані 1874 р. п. з. „Radom i Bar 1767—1768. Dziennik wojennych działań jen.-maj Piotra Kreczetnikowā, z rosyjskiego oryginału przełożył P. K. Stolnikowicz - Chelmski“ (8-ка, стор. 256+X сторін передмови і 15 сторін дописків). Перекладач не каже, де був надрукований російський оригінал, тільки загальноно подає, що він появив ся „w pismach peryodycznych rosyjskich“. Із переписки Кречетнікова вибрано самі лише листи Репіна, а пропущено (нечисленні) листи Нумерса, Чернишева і и. За те додано при кінці два листи Репіна і Квяткевича до Салевія Потоцького.

³⁾ Fr. Rawita Gawroński, Historia ruchów hajdamackich, t. II. We Lwowie 1901, стор. 197.

автор у р. 1768 був учеником уманської школи. Се стверджує зрештою й текст поеми, бо в р. 791 автор говорить про себе, що його заскочила хуртовина в Умані як студента і що разом з иньшими студентами гайдамаки й йому дарували жите, а якийсь Гармокрацький заопікував ся ним та не дав йому пропасти в за-верусі. Из рядків 139 (*Tu nasi, tu i ze stron szlachta, urzędnicu*), 167 (*otoż iest z naszych dóbr nowina*) і т. и. видно, що автор причисляв себе до мешканців Уманщини, а властиво до верстви людей, яка завідувала добрами уманського ключа, що належали до київського воєводи Салезія Потоцького. Як такий він по всякій правдоподібности був римо-католиком.

Що до часу написання поеми маємо один деталь, який дає нам цінну вказівку. Оповівши в рядках 407—416 (за о. Корчинським), як отаман козаків Потоцького Тилик підчас різні хотів винести з костела *sanctissimum*, щоб охоронити його від зганьблення, він додає:

*Może też Bóg dla tego Tylikowi w Lwowie
Wolność wprędce sporządził, dał życie i zdrowie.*

Виходить із того, що Тилик, бувши по різні увязнений і відданий Полякам, попав у ту партію гайдамаків, яких відіслано до Львова і вжито до примусової роботи, і які 1772 р. по забраню Галичини Австрією були випущені на волю¹⁾. Значить, ті рядки могли бути написані не швидше як при кінці 1772 р.; зрештою вся поема могла повстати не швидше як по написаню споминів о. Корчинського (*false* Тучапського), бо, як було згадано, в головному вона опираєть ся на тих сломинах. На жаль ми не маємо докладної відомости, коли були написані спомини о. Корчинського, ані написана також на їх основі записка о. Сорочинського; в усякім разі всі три ті твори були написані ще в 70-их роках XVIII віку, бо о. Корчинський умер перед 1779 роком; того року ректором уманських Василян,

¹⁾ Про се ось що пише Мощеньский: декрет що до покараня смертю всіх гайдамаків виконано „*wyłączywszy tylko komendanta lwowskiego, pułkownika Korytowskiego, któren tego samego dekretu nie dopełnił*”. *Jemu przyprowadzono przeszło 60 osób młodych, silnych i bardzo zdrowych ludzi. Ten zamiast kazać ich powiesić wziął ich do fabryki swojej i wymurował niemi pod ów czas jedną z najpiękniejszych kamienic w rynku miasta Lwowa, trzymając ich w miejscu zdrowem i bezpiecznem, karmił ich za to i odziewał, że mu służyli do fabryk, aż do czasu zabrania Lwowa przez Austryaków, gdzie wtenczas uwolnieni z aresztów popowracali do domów* (Pamiętnik ст. 150).

безпосереднім чи посереднім наступником о. Корчинського був уже о. Пазаревич¹⁾.

Не маючи наміру розбирати всіх деталей нашої поеми в порівнянню з иньшими споминами про різню і надіючи ся зробити се колись у окремії монографії, я обмежу ся тут на освічене деяких деталей. Візьмім хоч би події з понеділка д. 20 червня, коли гайдамаки підійшли під Умань. Автор праці поміщеної у Рачинського під розд. I (назву його псевдо-Ліпоманом) дає в § 7 (стор. 38—41) опис тих подій на око зовсім льоґічний, а на правду зовсім фантастичний. Отже виходить так, що по від'їзді сотників із Умані по доконаній присязі минуло три дні, про козаків ані про гайдамаків не було ніякої чутки. Геометр Шафранський, що, „jak się różniej pokazało, wprzódy zostawał w służbie króla pruskiego a przeto znał wojskowość“ (ст. 39), констатує, що в таборі за містом містить ся коло 6000 осіб шляхти і що прибувають усе нові втікачі. Той сам Шафранський третього дня (по відході козаків) завідомляє Младановича, „iż dostrzegł zbliżający się pułk kozaków humańskich, któren zastanowił się około lasku zwanego Greków“. Коротка радість поміщених в Умані швидко змінила ся на тривогу, коли той сам Шафранський швидко потім „przybiegł z smutnem uwiadomieniem“, що надходять гайдамаки і що Їонта витаєть ся з ватажком гайдамаків. Зараз потім козаки з гайдамаками „rzucili się na rzeź zostających w taborach osób, co znajdującym się w mieście dawało się widzieć“. Головним жерелом сеї історії були записки Кребсової (вид. Реві стор. 19—21), хоча наш автор декуди буцім то простує її надто вже явні недорічності. Кребсова не подає, коли відбула ся присяга Їонти, але оповівши її сцену, пише: „По виїзді Їонти з міста протягом чотирьох днів від полковника Обуха не було ніякої звістки“. Нарешті прибігає Шафранський, який із своєї башти глядів люнетою, і завідомляє, що надходить Їонта. Кілька мінут пізнійше він побачив гайдамаків і зараз же завважив також, що Їонта витаєть ся з Залізняком. „За сими словами він збіг із башти і почав на швидку руку доводити до порядку ті дві гармати, що стояли на брамі обернені до нового міста, а Ленартови поручив дбати про иньші брами. На всіх напав величезний страх. Гайдамаки почали поперед усього забивати тих, що були в таборі під

¹⁾ Eug. Heleniusz, Wspomnienia narodowe. Paryż 1861' стор. 231.

Грековим лісом, а всіх їх там було до 8000 душ“. Всю абсурдність сих обох оповідань зрозуміємо аж тоді, коли з реляцій дійсного Ліпомана, о. Корчинського (псевдо-Тучапеського) і в нашій поемі переконаємося, що ніякого шляхетського табору під Грековим ліском не було, тільки там власне розтаборилися були козаки; що геометр Шафранський зовсім не грав ніякої ролі в цьому епізоді, а відомість про його пруську службу та военні здібності повстала з переплутання його з пруськими вояками, що д. 19 і 20 були в Умані; що геометр Шафранський не міг командувати над капітаном Ленартом і не міг поручати йому інших бранців, які в часі появи гайдамаків були вже затарасовані; що під Уманем появилися не насамперед козаки, а потім гайдамаки, а навпаки, і що сталося се не три ані чотири дні по присязі сотників, а власне другого дня, бо присяга відбулася в неділю д. 19 червня. Страшна різня безоружного табору під Грековим лісом, де по реляції Кребсової мало протягом неозначеного ближше, але дуже короткого часу згинути звиш 8000 людей, по реляції Ліпомана переминається на замордоване одного Бернардина (ВН, 12), а по далеко правдоподібнійшій реляції нашої поеми на замордоване двірського рахмістра Нелюбовича та неозначеного ближше, але в усякім разі невеликого числа шляхтичів та Жидів, яких гайдамаки захопили чи то в домі того Нелюбовича, чи то на уманському передмісті, що лежало за обсягом фортифікації.

Візьмим другу обставину: розмір катастрофи. В своїй передмові до збірки мемуарів з р. 1842 Рачинський говорить, що „w rzezi humańskiej padło ofiarą wyuzdanej wściekłości społeczeństwa kilkadziesiąt tysięcy ludzi bezbronnych, niewiast i dzieci“. І тих кількадесять тисяч повторяють за Рачинським усі пізніші польські історики, яким подобалося з уманської різні, остатнього епізоду в ряді многих подібних, зробити свідомство нечуваної дикости, жорстокости, віроломности українського народу. А погляньмо лише, на чім оперте те число? Автор компіляції поданої у Рачинського під тит. Rozdział I (псевдо-Ліпоман) подає число вимордованих в Умані „do 20 prawie tysięcy osób“ (ст. 59—60). Дійсний Ліпоман оповідає, що в р. 1760 уся Уманщина не мала більше як 30.000 людности (ВН, 104); правда, він подає сю цифру тому лише, щоб піднести незвичайний зріст сього ключа під управою Младановича, та все таки за 18 літ сей зріст не міг бути такий, щоб утрата 20.000 людей не зробила ніякої помітної пертурбації в розвою краю,

як се бачимо фактично в Уманщині, де майже безпосередно по усмиренню розрухів усе входить у свою звичайну колію, а Йосиф II, переїздячи 1787 р. через Умань, міг любити ся красою та багатством сього краю¹⁾. Правда, Кребсова, щоб довести число помордованих до як найбільшої суми, кілька разів говорить, що переполох перед різнею нагнав з усеї України до Умані стільки шляхти й Жидів, що не то що в місті не було де помістити ся, але ще за містом, під Грековим ліском, стояло табором більше як 8000 душ, які потім зараз при першій появі гайдамаків були вирізані. Ми зазначили вже, що се оповідане зовсім фантастичне, що ніякого такого табору шляхтичів та Жидів біля Умані не було; тай що за розум був би стягати ся з усеї України в місце безпосередно загрожене різнею і тут стояти за містом у неукріпленім таборі? Зі споминів о. Корчинського (псевдо-Тучапського) ми бачимо навпаки, що шляхта зовсім не стягала ся такими купами до Умані, бо вже по доконаній тут різні гайдамаки розходячи ся відси мордували панів і Жидів по найблизших селах і місточках: у Гранові, Теплику, Дашові, Манастирищу, Гайсині, Богівці, Ладижині „і po wsiach poblizszych“ (ст. 211). А що до самого переповнення Умані, то й тут записки о. Корчинського стоять на реальному ґрунті: він описуючи великий стиск в Умані говорить, що „samych possesorów, prócz innych obywateli, liczono natenczas w Humaniu 226, studentów zaś, z których ledwie który uniknął śmierci, na czterysta“ (190). Правда, що до студентів, себ то учеників василіяньської школи, треба пригадати, що в ту пору вже були почали ся ферії і що многі з них мусіли вже роз'їхати ся, тай тих, яким гайдамаки дарували жите, було не зовсім так мало; бодай Кребсова описуючи сцену хрещеня оповідає, що „було нас багато“, а наша поема говорить, що кождий із гайдамацьких старшин вів вибраних до хрещеня „każdy swoją trzodą“ (ряд. 496), отже значними купками. Але що важнійше, з усіх хоч і як пересолених мемуарів не видно, аби в часі різні погиб хоч один значний український пан; потерпіли майже виключно двораки, посесори та офіціалісти Потоцького. І ще одна інтересна обставина. Веї записки про різню згоджують ся в тім, що вона відбула ся в білий день і тривала досить коротко; автор нашої

¹⁾ Пор. Е. Helenijusz, Rozmowy o polskiej koronie, t. I. Kraków 1873, стр. 561.

поєми подає триванє всього розруху на пять годин; колиж будемо тямити, що різня живих людий, то не косовиця, що люди одні боронили ся, иньші втікали, ховали ся, що зрештою вся та різня мала в собі епізоди, яких значіне доси не вияснено: якісь переслухуваня (бодай Младановича), стинанє деяких людий катівським мечем, отже ніби по засуді; коли зважимо далі, що від різні не потерніли ані властиві міщани та передміщани Умані, ані чужоземні купці, Вірмени, Турки та Москалі, що мали в Умані свої склепи (які також лишили ся нетикані!), то переконаємо ся, що балаканє польських мемуаристів та істориків про кількадесят, чи хоч би лише 20 тисяч жертв різні треба зачислити до мітольотії так само, як вирізаний табор під Грековим лісом. Автор нашої поєми, хоч сам за иньшими подає число вирізаних на 18 тисяч, дає одначе можність зовсім иньшої, реалнійшої оцінки того числа. Оповівши, як трупи помордованих пару день лежали непохоронені, поки не зачали гнити, і як потім на розказ Іонти їх вкидано до криниці біля замку, він каже:

Bo dół na kilkadziesiąt łokci wysokości.
I ten jeszcze nie pełny od tyłu tysięcy,
Trzeba było z za miasta trupu jeszcze więcej
Zwozić z pól, lasów, wody, by był dopełniony.

Принявши навіть, що криниця була глибока не на „kilkadziesiąt łokci“, а на 60 сажнів, як подає Ліпоман і иньші мемуаристи, ми все таки зрозуміємо, що більше як $2\frac{1}{2}$ —3 тисячі трупів у неї не могло влізти ся, і се буде по всякій правдоподібности максімальная сума осіб, що були замордовані в Умані. Певна річ, і се була не мала катастрофа, а доконані при тім жорстокости мусять зворушити всяке чутливе серце; але історикови, який що кроку в історії натикаєть ся на сто раз більші і страшнійші події, нема чого виходити з рівноваги і роздирати свої ризи; поперед усього-ж його обовязок — придивити ся уважно до всіх деталів події і не допускати до того, щоб гуляли по сьвітї такі в десятеро прибільшені цифри, скомпоновані чи то безумним переляком, чи явною тенденцією — звалити на когось не лише його власну, але й свою вину.

А тої вини з польського боку, здаєть ся, було далеко більше, ніж хочуть признати польські історики. Поминаємо вже те майже незрозуміле безголове, коли не сказати трусливість Младановича і уманських Поляків, що відчинили брами кріпости,

хоча могли боронити ся хоч пару день, поки би не надійшла їм підмога; але як виправдати становище гетьмана Браніцького, що хоч стояв табором не дуже далеко від Умані, ані пальцем не кивнув, щоб захистити се місто від гайдамаків, хоча мав на се часу що найменше три дні (18, 19 і 20), коли вже не було ніякого сумніву, що напад піде на се місто?

Спомини Мощенського дають нам ключ до розвязки цього питання. Говорячи про бунт Залізняка й Їнти він каже про нього: „któren miał rozór, że zrobiony był z powodu uszczenia Rosyi, choć w samej rzeczy z innych powodów nastąpił“ (Pamiętnik 12). Правда, докладно він не виявляє, що то були за „inne powody“, але вводить нас дальшим своїм оповіданем в одну з численних тоді скандальних фамільйних історій, а власне в історію князя Любомірского, який 1767 р. признав себе божевільним і дозволив розділити свої добра між дітей, але викрадений жінкою з Варшави, у Львові на контрактах попрогравав та попродав значну часть тих дібр, почав домагати ся судової касати своєї декларації і вислав двох своїх ніби комісарів, авантюриків Бобровського і Волинецького на Україну, щоб відібрати ті добра назад у його посіданє. До тих дібр належала також Сьмілянщина. Але завідателі дібр не хотіли прийняти комісарів Любомірского. Тоді ті удали ся до Пулавського, маршалка барської конфедерації, „prosząc go, by ich uznał konsyliarzami konfederacyi... a za to oni mu obiecali kilka tysięcy zbrojnych kozaków przyprowadzić na wzmocnienie wojska konfederacyi“ (Pam. 131).

Пулавський, розумієть ся, пристав. Щож була та Барська конфедерація? Се був оружний протест шляхти против союзу Польщі з Росією, против короля Станіслава Августа яко союзника Росії і против інавтурованої ним релігійної толеранції, особливо супроти православних. Через приступленє обох псевдо-комісарів до конфедерації справа фамільйного скандалу Любомірських була вивішена, так сказати, на політичний дзвін. Ті, що держали руку божевільного князя-марнотратника, опинили ся в ряді оборонців самостійної Польщі та католицизму, а сторонники декларації Любомірского з р. 1767 і прав його спадкоємців роблять ся раптом сторонниками короля, союзу з Росією і релігійної толеранції в Польщі. В Сьмілій прийшло до конфлікту і псевдо-комісарів не допущено до замку,⁵⁶ де були козаки „leżni“; комісарі скликають родових козаків, починають здобувати замок, але не можуть, бо родові козаки не хочуть бити

своїх товаришів. Тоді комісарі велять тим козакам іти з собою до Бару; якийсь шмат дороги козаки йдуть, але від села Острої Могили повертають ся назад. „Pamiętać trzeba, — додає Мощенський, — że Wołyńiecki oddalając się ze Smiły groził chłopstwu i kozakom, że przyjdzie wojsko konfederacyi wycinać ich w pień“ (Pam. 135). Що такі погрози йшли не від самих псевдо-комісарів Любомірського, але носили ся, так сказати, в повітрі, на се маємо доказ у сучасній польській вірші, опублікованій мною в „Записках“ (т. VIII, misc. 3—11). І справді кілька день по від'їзді комісарів надійшов відділ війська, конвоюючи сімох гайдамаків засуджених на смерть, що мали бути страчені в Сьмилій. Польський уряд, що не мав ані одної роти для оборони Уманщини перед гайдамаками, мав одначе „cztery chorągwie pancerne i husarskie“, що мали асистувати при вбиваню на палі сімох нещасних гайдамаків. Козаки прийнявши се військо за конфедератське втекли до Росії, до Переяслава, де до них пристали Запорожці і повели їх назад у Сьмільяницю — очевидно для оборони „правного порядку“, тоб то короля і його авторитету против анархії конфедератів. Як сказано, Мощенський тут не договорює, приплутує фальшивий патент цариці Катерини, який буцім то дав Залізнякави ігумен Мелхіседек, але його оповіданє ставить перед нами ситуацію зовсім ясно: гайдамаки стають в обороні королівської поваги против самоволі конфедератів.

Почутє, що так воно було справді, виявляєть ся декуди знехотя і в иньших мемуаристів. Ліпоман оповідаючи про смерть Гонті каже: „Dwa pasy wytrzymał i dwa dni Eierpliwie żyć mógł. Trzeciego dnia dopiero ryknął. Zaczął króla wspominać, że wolę króla namawiającego wypełnił“ (ВН. 177). Око в око стара історія з Хмельницьким, якого козаки з разу виступають також в обороні королівського авторитету против самоволі магнатів і покликають ся на королівські листи. Чи були на правду такі листи, чи ні, — самі поголоски про них показують жерело, з якого вони виплили, а власне те почутє, що бунт ішов не против короля, а радше в інтересі королівської власти. А коли так, то нам буде ясне, чому Браніцький, інтимний сторонник короля, ані пальцем не кивнув, щоб боронити сторонників конфедерації в Сьмилій і в Умані. Та може й ще одно буде нам ясне: чому Младанович не посьмів опирати ся Гонті та гайдамакам і відчинив їм уман-

ські брами. Їонта чи то сам, чи через своїх парламентарів мусів вияснити йому, що козаки з гайдамаками поборюють ворожу королеви конфедерацію і що опираючи ся їм та стоячи за конфедератами Младанович стає не лише против короля, але також против свого безпосередного зверхника і хлібодавця, київського воєводи Салєзія Потоцького, що також був прихильником короля.

Цікаве світло на сю справу кидають також записки Кречетнікова. Отже під д. 17 червня він пише, що вислав того дня партію Москалів з поручником Колодівровим до Умані — не на поміч zagrożеному місту, а тільки з наказом „наблюдать, чтобы бѣгущіе отъ Турецкихъ границъ возмутители (себто конфедерати) не прошли на Полѣсье“. Кречетніков знає вже, що в Уманщині ввбухли селянські розрухи і наказує Колодіврову „съ ними вооруженною рукою впредь до приказа не поступать, а только благосклонно уговаривать, чтобы шли въ дома свои и жили бѣ спокойно, ибо уже конфедераты все разрушены, слѣдовательно, и они ни отъ кого притѣснены быть не могутъ, къ тому же я съ войсками въ здѣшней сторонѣ для наблюденія тишины и покоя нахожусь“ (Журналъ, 171). Виходить із сеї зовсім інтимної, отже ніякою політичною тенденцією не забарвленої записки, що Кречетніков ще 18 червня, три дні перед різнею, мав відомість і таке розумінє, що бунт в Уманщині вибух против конфедерації, від якої селяни і козаки бояли ся якихось „притѣснень“.

До речі сказати: сам Кречетніков при усмиреню гайдамаків в Умані не був і все те, що оповідають Кребсова, Ліпоман та псевдо-Ліпоман про побут Кречетнікова в Умані (Кребсова кілька разів повторяє, як він говорив з нею, показував їй Їонту в ямі і все величає його князем), про січене Їонти й иньших ватажків день у день прутами — усе те треба зачислити до байок, сплджених кровожадною фантазією тих „бідних жертв“ української „Muszczy“. Захоплення гайдамаків під Уманю dokonали поручник Колодівров і висланий йому до помочи д. 24 червня полковник Гурьев.

Нарешті ще кілька уваг про хронологію подій. І тут польські мемуаристи та пізнійші історики напустили стільки туману, що годі розібрати ся. Зачнімо з початку. Барська конфедерація, що була відповідю шляхти на ухвали варшавського сойму (замкненого д. 6 марта н. с., а 23 лютого ст. ст. 1768 р.), завязала ся в перших днях марта тогож року, а вже 15 червня Пулавский з головною силою в Бердичеві по кількоденній облозі

піддав ся Кречетнікову. Упадок конфедерації випередив на цілий тиждень уманську різню — се вказує вартість фраз деяких польських філософів, буцім то Коліївщина підрізала останнє зусилля Поляків до ратования державної самостійности (Helenijusz op. cit. II, 14, 27); правда, щоб хоч як будь підперти таке твердження, сей автор без церемонії твердить, що гайдамаки заняли Умань „w niedzielę Zielonych świąt dnia 28 maja, w dni 10 po rozpoczętym buncie“ (op. cit. II, 34). Але що говорити про такого декуди по просту невмінимого чоловіка, як Геленіюш, коли найновіший „історик“ Коліївщини, д. Равіта, зводячи до купи і ніби критично розбираючи всі жерела, подає таку хронологічну схему: звістки про бунт Залізняка в Сьмільянщині „rozniosły się z wczesną wiosną“ (Hist. ruchów hajd. II, 218); в понеділок д. 17 червня „przed św. Janem“ Їонта і Залізняк, сполучивши ся вже перед тим, підступають під Умань (II, 224); різня в місті відбуваєть ся очевидно дня 18 червня, хоча сей сам автор додає своїм епічним стилем „trzy dni strasznych i trzy nocy trwała krwawa uczta hajdamacka“ (II, 245). Далі він за Липоманом подає, що гайдамаки в Умані панували „od św. Jana do Spasa“ (II, 250), та вже кілька сторін низше подає на основі журналу Кречетнікова, що перша партія коліїв (780 козаків польських і 65 запорожців) була увязнена д. 27 червня, а друга партія з 900 людей д. 29 червня (II, 263, 269). Коли-б д. Равіта був потрудив ся заглянути до календаря, був би легко міг переконати ся, що сьв. Івана по старому стилю (бо так датує Кречетніков) припадає д. 24 червня, а Спаса (Преображеніє) аж 6 серпня, що отже балаканє польських мемуаристів про панованє Їонти „від Івана до Спаса“ така сама нісенітниця, як і більшість иньших деталів поданих ними. І тут наша поема дає нам хронологічну канву далеко вірнішу від иньших польських споминів. В нотках під текстом поеми маємо три дати: до рядка 150, де мова про присягу Їонти: „W niedzielę się stało“ — каже автор у тексті, а в нотці додає: d. 19 Junii. Отже д. 19 червня була неділя, значить, сьв. Івана припадало в п'ятницю. Друга хронологічна нотка до рядка 209: „W poniedziałek dzieje się o drugiej godzinie“ — нота: d. 20 junii. Значить, від присяги Їонти до його сполуки з гайдамаками минуло не чотири дні, як каже Кребсова, не три, як хочуть иньші, а нецілого півтора, тоб то мало що більше як 24 годин. Остання хронологічна дата до рядка 469: „Trwało od iedenastej pięć godzin, nie więcej“ —

себ то так довго трівала різня в Умані, а до сього тексту нота: dnia 21 Junii. Отже в вівторок, на три дні перед сьв. Іваном була різня і трівала не як хоче д. Равіта, три дні і три ночі, а „pięć godzin, nie więcej“. А вже д. 27 червня, три дні по сьв. Івані, тобто в понеділок маємо перший рапорт про увязнене великої партії „польських козаків“, тобто Гонти з його козаками, московською комендою; значить, панованє гайдамаків трівало несповна тиждень, а не до Спаса. Розуміть ся, що й реляції Кребсової та Ліпомана про хитрість Москалів при арештованю гайдамаків, а спеціально Гонти та Залізняка або зовсім фантастичні, або значно переселені; рапорт полковника Гурьєва маює діло далеко простійше: „Прибувши під місточко Умань він знайшов табор „грабівників“ і післав до них поручника Колодівова з тим, щоб вони піддали ся. Але ті не допускаючи його до себе почали стріляти; тим то він, бачучи їх супротивленє, зараз атакував їх і не давши їм станути в воєнному порядку, всіх забрав“ (Журналь 175). Що ся суха реляція має за собою більше правдоподібности, ніж романтичні історії польських мемуаристів, доказує знов таки сама хронологія; Гурьєв вирушає з місточка Линця до Умані д. 24, а д. 27 Кречетніков уже втягає його рапорт у свій журнал, знач. числячи два дні на дорогу його війська до Умані, а хоч би лише пів дня на їзду гонця з Умані до Кречетнікова побачимо, що Гурьєв станув під Уманю не швидше як нічю на 26 і що зараз тогож дня, або в ночі на 27 він і захопив гайдамаків; коли тимчасом та хитрість, яку московський комендант виконує у польських мемуаристів, потребувала би що найменше три дні часу, або й більше¹⁾.

¹⁾ В ноті лише згадаю ще одну віршовану реляцію про Колівщину, з якої уривки цитує згаданий више Геленіюш (Івановський) у другім томі своєї „Rozmowy o polskiej koronie“ (стор. 15—17) — се спомини піби то „naoczego świadka pana Serwacego Prus Sochaczewskiego, komornika kijowskiego, który wierszem o tej rzezi i konfederacyi Barskiej pisał pod tytułem: Echo ukraińskiej rzezi na Polakach i Żydach roku 1768 spełnionej“. Де обертаєть ся рукопис тої вірші, д. Геленіюш, розуміть ся, не згадує; з того, що він цитує з неї, можемо бачити хиба одно, що пан Серваці пише дуже дрантивими віршами, але за те про уманську різню та про всю Колівщину не знає нічогосінько гідного уваги. Чи не буде весь той Сохаржевський і його Echo простою видумкою пана Геленіюша? Від польських „істориків“ в роді сього пана можна всього надїяти ся.

Козаччина на переломі XVI—XVII в.

(1591 — 1603).

Написав Василь Доманицький.

VI.

Настав р. 1595. На Угорщині як перше йшла війна. Султан, довідавши ся про зраду Арона, зведів кримському ханови зробити напад на Волощину і Молдавію і знов покорити їх під турецьке берло. Тоді Арон, який номінально уже не був господарем молдавським (на його місце посажено Богдана), звертає ся за помічю до Семигороду і Валахії, які справді не відмовляють йому, а також і до козаків. Козаки тоді, в місяці лютому, пробували ще в Барі і поблизу його. На початку лютого вони звідти виступили: одні говорили, що пішли ніби то в Валахию, иньші — що до Черкас. У всякім разі в лютому вони були ще в Браславщині, пускаючи чутку, що ідуть на поміч „Волохам і Мултянам“. Сили їх досягали 12 000. Так принаймні про се знаємо з листа Острожського (з 9/II) до зятя, що число своєвільних людей, „na które nyelada iako oglądacz sze potrzeba“, досягло уже 12.000; вони пускають чутку, що хочать іти проти Турка на поміч Молдаванам і Валахам, „але я сього не думаю, бо вийшовши з Бару потягли до Винниці і Браславля — ближше до Дніпра“, і тих двох тисячок, що король проти них вислав, далеко не досить, щоб поробити що з ними¹⁾. Сі дві тисячки король вислав в відповідь на скарги панів на

¹⁾ Додатки до „Истор. возс. Руси“, II, 432.

козацьких проводирів. Але усі вони, не тільки один Острожський, бачили добре, що се лиш безсильні пориви з боку уряду: тоді усі війська, які були в нього, мали цілком инше завдання — боротьбу з Турками і Татарами, і їм було не до козаків. Найбільше розумним було-б не дражнити козаків, а ужити їх на користь собі, для тойж ціли. Се, як побачимо, уряд польський і пробує слідом зробити.

Одержавши запросини від Арона, частина козацтва, під проводом Наливайка, виступила при кінці лютого з України і пішла для сполуки з Ароном і двома иншими союзниками проти Турка. Не довго гаючись, вирушили вони усі разом під Тегінь, Білгород і Кілію. В околиці Білгорода спалили чимало сіл, але замка узяти не могли. В Тегіню запалили місто (деревляне) і думали узяти приступом замок: козаки кинули ся з одного боку, а решта (їх союзники) з другого; але і тут, і потім в Кілії їм була неудача; в останній вони ще спалили місто, а також багато сіл коло устя Дуная. Неуспіх в сій похіді поясняють звичайно непорозуміннями між союзниками, браком стінобійних машин, лихим часам¹⁾.

В відповідь на сей свіжий напад неслухняних васалів, султан призначає нову особу на місце господаря валашського Михаїла, але останній не злякав ся: покликавши до помочи семигородського князя, переходить він на той бік Дунаю і чинить там великі спустошення. В тім брав також участь якийсь козацький відділ. Наливайко, ображений союзниками під час останнього походу, розумієть ся не міг брати участі в сій експедиції, та і в листі до Жигимонта не згадує про се; Лобода в той час пробував ще в Браславщині. Отже се мала бути якась компанія незалежна ні від Наливайка, ні від Лободи.

Що-ж робила Польща, щоби забезпечити себе під час сеї угорсько-турецької війни від можливого нападу Татар?

¹⁾ В листі до Жигимонта Наливайко пише, що вони „Кілію були-б узяти, як би не дивили ся на зависть Угорців та Волохів. Боячись зради з їх боку, вийшли в Ялзувську долину (6 миль від Кілії, в Польщі)“. (Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 215). Heidenstein (II, 340) оповідає, що козаків зрадливі союзники лишили самих, і їх відбито зі шкодою — се дуже правдоподібно. За те Бельський (Dalszy ciąg, 229), що звичайно не високо ставить козаків, і на сей раз винайшов відповідне пояснення: „poriwszy się przypuścili do szturm²⁾, а через те їх і перебили.

Ще в осени р. 1594, коли в Польщу прийшла звістка, що Татари, після походу на Угорщину, мають уже вертати ся в Крим і знову можуть наробити шкоди на Поділю, а може і на Волини, Замойський зібравши на кварцяні гроші тисячек з 15 люда, став сторожити їх під Карнатами і на проїзжих шляхах. В сьому — такому численному війську взяли участь такі пани, як Острожський (привів 2000 кінниці), Збаражський (500), Коцеппольський, Збжидовський, Заславський, Мнішек, Мелецький, Остророг, Липський, Гораєвський та иньші. Але Татари не дуже спішили ся до дому; 9 падолиста Синан-баша узяв Раву, так що рочки земські і гродські в Кракові постановили відкласти; король навіть мав намір оповістити і иньші повіти, щоб люде готували ся до війни¹⁾. Але Татари уміли здурити панів, і через Волощину повернули ся без клопоту до дому. В лютому, як тільки знову розпочала ся на Угорщині боротьба, польське військо, під проводом Замойского, Жолкевского і Потоцкого виступило за границю польського королівства до Дністра. Тепер против Турка були в спілці з цісарем австрійським молдаванський і волошський господарі і семигородський князь. Мала бути велика війна, і Поляки бояли ся за свої границі. А тимчасом сили польські були дуже незначні — усього 7.000, рахуючи і 2.000 Миколи Збжидовского, старости люблинського і каштеляна краківського. Тому то Замойський і звертаєть ся за помічю до козаків, тим більше, що якийсь козацький полковник з Пикова доніс, що Татари уже ідуть Чорним шляхом. Замойський просить Лободу виступити проти них і завязати з ними битву. „Тепер як раз щасливий момент“, — пише він Лободі, — „заробити прощення і ласку короля“. Але козаки вимагали платні і сукна. Замойський відповів, що треба спершу заробити ласку Річи посполитої і короля, яких вони образили так тяжко, а тоді вже просити. Але козаки через якогось Сулістровского відповіли, що не прийдуть, і полк той з Пикова пішов до иньших — до Білої Церкви і Корсуня²⁾. Бельський³⁾ додає, що козаки не пристали тому, що „не хотіли вірити нашим“⁴⁾.

1) Archiwum domu Sapiegów, 96.

2) Archiwum Radziwillów. Scriptores rerum Polonicarum, VIII, 116.

3) Dalszy ciąg, 236.

4) Тимчасом Лобода, мабуть щоб замаскувати себе, писав Острожському 21 і 23 лютого, що він іде в Волохами бити Турка, хоч, як бачимо, нікуди не вирушив. Д. Николайчик (К. Стар. 1884, IV, 35), а та-

Не вдіявши нічого з козаками, Замоїський вирушив на Угорщину з тими силами, що мав. Скориставши з того, що господаря не було в Молдавії (тоді Арон уже вмер, і його місце зайняв Розван), він посадив на трон Єремію Могилу. Тимчасом прибули Татари і розпочали з Замоїським битву. У Замоїського було усього лише 7.000, а Татар 40.000, а по иньшій версії навіть більш 70.000; вони хотіли через Волощину пройти на поміч Туркам проти християн. Замоїський чекав їх коло Цецори і неважаючи на свої слабкі сили — побив їх і примусив вернути ся назад¹⁾. Синан-баша з турецьким військом не сподіваючись уже, що прийдуть Татари, покинув Молдаву і перейшов на той бік Дунаю. Семигородський князь погнав ся за ними і мало не побив їх²⁾. Замоїський уложив з турецьким санджаком договір з тою умовою, що посаджений ним Єремія, молдавський господар, буде стояти в залежності від Туреччини. Між иньшим було вставлене ще одно застереження, все боляче місце для Польщі: що Польща заборонить козакам робити напади на турецькі землі, в противному разі її не поратге жадний трактат.

Але Замоїський не підписав ще й договору³⁾, як козаки з Лободою на чолі, почувши, що на молдавському столі уже новий господар, та ще й підвладний Туреччині, гадали, що тепер можуть безберонно пошарпати молдавський край, а претекстом виставили поміч Замоїському. „Я, — пише останній до Кришт. Радзівіла, — послав їм наказ, щоб не входили, бо не потребую їх послуг, а вертали ся до дому, на свої звичайні місця на Дніпрі. А чи учинили вони то — сам бачиш (писано 3 лютого 1596 р.)“⁴⁾. Пошарпавши трохи границі Молдав-

кож і Еварницкій (Истор. Запорож. козаков, II, 132) повірили сьому листови і гадають, що Лобода справді ходив з Замоїським на Угорщину.

1) Очевидно, сюди має належати звістка в *Annales Anonymi* (Joannis Prakowski), який хибно під р. 1594 занотував: „Tatarów 200.000 (!) do Węgier przez Polskę chcąc przeześć, od Zamoyskiego y kozakow Zaporoskich (!) wsparci: zostało na placu 30.000 (!) Druzdy przeprowiwszy się przez Nistr, Transylwanię, do Wieger preszli“ (Библиот. Оссолинських у Львові, рукоп. ч. 236). Хоч автор і сучасний подіям письменник, але сей факт очевидно записав не з власного досвіду.

2) *Scriptores rerum Polonicarum*, VII, 205 (дневник Велевіцкого).

3) Мириий договір між Кази-Гиреєм і Замоїським підписаний 21 жовтня 1595 р.

4) *Arch. d. Radziwillów. Scriptores rer. Polonic. VIII, 117.*

щини, Лобода відійшов геть, почувши від Замойського неприємну відповідь, що коли вони не підуть звідси, то він з ними буде поводитись, як з неприятелем. Після цього Лобода пішов під Шаргород (що стояв близько молдавської границі), спустошив околиці, а потім починив грабіжи на Волині і Поділю¹⁾. „Ще літом було добре (козакам), — пише Замойський до тогож Кр. Радзівіла, — а потім цар (кримський) з військом пішов у гору Дніпром і трохи на їх не наскочив; про се оповідали Татари під Цецорою“. Звідси можна вивести, що Лобода цього літа, до місяця грудня, коли він з'являється в Литві, перебував якийсь час на Дніпрі; стояв він між иньшим і в Павлоччи, в Білоцерківщині²⁾. Тимчасом иньші відділи козацтва, під проводом визначних козаків з товариства Лободи, розійшлися по Україні і Литві. Один з таких проводирів, полковник Сасько Федорович, якого запорожці вислали до Рудольфа II послом³⁾, в липні і початку серпня з своїм полком „добуває хліба“ в Пикові і околичних селах. Потім він загинув в битві під Білою Церквою⁴⁾. Другого — Федора Полоуса, гетьмана запорожського⁵⁾, зустрічаємо ще раніше, при кінці квітня 1595 р. в Мозирі, звідки він писав Радзівілови: „Ми хоч і чинимо шкоди, то не в твоїх, а королівських маєтностях. Послали королеви бранців; чекаємо, чи не будемо йому потрібні. А потім підемо на звичайні

¹⁾ Heidenstein, II, 350.

²⁾ Сив, а також пробуванням козаків на другий рік в Павлоцьких маєтностях кн. Рожинського можна пояснити ворожі відносини з боку останнього до козаків.

З листа від 18 мая Кр. Радзівіла дізнаємося, що козаки скинули з гетьманства Лободу і обібрали Шаулу: „повідомляють, що козаків збирається сила, скинули Лободу, а настановили якогось Павла (sic!) на гетьмана, що досі були в Павлоччи“ (Archiw Radziwillów. Script. ger. Polon. VIII, 152). Видавець через помилку умістив сей лист замість р. 1595, під р. 1599.

³⁾ Їздив разом з Лясотою, виїхали з Січи 2 липня 1594 р. (тоді він був сотником); жонатий був з пасербицею якогось шляхтича київського Остроуха (М. Грушевський, Матер. до історії козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, стор. 13). Родом він був з Виниці, де ще в р. 1552 згадується як козак, що має свій власний дім (Арх. Ю. З. Р. ч. VII, т. I, 604).

⁴⁾ Listy Żółkiewskiego, 81.

⁵⁾ Поняте „гетьман“, як уже було зазначено, розуміли в той час в ширшому значіню: взагалі проводир більшого відділу. Тому що Полоус вийшов з Запорожа — то й іменував себе запорожським.

місяця¹⁾. Згодом Тихон Байбуза, коли був уже гетьманом на Занорожу, писав, що Полоус „від Лободи відступивши, в гору Дніпром пішов, там з своїм полком ходив, „стації“ брав і наїзди на господи чинив“²⁾. Здасть ся, він там товк ся аж до кінця сього року; принаймні при кінці 1595 р. зустрічаємо ще в Брагинській волості його сотника — Гришка Халепського³⁾. Видно, Полоус добре знав ся на поліських маєтностях, бо ще в р. 1590 бачимо його при величезному нападі запорожців на с. Холстово, Оршанського повіту, коли він був ще лиш осавулою⁴⁾. Напад був зроблений під проводом гетьмана війська запорожського Войтеха Чоповицького⁵⁾, в якому брали участь пан Якуб Осовський, пан Андрей Рогачовський і пан Федор — осавула, „и іншіє отаманы и козаки, товариши Якуба Осовского войска запорожскаго“. Вони вимагали надзвичайного грошевого податку і непомірної стації, селітри, олова і сірки кілька тисяч фунтів. Село спустошили, жінок і дітей вбрали з собою⁶⁾. Потім до кінця року 1597, коли Полоус виступає на Запорожю гетьманом, звісток про нього більше не зустрічаємо.

Що-ж до Наливайка, то після не дуже щасливого походу на Тегінь, Білгород і Кілію він вернув ся лише перед Великоднем. На початку марця бачимо уже його з відділом з 1000 люда в маєтности Острожського Острополі. На той час Острожський був в иньшій маєтности — в Турові, і звідти (4/III) писав зятеви, що козаки, поки він був на Волини, заховували ся спокійно в відносинах як до нього самого, так і до його

1) Археогр. Сборн. С.-В. Руси, т. VII, 63—64.

2) Listy Żółkiewskiego, 89.

3) Є найішше посвідчене білоцерківських землян, міщан з війтом, Жидів і Вірмен, „же они (Гришко і Яско Халепськіє) за Косинского і за Лободи старших козаками были“, а також Адама Вишневецького, що „з Полуусом козаковали, и Гришко тот будучи сотником в року девятдесять пятом в Брагину горелки се опивши, умерь“ (М. Грушевський, Матер для істор. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. XXXI—XXXII, етор. 26).

4) Неправильно записаний в актах: Федор Полуус. Археогр. Сборн. С. Зап. Руси, т. I, 185.

5) Сей гетьман володів с. Іваньковим: „именьє севруцкое слуг зянку Киевского, называемое Иваньково, когорое первой того (пишет ся в р. 1603) небожчикъ Войтехъ Чановицький (sic!), гетман козаков запорожских, держаль“ (А. Стороженко, Очерки переяславской Старины, 197).

6) Археогр. Сборн. С. і Зап. Руси, т. I, 178—185.

підвладних, „особливо пан Лобода, бажаючи приязні зі мною; але як тільки він з військом пішов у Волощину, а я поїхав сюди на Полісе, той „lotr“ Наливайко, відірвавши ся від інших з тисячкою люда, не пішов до Волохів, і тепер уже в Острополю, маєтности мої, гостем... прийдець ся мені з ним „podobno jak w targu postąpić... drugiego Kosinskiego Pan Bóg na mnue przepuszcza“¹⁾. Проте Наливайко висидівши, скільки хотів в Острополі, перейшов потім до Браสลавля²⁾ і Пикова, де також пробув три тижні³⁾, був в Дубровиці, здаєть ся в Степані, Олиці, Луцьку, гостюючи на Україні аж до половини серпня⁴⁾.

15 серпня Михаїл, господар волоський, довідав ся, що Синан-баша знову вирушив на Волощину. Він звернув ся до Батория, князя семигородського, а сей оповістив козаків. Явив ся Наливайко з 2.000 військом, і князь з радістю зустрів його в своєму таборі. Цікавий опис козацького узброєння подає угорський літописець: „duplici sclopeto, uno oblongo, altero brevioris muniti erant, arcumque et pharetram sagittis plenam habebant“⁵⁾. Але Наливайко не пішов воювати на Дунай, а на Угорщину, на поміч до ерцгерцога Максиміліана, що командував цісарською армією, де два місяці воював з Турком, за що й одержав від Максиміліана велику військову хо-

1) Додатки до II т. Ист. возс. Русс, 345.

2) В Браславлі Наливайко пробував при кінці мая. Лев Сапега пише від I-VI до Кр. Радзівіла: „вернувши ся з Волохів, козаки узяли знову Браслав у Струся і стали кошем; чинять свавольства, і баби на торзі оповідають, що їх кілька тисяч — хотять йти до Кракова, сподіваючись одержати гроші від короля; дехто, хто сьому вірить, побоюєть ся, чи не „praktyka“ се Максиміліана, який стоїть поблизу Кракова в Кошицях з чималим військом (Arch. Radziw. Script. rer. Pol. VIII, 219—220).

3) Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 216.

4) З листа Кр. Радзівіла знаємо, що в половині мая (лист з 18/V) він уже пробував в Дубровиці (нині Луцьк. пов.), і збирав ся піти до Степаня, Олики, а потім Луцька. „Вони хотять або в королівстві „zbroić“, або перейти в Семигородські землі, або до Волохів. Військо королівське збираєть ся між Вишневцем і Кременцем, щоб заступити всі шляхи. Як що лишить ся в королівстві — я близько буду; коли на Поділе піде або Семигород — заступити шлях пан львівський, а як до Волохів — 26 миль від них буде йти пан львівський, а козакі 30 миль на Сороки, а потім ще ближше — коли переходити-муть Сочаву“ (Arch. Radziw. Script. rer. Pol. VIII, 152).

5) Заклінський, Зносини цісаря Рудольфа II з козаками, 30.

ругов, і потім вернув ся через Самбір до дому. Про сю свою чужоземну службу Наливайко оповідав (в листі до короля), що він пішов служити не за гроші, а охоти ради: „не маючи дома діла, а без діла жити не звикши, ми, одержавши лист від християнського цісаря, пішли в цісарську землю, де не за гроші, а з власної охоти лицарської прослужили чималий час; але побачивши, що Мамутеля (?) з семигородським воєводою щось замишляють проти вашої милости, я, будучи вашої милости підданим, не стерпів, не згоджуючись ні на подарунки, ні на гроші і не піддаючись лести, — не міг там жити; а знаючи напевно, що гетьман пішов на Волощину, не гаючись вийшов з тих країв на службу вітчизні. Незабаром ми пішли через Львів, добувши коний і кожен „на шаг річей“, бо, мовляв, помітили, що Угорці „щось мають проти козків“, тому то Наливайко й потяг через Мункач і Самбор на Львів в напрямі до Луцька: для „sposobienia“ військової справи, бо у нас не було уже пороху і стріл“¹⁾. Уже з сього скромного листа можна бачити, що чужоземні літописці не безпідставно оповідають, ніби то козаки вийшли з Угорщини не по своїй волі, а їх викурили звідти Німці²⁾.

Коли поставити питанє, чому таке незначне число козаків явило ся на поміч Рудольфови, то відповідь буде одна: у Рудольфа не було гроший; він їх лише обіцяв, але не давав, тому козаки помагали більше по добрій волі, ніж за платню, не забуваючи надгородити себе під час походу. А пізнійше, хоч війна з Турком тягла ся аж до 1606 року, козаки не могли уже помагати тому, що на Україні почало ся справжнє повстанє, яке відтягло козацькі сили для боротьби з найблизшим ворогом. А знову в р. 1601, за гетьманства Кошки, коли козаки після погрому 1596 р. знову зібрали ся з силою, ми бачимо їх участь в боротьбі Польщі з Волощиною.

Вертаючи ся в вересні з Угорщини на Волинь, Наливайко по дорозі навідував ся до маєтностей деяких польських магнатів, між иньшим і до давного ворога свого — Калиновского, „мстечи се за обешене некгдысь отца его Наливайкового“³⁾.

1) Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 216.

2) Кулишъ, Ист. возе. Руси, II, 81.

3) Дневникъ новгородскаго полсудка Феодора Евлашевскаго (Кіев. Стар., 1886, I, 153.

На своє щастє Калиновський десь на той час виїхав з дому. Наливайко спалив місточко і замок, і чимало річей звідси переслав до пана Андрія Тарановського, підчасного галицького, з яким, видно, був в дуже добрих відносинах ¹⁾. „Щастє йому послужило, а я хотів був помстити ся за свою печаль худо-пахольським звичаєм“, пише Наливайко.

VII.

Прийшовши мабуть десь в перших днях падолиста до Луцька, де в той час засідали судові рочки, Наливайко спалив передмістє, а потім пограбив і місто. На зустріч йому виїхали за місто біскуп і значнійші шляхтичі і старали ся умилостивити його подарунками; разом з біскупом і шляхтою поклали перед Наливайком кілька тисяч злотих і купці. Але Наливайко все таки починив шкоди: користаючи з ярмарку, що був під той час в місті, він пішов по караїмських склепах і став збирати данину на козаків. Таку саму данину взяв з костелів і шляхтичів, після чого, погостювавши три дні у місті, вирушив до Дніпра. В листі своєму до Жигимонта він мотивує сей наїзд на Луцьк так, що заїхав сюди лише з тим, щоб поробити там військові запаси, і потім запропонувати коронному гетьманови свою службу.

О скільки великий був погром міста, можна видіти з королівського листа, виданого на імя луцького збірщика Семашка, яким увільнено луцьких міщан від заплати „чопового“ до найблизшого сойму або нового наказу ²⁾. Королівське військо було в той час в Молдавії, і не було кому виступити в обороні міста.

¹⁾ Див. надрукований нами „Причинок до повстання Наливайка“ (Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XL, стор. 1—6). Наливайко послав Тарановському дві бракя, дві „tkanky“, дві коштовні кошульки і інші річя, а той Наливайкови „czermak pułskafatny“, підбитий блакитним оксамитом, 10 повних барилок рушничного пороху, пів барілки горілки, трохи сукна і 8 штук олова.

²⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 69—71. Зберіг ся анекдот про Наливайка в часів пробування його в Луцьку. Оповідать, що як прийшов Наливайко до Луцька, його зустріли в місті за замком. Коли він спитав про причини, чому його не хочуть пустити в замок, якийсь шляхтич почав викладати йому то се, то те. „Ви гадаєте, що я не був у замку? Був, переодягнений слугою. Як ви вернули ся з походу, ви дали піддержати коня (в замку) хлопцovi. що ніс дрова до кухні. Се був я, і тому добре знаю, що там робить ся“ Всі скамявіли від такої сьмілости козацького ватажка (Edw. Kotłubaj, Rys panowania Zygmunta III, 15).

Які глибокі причини були у Наливайка грабувати місто, не вважаючи на те, що мешканці давали досить значний викуп? Тут ми вперше подбуємо примітку нового елемента в козацькій руху, досі невідомого, — релігійного відтінку. В сей час як раз готувалося до переведення на Україні унії; українські владики, що згодилися на неї, збиралися їхати в Рим. Наливайко, так само як і його брат — під Дам'яном, ненавиділи унію, а Луцьк був катедральне місто, де було чимало слуг і прибічників Терлецького¹⁾. З'явився Наливайко, і нарід ожив духом: тепер окрім релігійної причини віднаходилися тисячі інших, за які вважали потрібним покітувати з шляхтою. До Наливайка збирається маса охочих, і він їх організує — поділяє на сотні, настановляє їм сотників та отаманів.

З Луцька Наливайко рушив на Білорусь, дійшов до Петрикович і звідти повернув на Слуцьке, куди й прибув 6 листопада „для спочинку, поки не трапиться йому випадок до служби Річи посполитій“²⁾. „Але ледви ми туди, як то кажуть, одною ногою ступили, як пани литовські, особливо воєвода виленський і подскарбій литовський, з іншими, без вини, за шматок хліба, якого ми у них, чи в маєтностях їх ще майже й не покіштували, — напав на нас в Слуцькому з гайдуками і багатьома іншими“³⁾. Слуцьком тоді правив староста виленський Єремія Ходкевич, але він на той час виїхав з іншими панами до Клецка, де радилися, що чинити, почувши, що слуцький замок уже узятий. Прийшовши до Слуцька, Наливайко після себе 25 листопада в Копиль з 500 козаків полковника Мартинка, „о которомъ веде тримав, якожь и былъ человекъ сердца великого“. Але Мартинко наскочив на гайдуків Ходке-

¹⁾ Ще раніш, а власне 27 вересня, відділ козацький якогось Ростопчі здобув післянця Кирила Терлецького — Григорія Степановича, який їхав з важними справами, листами і мамами єп. луцького та інших єпископів з Кракова, до протопопа і намістника луцького, щоб сей на час виїзду Терлецького до Риму сховав сї папери в церкві. Козаки, довідавшись, що се слуга єпископа — били його, а торбу видерли і відіхали (Арх. Ю. З. Рос. ч. III, т. I, 71—72).

²⁾ Ще по дорозі до Слуцька Наливайко вислав був (24/X) до слуцьких бурмістрів листи, просячи не боронити йому стації під час його походу (Лѣтон. занят. Археограф. Комиссії, вип. 5, Несвижек. арх. 22)

³⁾ Broel-Platter, Zbiór pamiętników, II, 217).

вича і загинув, а разом з ним і більшість його відділу, — лише дуже небогато вернуло ся назад до Слуцька¹⁾. Узявши замок у Слуцькому, козаки забрали звідги усю зброю — 12 армат, 80 гаківниць, 70 (а не 700) рушниць, а на міщан наложили грошеву контрибуцію в 5000 коп литовських. До того ще Наливайко усіх завіряв і листи розсилав, що се чинить він з волі гетьмана коронного Яна Замойського²⁾. Ходила тоді чутка, що Наливайко так був гордий своєю удачею в Слуцькому, що звелів себе звати „царем Наливаєм“³⁾.

Коли вже Наливайко збирав ся виходити з міста (27 падолиста), прийшла звістка, що проти нього вирушила піхота литовського гетьмана Криштофа Радзівіла, яка й зустріла його уже в дорозі. Наливайко стратив кілька десятків козаків⁴⁾, але від зустрічи з самим Радзівілом утік, повернувши спершу до Ольгович, а звідти до Могилева⁵⁾. По дорозі козаки заглядали ще й в інші міста — Бобруйск⁶⁾ та Копиль; в останньому мешканці напали на кілька десятків хлопят, пахолків і кількох товаришів, які там були на „лежі“, а на деяких — коли вони їхали до родичів; одних повбивали, інших мордували“.

„Ухиляючи ся неприємностей, ми пішли до Могилева, надіючи ся там спокійно їсти хліб“⁷⁾. Треба зауважити, що ко-

¹⁾ Дневникъ Евлашевскаго. Киевск. Старина, 1886, I, 153. Опис сеї битви (від 26/XI) в рукописі знаходить ся в Несвіжському архіві, — донесенне якогось Першки (Лѣтоп. занят. Археогр. Комм., вип. 5. Несвж. арх., 22).

²⁾ „Подібна чутка, — пише Замойский до Кришт. Радзівіла, — була й тоді, коли козаки пішли туди (до Слуцька), і рапійш се було, а проте оказало ся пустою брехнею, як і тепер. Я зараз пишу до нього (Наливайка), а В. М. велить се відслати йому. (Arch. d. Radziwillów. Script. rer. Polonicar. VIII, 114).

³⁾ В мемуарах Jacobi Pszonka занотовано: „Lituaniam ingressus Sluccum et alia quamplurima opida vastat et ex praeda sic locupletabatur ut aliquod milia hominum suo stipendio sibi ordinat, carque Naleway nominari jussit (Бібліот. Оссолінських у Львові, рук. ч. 60, л. 261).

⁴⁾ Криштоф Радзівіл побоюючись, щоб Наливайко не зайшов в Новгородок, вислав 2/XII лист до мешканців Новгородського воеводства, остерігаючи їх (Лѣтоп. занят. Археогр. Комм., вип. 5. Несвж. архивъ, 22).

⁵⁾ Боркулабовская хроника, 64.

⁶⁾ Bielski, 254.

⁷⁾ Broel-Platter, Zbiór pamiętników, 217.

заки українські здивна уже мали нахил до білоруського хліба¹). Уже в р. 1588 зустрічаємо в м. Могилеві „козацкаго малоросійскаго войска отамана Матюшка, по прозваню Гультай“, який учинив напад на місто і багато натворив шкід мешканцям²). В р. 1590 знову бачимо в Оршанському повіті „гетьмана війська занорожеського Войтєха Чоповицького“ з осаулом Федором Полоусом³). Але в такій численній кількості, як в р. 1595, козаки не являли ся досі там ні разу; серед литовської шляхти счинив ся переполох. Радзівіл зібрав досить численне військо і спішив до міста, щоб не пустити туди козаків, але не посів. Зберіг ся опис невідомого автора могилівського погрому: „Лѣта Божого народження 1595, мѣсяца ноября 30 дня, въ понедѣлокъ, за тыждень перед св. Николою, (прибыль) Севериня Наливайко. При немъ было козаковъ 2000 и дель 14, гаковницъ (не написано). Мѣсто славное Могилевъ, мѣсто побожное, дома, крамы, острогъ выжгли; домовъ всѣхъ яко 500, а крамовъ зъ великими скарбами — 400⁴). Мещанъ, бояръ, людей учтивыхъ, такъ мещанъ, какъ и женокъ, и детей малыхъ побили, порубали, попоганили. Вслѣдъ за ними войско пана Радзивилла троцького въ погоню за козаками явилось къ Могилеву, — конное, вооруженное. Татаръ (литовських, розуміеть ся) — 4000⁵), Литви — 14.000. А надъ тимъ людомъ гетманомъ былъ Николай Буйвидъ“⁶). Правда, не дуже те військо явилось „вслѣдъ“, бо минуло цілих два тижні. Наливайко увесь сей час панував в Могилеві⁷). Аж тоді, коли довідав ся, що

1) Наливайко в апокрифічних кондиціях своїх, поданих королеви (в січні р. 1596) покликують ся на те, що ходити в Білорусь за грішми, мукою та иншим — згідно з якоюсь постановою королівською (Broel Platter, Zbiór pamietników, 218—219).

2) Археогр. Сборн. С.-З. Руси, т. II і V (Записки ігумена Ореста).

3) Ibid. т. I, стор. 178.

4) Окрім того два костели з паперами і привілеями ріжних осіб, що зберегали ся в ньому, „силюндравайъ“ (Акты Южн. и Зап. Росс. I, 259).

5) Ще в р. 1565 були їх 4 хоругви: виленська, троцька, городненська і новгородська (Арх. Ю. З. Рос. ч. VII, т. I, 221).

6) Боркулабовская хроника, 64.

7) Могилевські урядники лише 6 грудня написали Кришт. Радзівілови про прибуте козаків, просячи військової помочи (Лѣтоп. занят. Археогр. Комм, вип. 5. Несвижский Архивъ, 22—23). Тодіж і трохи згодом (20 січня) Кр. Радзівіл розіслав універсали в справі оборони від козаків (Ibid. 23).

гетьман литовський з великим військом і артилерією наближаєть ся до міста, Наливайко підняв ся і виступив з замку могилівського на гору Ілїнск („де тепер церква св. Георгія; тоді її ще не було“, — поясняє автор опису), бо саме тоді в місті почала ся пожежа, якої не могли загасити. На ґрунті пана Богдана Соломерецкого (на Буйницькому полі) ударила Литва на Наливайка і оточила його з усіх боків. З ранку і до вечора „битву мели“, але шкід одні другим мало наробили, бо у козаків була досить значна артилерія: гармат, гаківниць, пулгаків чимало, а також військо отаборило ся возами і кіньми, — тому і наступали сміливо і твердо. В поміч прибуло панське військо під проводом „зацного пана“ Григорія Анютовського¹⁾, але козаки забили його з гармати. Литва відступила до міста і почала грабувати місто, а козаки цілу ніч „ехали ку Быхову, аж на Низь“. Литва, ворожо настроєна проти козаків, звернула була підпал міста на козаків, але се не правда: се справа литовських людей. Бельский²⁾ каже, що „miasto zapalili sami, aby Nalewaika ztamtąd zbyli“; те саме пише і Наливайко в листі до короля: місто запалила „орда пана воеводи виленського, і як ми не силкували ся, а вогню загасити не могли, — ледви самі вибрали ся в поле“. Нарешті і сам Радзівіл признаєть ся: „не можна утаїти, — усі, хто приїжджає звідти (з Могилева), особливо самі Могилівці, запевняють, що не козаки, а самі люди наші Могилів спалили тай иньше, від чого хрañь Боже³⁾).

Козаки мали тепер 20 гармат і чимало иньшої зброї; військо їх з кождим днем побільшувало ся, бо прибувало багато охочих. Коли Наливайко відступав з Могилева, за ним післали в погоню пана Буйвида з двома кінними сотнями виленського воеводи і кількома панськими слугами з міста. Але, бачучи, в якому ладі відступали козаки, Буйвид не зважив ся напасти на них, і провівши їх до Рогачева, вернув ся; частина його відділу (з Татарами) пішла до Минська, Новгородка, навіть до Вільна „набравши ся тутешного краю дупу“⁴⁾. Литві треба лише випровадити козаків за межі свого краю, — на Во-

¹⁾ В дневнику Евлашевського (К. Стар. 1886, I, 154).

²⁾ Dalszy ciąg, 254.

³⁾ Archiwum domu Sapiegow, 126.

⁴⁾ Боркулабовская хроника, 64.

линь, або що, аби позбути ся неприємних гостей. В сїм разі вона зробила те саме, що звичайно робила і Річ посполита, яка також воліла бачити козаків в литовських землях, ніж у себе дома. Невідомий автор, Литвин, пише Радзівілу, що коли Замоїський і збирає військо проти Лободи, то лише для того, щоби „загнати козаків в Литву для нашої загибелі“¹⁾).

Відступивши зпід Могилева козаки пішли зразу до Рогачева, потім „припадали знова за якимись практиками до Петрикович“ і нарешті опинились в Річиці, в місяці січні р. 1566. Як і скрізь, починили вони велике спустошення, насильства над людьми, грабіжи. Про невеселий стан річей тоді-ж таки (8 січня) писав Сапега до Радзівіла: „хлопи, наші піддані, наїзджають, усе нищать, воюють, панують над нами, а нам наче руки звязані: не тільки не можемо відплатити їм, але навіть оборонити ся від них. Треба було се своєвільство викоренити. Буйвид хоч і виступив проти них, але се мені не подобаєть ся: не дай Боже якої неудачі“²⁾. Далі, він між иньшим згадує, що і в Мазовії збираєть ся таке саме „сваволенство“, — набрало ся уже до 200, починають ся наїзди на господи біднійших, а старшим не змовчують і грозять Низом; навіть коло Найштадта зібрало ся кілька тисяч, наїзджають на господи; найбільше католицькі костели і монастирі грабують, плюндрують, нищать“. Повстанне обхопило величезну територію і грозило Литві і Польщі великою небезпекою.

З Річиці Наливайко вислав до короля відомий лист з таким підписом: „Семерій Налевайко, гетман всего (!) войска запорожского“. Що власне змусило його писати королеви? Тут виступає на сцену нова особа, яка, дуже можливо, і підбила Наливайка звернути ся до короля. Се був Ян Мешковський³⁾, шляхтич литовський, родом недалеко від Волковийська, бувший

1) Археографич. Сборн. С.-Зап. Руси, VII, 67—69. Сю практику королів польських бачимо вже давно; відомо, що ще в р. 1561 Жигимонт Август писав Дмитрови Вишневецькому про козаків: „а як би між ними знайшлись ті, що Очаків бурили, то ти-б їм порадив не затримуючись іти просто в могилівський замок, а звідти ми їх пошлемо у Полоцьк, а з Полоцька в землю Інфлянтську і велимо дати їм удержання і їжу (Акти Южн. и Зап. России, II, 156).

2) Archiw domu Sapiegów, 119.

3) У Bielsk'ogo, Dalszy ciąg, 280 — „Nieszkowski“, а за ним у Antoni J. (Trzy opowiadania), — А. Ефименко: Очерки історії правобережної України — Нишковській.

коморник королівський; по своїй натурі і діяльності він багато де в чому нагадує иньшого бувшого королівського коморника — Хлопцікого. У Мешковського родився в голові не аби який плян: помирити козаків з правительством, — річ, розуміється, не проста, але бувалий шляхтич не спиняється перед вибором способів до цього: він укладає фалшивий лист від короля Жигимонта до Наливайка, де останньому обіцяється пробачення в тім разі, коли він залишить нинішній свій спосіб поводження. Вперше зазнав Мешковський з козаками не в Річці, а, очевидно, був коло них і раніше, бо в листі до короля Наливайко, просячи учинити справедливість, як подобає в відносинах до достойних лицарських людей, додає „все докладно оповість В. М. коморник вашої милости Мешковський, який, приїхавши слідком за нами аж до самої Річці, досить розвідав, що там чинили вони (Литовці) і хто був причиною до того“. Очевидно, козаки вважали себе ображеними невічливим прийняттям з боку Литви. Дехто з істориків¹⁾ вважає Наливайковими, окрім відомого нам листа до короля, де він виловив усі свої визначні вчинки від часу виходу з служби у кн. Острожського аж до пробування в Річці, — також і умови („кондиції“), — проект устрою козацтва на нових основах. На нашу думку, ці умови жадним чином не можна вважати Наливайковими²⁾. Не кажучи вже про те, що сей ніби історичний акт відомий лише яко „kopja listu Nalewajkowego pisanego do kr. J. M. i kondycye podane“, — один зміст його примушує нас признати його за фальсифікат. Не можна жадним чином припустити, щоб гетьман козацький, які-б там не були у нього егоїстичні заміри, дозволив собі на таку наругу і насильства над своїм же братом-козаком, про які йде мова в акті! Щоб мати ліпше представлення про се, наводимо його цілком.

„Щоб погамувати своєволю козаків, треба, щоб не було в Польщі і Литві гетьманів, що розбили їх на кілька самостійних частин“ (Чи се його діло подавати такі ради королю?!)
„перше — прошу пустині між Бугом і Дністром, над р. Sze-

¹⁾ Antoni J. (Trzy opowiadania, 160), а за ним А. Єфіменко, Очерки истор. правобер. Украины, 53; Костомаровъ, Моногр. III, 264—265, а за ним Николайчикъ, Первые козацкія движенія (Кіев. Стар. 1884, IV, 548).

²⁾ Костомаровъ на иньшому місці (Богданъ Хмельницькій, I, 43) каже, що „это дѣлалось, кажется, для вида“.

posed (?) (Синя вода, Синюха?), на татарському і турецькому шляху, між Тегінею і Очаковом, — від Браславля 20 миль, де від сотворення світа ніхто не жив; на цьому шляху я хочу збудувати місто і замок і з усіма козаками хочу там жити, — якому числу козаків звелить бути Ваша милість. Не хочу, щоб за порогами був гетьман, а нехай буде лише „поручник“ (помічник). Усім своєвольним (не записаним в реєстр), відповідно до сеймової постанови, вирушивши сам, беру на себе дати битву і знищити їх (?), а інших, — значніших — посилати на езекуцію В. М., а кожному незначному, як і „хлопству“ — носі і вуха відтінати (?), банитів, окрім тих, що прибудуть з відомости і з листами В. М. — жадного не приймати до війська, а кожного відсилати до українних старост. Для стації та інших потреб самим не їздити, і не посилати війська, окрім як водою на Білу Русь за грішми згідно з постановою королівською, за мукою і потребами козацькими. Як що умови наші будуть сповнені, то просимо також призначити нам надгороду — те, що іде звичайно Татарам на „упоминки“, або старим жовнірам (2000, та ще сторожа), — нехай нам се видають, особливо як би сукном і грішми, в призначеному місці. А за се ми згідні, коли тільки треба буде, виступати проти ворога хреста господнього, як і проти великого князя московського, — готові вирушити з військом і арматою; своїм коштом добувати язика — у Татар і Турків; постачати всякі звістки, повідомляти гетьмана і короля разом з бранцями і певними доказами. Шпігів, різні сторбжі, чого ніде жаден з старших досі не мав — заведемо на свої кошти і будемо посилати“¹⁾).

Дуже можливо, що Наливайко справді бажав помирити ся з королем; можливо навіть, що сю справу доручено було Мешковському. Але чомуж тоді не припустити, що особа, що зуміла сфальшувати лист від короля, не могла з таким самим успіхом уложити і „konducye“, з усіма тими подробицями, які ми тільки що бачили? До характеристики Мешковского можна додати, що він визначав козакам стації, ніби то за наказом короля, відтягав Наливайка — також іменем короля — від похода на Москву. Літописець литовський додає: „коли-ж король доручав

¹⁾ Broel-Platter, Zbiór pamiętników, 218—219.

йому се? або хто иньший? З усього видно (з листа¹⁾ й учинків), що він повен зради і неморальний; шкода було-б залишити сю справу, бо ми, Литва, будемо як на торзі: „лотри“ і розбишаки будуть торгувати нами“²⁾.

Мешковское невдовзі за постановою панів ради литовської арештовано і завезено в Варшаву (на початку квітня), де згодом засуджено на смерть³⁾.

VIII.

На початку 1596 р. обидві ворожі сторони були в такому стані: у Наливайка 1^{1/2}—2 тисячки люда здатного до бою і 20 армат. Литва уживає всяких заходів, щоб завести лад у своїм краю. В Люблинській та Холмській землі збирають ополчення; призначають зїзд в сій справі в Могильній або Песочній. Одначе згаданий вище невідомий літописець литовський зауважає, що далеко було-б зручнійше скликати зїзд у Вильні, бо в противному разі Наливайко використає час і зробить, що йому треба; як би до жовнїрів, що стоять в Слуцькому, додати лю-

1) Мешковский комусь писав, що Наливайко, прочувши про збори людей королівських, буде пустошити край, про се йому ніби то казав сам Наливайко: „щоб сею погрозою здержати наші збори, а interim чинить, що схоче“, — додає литовський літописець (Арх. Сборн. С.-Зап. Руси, VII, 68).

2) Ibid., стор. 69.

3) Сидячи в вязниці в Варшаві, він лякав Поляків тим, що коли він почне виказувати, то разом з ним мусять загинути два пани. „Коли на мене почне виказувати Литва, то виявить ся, що дехто з сенаторів більше винен, ніж я“. Казав, що може показати на осіб, що зносять ся з Москвою. Причиною його подорожі до козаків був Ян Фірлей, подскарбій вел. кор., а він має собі pro subsidio me (Мешковського), що писав від козаків листи королеви, повідомляючи, що там робить ся. Про те з вязниці все таки хотів був утікти, так що його знайшли вже були за дверми. Кр. Радзівілови дуже хотіло ся покарати його: „є, писав він, автентичне „rowoіanie“ його від шпига Наливайкового в Копилі, а також і власноручний лист його... Постараймо ся, щоб така небезпека і неслава для нас не лишила ся безкарною, і „лотр“ той одержав належну заплату“. Але тимчасом приятелі Радзівіла, що ранійше казали на Мешковского — мовчать, кажуть, що не хотять бути донощиками... (Arch. domu Radziwillów. Scriptor. rer. Polonicarum, VIII, 45, 46).

дей каштеляна виленського та ще піхоту і Татар литовських, то тоді напевно зібрала-б ся з тисячка; армат стільки, як у Наливайка, легко можна добути, і тоді безпечно можна-б іти на грабіжників¹⁾. „Не треба було легковажити „сваволенство“, — пише 25 січня Сапега, — а з жовнірами, кінними і пішими, дати одсіч „лотровству“ і постарати ся викоренити „гультайство“; задріжала-б і в Лободи шкура, як би Наливайка з товариством покарали; а тепер боюсь, що „лотри“ матимуть перевагу і труднійше буде з ними справляти ся“²⁾. „To bardzo wielkie periculum, a jako może być większe nadto“, — пише в иньшому місці тойже Сапега³⁾. Не бракувало в сей час і ріжних утопічних плянів що до викоренення „сваволенства“. Гетьман коронний Ян Замойський радить (в листі до Кр. Радзівіла, з 28/I) для сього такий спосіб: „козаки не зза моря прилетіли: мають по городах королівських та иньших українних жінок, дітей, господарство — треба їх відти вирвати з корінєм, забрати їх домівства, а „domowników“ осадити; вони зараз туди прибіжать, а коли ще се зробити нагло — то скорше можна буде розправити ся з ними“⁴⁾.

Згаданий Сапегою Лобода був також уже не далеко. Ще в місяці грудні Єронім Ходкевич, виславши з Слуцька відділ для назирання за козаками, одержав такі відомости: Лобода з 8000 „гультайства“ прибув 12 числа до Овруча; 17-го була призначена „рада“, куди звідси повернути: до Могилева, Петриковичів, Слуцька чи Пиньська. Петриковичане, яких козаки застали в Овруці, довідали ся, що обібрано нарешті Слуцьк. Сили їх далеко дужчі від Наливайкових“. Ходкевич пропонує Радзівілови уважно глядіти і бути обережним, просить порад і звісток⁵⁾.

До Овруча Лобода прийшов разом з Саськом — не знати звідки, — чи не з Волощини навіть, о скільки можна вивести з понизшого листа Лободи. Частина війська, під проводом обібраного в маю в гетьмани Шавули⁶⁾, пішла до Мозира „за

1) Археограф. Сборн. С.-Зал. Руси, VII, 68.

2) Ibid., 125.

3) Archiw domu Sapiegow, I, 119.

4) Archiw d. Radziwillow, Scriptores rerum Polonic., VIII, 115.

5) Археограф. Сборн. С.-Зал. Руси, VII, 66—67.

6) Шавула був не простий чоловік, — мабуть заможний черкаський міщанин. Принаймні згодом, в р. 1596, жовіір Комаровский, діставши право на

хлібом“, забравши з собою усю артилерію. Не знати, чи Лобода пробув в Овручі цілий місяць, чи туди він потім знову прийшов¹⁾, бо відомий його лист із Овруча, написаний 11 січня. В листі сьому згадується, що Замойський велів козакам не ходити в Мозир і товаришів з війська туди не посилати; „але як що ми в сі краї пішли, то се не наша вина; перш за все, нас викликали до Волошескої землі і звідти, в непогожий, зимний час вивели, бо нас не потребували, а потім із королівства польського виганяете, то куди-ж нам діти ся? А хліба соли в тому краю не забороняй нам. А про того Наливайка, чоловіка своєвольного, який збитки і шкоди чинить, ми відать не

його майно, позивав черкаських міщан Василя Шаулу й Радка Городчанина за те, що вони мають у себе майно „того здрайцы Речи посполитой“ Шаули на 4000 коп литовських (М. Грушевський, Матеріяли до істор. козацк. рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, 16); він же — Матвій Шаула позичив 100 кіп печерському монастиреви і за те дістав у заставу якісь монастирські ґрунти (ibid., стор. 16—17); була чутка, що ніби то він там поховав „речи лежачие и рухомые и гроши на долгах zostалые“, але ценці заперечили. Небіж його Костянтин володів с. Колодежним, на Случі, коло Мирополя, ще з р. 1566 (див. Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. II, 365 і процес I/VI 1600 р. між Василем Сурином і кн. Романом Ружинським за наїзд батька останнього (Кирика) на маєтність Колодеженську, яка нині (1600 р.) в опіці по „siostreńcu Szaule“ (Zródła dziejowe, XX, 55 і Арх. Ю.-З. Р. ч. VI, т. I, 170—174). Сестра сього Константина Теодора Шавулянка Миколайова Силина-Новицка володіла в р. 1631 селом Мойсейковичи (нині Мойсейки Радомисл. пов. в Київщині) (Арх. Ю.-З. Р., ч. VII, т. I, 372). Нарешті існує й досі с. Шаулиха в Уманськ. пов. — відоме в р. 1643 як містечко в Білоцерков. старостві (ibid. стор. 196, 198). Рід Шаулів зустрічаємо в Пом'янику Київомихайловськ. монастиря з XVI—XVII в. — се інші, київські Шаули: „Ро(д) Шаоулы: Инока Іоны; Данілія, Гавріла, Меланію, Лео(н)тія, Настастью. Николский: инока скі(м)н(і)ка Івана („Древній пом'яникъ Кієво-Михайловскаго монастыря“, Чт. в ист. общ. Нест. Лѣт., кн. XVII, вып. I, стор. 22 і 23) „Шаулинъ домъ“ у Києві згадується в люстрації київськ. воеводства р. 1552 (Арх. Ю.-З. Росс. ч. VII, т. I, 115). Шаула був давній козак: по словам Сапєги (Archiwum d. Sapiegow, 131) він давнійше від Наливайка „na kozactwie bawi“.

¹⁾ Скорійш усього Овруч він обібрав за часову резиденцію, звідки він і розїжджав куди треба було. Відома скарґа Александра Семашка, занесена в актові книги 10 січня, де він заявляє, що не міг прибути кудись завчасу, бо його обсадило в замку в Хупкові військо Григорія Лободи, і він досі не може звідти вийти: „нигде волного выйштя не маю“ (Арх. Ю. З. Р., ч. III, т. 2, стор. 73—74).

відаємо, й знати не знаємо¹⁾. А хліба ми зовсім не багато зіли“²⁾).

Тимчасом при кінці січня Наливайко вийшов з Литви і пішов на Волинь. З листа Миколи Радзівіла знаємо, що 2 лютого він з усім своїм військом був уже в Лахві, і перевозив гармати тамже через Припять; в Чучевичах (Мозурськ. пов. 20 миль від Слущька, 50 від Мозиря), Радзівілової волости, „має своєї сторожі чималу громаду — як кажуть щось з 70 коний“. Радзівіл був певен, що він поверне до Пинська. „Наливайкови „niepodobna“, — пише він, — сим злим шляхом з гарматами через річки та болота перебиратись, і се він доказав, вийшовши з Річиці; а коли йому „podobna“, то чому нам ні? Бо коли він має так багато хлопів, що йому мости і перевози готують, — то хіба ми не могли-б мати ще більше, але „odkładanie, a po części niedowiarstwo młodszych pp. braci hańbę na nas wieczną i niesławę wiedzie“. І Радзівіл побоюється, що коли Наливайко піде до Пинська, то матиме перевагу перед ним: „він вкупі, а наші ще оподаль“³⁾.

Через що Наливайко вийшов з Литви? Гайденштайн⁴⁾ гадає, що причиною був прихід в Литву Шавули, „якого Наливайко не любив“; спершу думав був піти на Луцьк⁵⁾, але почувши, що проти нього збирається польське військо, пішов

¹⁾ Наливайко все був чогось в недобрих відносинах з Лободою і з Шавулою (Heidenstein, II, 363).

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 65—66. Відомо, що обивателі Волковиського повіту доносили Кр. Радзівілові про свою готовість узброїти ся против козака Лободи. Се було 14 січня (Лѣтоп. занят. Археогр. фич. Ком. вип. 5. Несвижск. Архивъ, 23).

³⁾ Arch. Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 42.

⁴⁾ II, 363.

⁵⁾ В листі Яна Замоїського до Кришт. Радзівіла з 3/II є звістка, що „козаки грабують Польщу і в Литовському князівстві беруть поживу і грабують, до Корця і Луцька добирають ся. Не раз вже мали моє писанне, щоб не ходили в маєтности, — nie szło to im w posłuch. Тепер хоч і знаю, що не буде з сього нічого, пишу знову і посилаю через В. милість, — пошліть через кого „lekko“, бо значного затримують: його слугу пана Комаровського були задержали. Що-ж до писання Лободи, копію якого присилаеш мені, то можеш бачити яка там у тих людей канцелярія (далі оповідає про те, як просив їх минулого року піти з ним разом проти Татар, а вони почали вимагати гроший і сукна, і не пішли) (Arch. d. Radziwillów. Scr. rer. Polon. VIII, 116).

далі на південь. Він не дуже хапав ся, бо знав, що польські хоругви розкидані всюди. Польща під той час не мала вільних воєнних сил; коронне військо тільки що повернуло ся з молдавського походу і було дуже змучене. А тимчасом до короля звертають ся з благаннями по поміч. Радзівіл стояв на тому, щоб послати проти бунтівників військо; він був тієї гадки, що „посполите рушення“ кількох повітів нічого не допоможе; просить у короля кінних і піших жовнірів, а з арсеналу — гармат і зброї. Жиймонт згодив ся нарешті дати 2000 жовнірів і армату з Кокенгаузена, — ту, з якою ще воював Баторий з Москвою. Привід над відділом доручений був воеводі брестському Зеновичу¹⁾. Разом з тим даний був наказ і Жолквському виступити з своїм відділом з 1000 люда, який також що йно повернув ся з Молдавії, де помагав Замойському. До того ще 27 січня виданий був королівський універсал до волинської шляхти, де голосило ся, що „коронному війську даний наказ виступити против козаків“, отже запрошуєть ся і шляхта прилучити ся до сього війська, не з обовязку, а „з почутя любови до вітчизни і для власної безпечности“²⁾. Литва й собі брала ся до оборони. Уже в половині лютого було на Литві „людей о три тысячъ“³⁾, а згодом (13/III) на з'їзді в Слонімі багато говорило ся про „козацьке сваволенство“. Зїзд об'явив, що не має де взяти грошей на наєм жовнірів, а тому постановив ужити на се гроші, призначені ще в р. 1591 на викуп королівських маєтностей, і зажадав, щоб найняті за сі гроші жовніри зараз же виступили проти розбишак і переслідували їх доти, поки не доженуть. А коли-б вони пішли за межі князівства — в Московське царство, то умовити ся з московським воеводою і там їх переслідувати і старати ся геть винищити. А як би вони пішли в коронні землі, то гетьман литовський увійде в зносини з коронним, щоб знищити сього погибельного ворога. Потім, тому що деякі повіти і самі від себе виступили уже проти козаків⁴⁾, призначили і зібрали на се особний „побор“, — литовські делегати на соймі були

1) Archiw domu Sapiegów, 127.

2) Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 85.

3) Дневникъ Евлашевского (Кіевск. Старина, 1886, I, 154).

4) Напр. Волковиський, Унитський, Минський, згодом (16/III) і Слоньоський — див. Лїтопись занят. Археогр. Коммис., Несвижск. архивъ, 23 і 24.

зобовязані просити, щоб і иньші повіти (які ані сами не виступають, ані грошей не зібрали) понесли також для ратунку вітчизни той самий і в тій самій мірі тягар. Також постановлено було домагати ся на соймі скасування усіх судових вироків проти осіб, що брали участь в приборканню козаків. Нарешті поручили просити про увільнення від великих податків мозирських і річицьких шляхтичів, що дуже потерпіли від козаків¹⁾. Тимчасом з усього сього нічого не вийшло, і Шавула щасливо собі пробував в Литві — Мозирі, Бихові, Пропойску, Острі „со всею арматою запорожскою“ аж до половини марця, коли він виступив на південь, на поміч Лободі.

Коли прибув на Волинь Лобода, Наливайко розпустив своє військо, а сам з кількома сотнями вийшов до Острогу, до брата Дем'яна. Тут вони й розпочали спільну акцію, головним чином проти осіб, що піклували ся про заведення Унії. Наїзди робили ся з маєтностей кн. Острожського, при тім найбільше дістало ся головним репрезентантам унії — Александру Семашку, Кирилови Терлецькому і братови його Ярошови. В наїздах брав участь, незалежно від Наливайка, і Лобода; утворилось чимало відділів, які виступають від його імені.

14 лютого Наливайко, разом з братом „попом Даміаном“, Фльоріаном Гедройцем, бувшим слугою Терлецького, Павлом Кмітою, сусідом Терлецького, та иньшими землянами пинськими, напав на маєтності брата єпископа Терлецького Яроша — Отовчичі і Дубую (Пинського повіта), де „маєтність Яр. Терлецького и его милости отъца єпископа Луцького рухомая, часу отеханя его милости до Риму, спроважона была“ „маючи дейвазнь и сердце злое противъ его милости, отцу еп. Луцкому и Острожекому, который до Риму ехаль, мстячи ся снать за то“. При нападі головну увагу звернено на „привидеи, листы важные, мамрамы на долги и иншие на маєтности и справы пилные“; не хетували одначе й другорядними річами, — усім, що могло здати ся в господарстві. Усю здобич звели в містечко Степань.

Урядник отовчицький, Якуб Домашевський, показував потім, що наїзд зроблено „з росказання княжати Его Милости воеводы кievского“²⁾. Сьому не можна давати повної віри; можна тільки

1) Жуковичъ, Сеймовая борьба, 190—194.

2) Арх. Ю.-З. Росс. ч. Ш, т. I, 77—83.

припустити, що Острожський дивився крізь пальці на такі наїзди на прибічників унії. В сих наїздах брали участь його приятелі шляхтичі — Александер Гулевич, два Воронєцьких, Ганський та інші.

Незабаром по сьому козаки добралися були і в иньшому місці до річей єпископа. Їдучи до Риму в р. 1595, єп. Кирило Терлецький віддав до збереження все своє добро, ризницю і папери, через брата, якомусь Григорию Крупі, міщанинови пинському. Але Наливайко, мабуть за вказівками людей, що попереду близько стояли до Терлецьких, „всю ту маєтність забравъ, злупилъ, розпрошилъ“; папери, якими так дорожив єпископ, бо серед них були два важні документи з підписами і печатами владики і трьох світських осіб, заховані в запечатану скринку, також узяв; пограбили також і багату єпископську ризницю „з уборы и великими коштовными обряды и апараты єпископами“¹⁾.

Вернувши ся з подорожи, Кирило Терлецький почав процес з кн. Острожським, обвинувачує останнього в тому, що його, Терлецького срібло пішло в Острог на виріб „мисурок и сагайдакѡвъ“, і що слуга його Гедройц, учасник нападу, пробує в маєтностях князя. Се справді було так. Наливайко, пограбивши маєток братів Терлецьких, в місяці лютому передав частину здобичі Богдану, уряднику степанському (з м. Степані), а через міщанина острожського Старушича чимало срібла відіслав в Острог для виробу „місурок і сагайдаків“, про які згадує Терлецький. В маєтностях Острожського переховував ся і слуга Терлецького — Фльоріан Гедройт чи Гедройц. Єпископ, через возного зажадав від старости острожського Ждана Боровицького повернення заграбленого маєтку і видачі Гедройта (що під той час жив в Острозі²⁾). 28 падолиста 1596 р. з'їхала була слідча комісія для розслідування справи Богдана, Старушича і ще одного — Куницького, слуги Семерина Наливайка, якого обвинувачули в тому, що він відвозив червоні золоті, узяті у Терлецького, до Наливайка до дому. Але староста Острожський „яко лотровъ розобравши ихъ (комісію) изъ

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 133—134; ч. I, т. VI, 124—125.

²⁾ Гедройта Люблинський трибунал 24/VI 1597 р. засудив на вигнання: „яко розбойникъ, зрадца и лупецца, вшелякихъ правъ, волности, пророкгativity шляхетскихъ заживати не будетъ могъ а ни може“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. I, т. VI, 124—128).

оденя, постронками бити хотель“, посадив до ріжних міських вязниць, день і ніч морив голодою, і відіслав нарешті кіньми в кременецький замок, до вязниці. Але уряд кременецький бачучи, що вони люде шляхетні, не захотів їх замикати до криміналу¹⁾.

Додамо ще один факт козацької розправи з усім тим, що лиш має відносини до Терлецьких. Ще 27 вересня минулого року, коли Наливайкові козаки вертали ся з угорського походу, один з відділів їх зустрів на дорозі до Луцька слугу Терлецького, який віз з Кракова до Луцька деякі папери до збереження в господі луцького протопопа. Як лише він признав ся, що він слуга єпископа, його зараз же „били, шарпали, и тые листы и мамрамы съ торбочкою отъ него оторвали и прочъ ехали“. Розпитавши ся потім, що се за нарид, він довідав ся, що се „люди украинные“, козаки якогось Ростопчі „съ товариствомъ“²⁾.

Не меньш, коли не більш наробили козаки клопоту иньшому репрезентантови заведення унії — луцькому старості і каштелянови brasлавському Александру Семашку. Ще в січні (з 5 по 10) його осадили були в його хупковскім замку козаки Лободи, так що він не міг звідти виїхати: „нигде волного выйштя не маю“, — писав він³⁾. Трохи згодом за ініціативою Ганського склав ся відділ, набраний по части коло Острога, в Омелянику, маєтности Януша Воронецького, по части з кількох сотень, узятих у Лободи, під проводом Остафія Слуцького, що іменував себе сотником Лободи. Вийшовши в похід (25 січня), він повернув перш за все до Луцька, напав там на господу каштелянича brasлавського Василя Загоровського і забрав у нього багато маєтку і масу документів. Виїзжаючи з Луцька, надумав, що їм треба було мати деяку стрільбу; вернули ся і узяли у пушкаря 9 пулгаків і 3 рушниці. Потім напали на маєтність Андрія Одинця в Белеві, — зажадали від нього „стації“. 27 січня явили ся в Житині, до Андрія Прилуцького й вибили його нагаями і постронками за те, що не хотів приставати до товариства Лободи. Нарешті 28 прибули до Коростятина, що також належав до Семашка. Розумієть ся, що ні-

¹⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 137—140.

²⁾ Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 71—72.

³⁾ Ibid., 73—74.

кого і нічого не жалували: усіх били, мордували, відбивали в коморах замки; але їм не пощастило: проти них виступили люде Семашка, самого Остафія убили з рушницї, а 8 иньших головнїйших схопили і посадили до вязниці в Луцьку¹⁾. Один з учасників сеї експедиції показував, що Слуцького підбив стати сотником Лободи Ганський (оден з пійманих); він узяв кілька сотень у Лободи і мав намір помстити ся над якимсь паном в Київському воєводстві за узятий у нього „почт“, і вони вже їхали, та їм не пощастило в Коростятині²⁾.

Окрім Слуцького бачимо ще одного такого сотника Лободи Охріма Гуменицького, міщанина межирицького, і при ньому двіста люда — міщан і підданих межирицьких, дивенських і щикачинських, які брали участь в грабуванню Хупкова і 8 сусідніх сіл³⁾. Нарешті зустрічаємо і зовсім шляхотних осіб, як князь Петро Воронецький, Олександр (син Демяна) Гулевич, а найголовнїйший — „попъ Даміанъ острожескій“. Досї ми сього останнього бачили в наїзді на маєтности Яроша Терлецького, але там він відгравав більш-меньш пасивну ролю; тепер же він виступає яко привідця, ініціатор. 17 лютого Даміан „сѣ немалымъ отрядомъ людей, разбойниковъ и грабителей, сѣ передникомъ гуфцемъ, подъ 100 человекъ, яко збойца впередъ идучи, передъ войскомъ Наливайковымъ“, прибув до Тучина (маєтність Семашка). Мабуть йому не мало щастило по дорозі, бо за ним слїдували: „1 возъ скарбный въ 6 коней, 2 возы по 4 кони, а купецкихъ, по 2 кони,— 9, зъ дупы и скарбами“. Прибувши сюди, він запевняв управителя тучинського, що Северин і не гадає чинити нападу на маєтність, тому той і не ховав маєтку; але коли ватага, що була позаду, наблизилася до Тучина (а се і був Северин), тоді „попъ Острожескій во веимъ тымъ людомъ, збойцами, товаришами и по-

1) Ibid., 75—76, 106—122.

2) З вісьмох узятых в полон 3-ох людей прѣстих засудив на смерть сам уряд; про иньших, яко шляхтичів, донесено було королю. Але революція винала не ласкава: в маю засуджено на смерть й иньших. Цїкава одна подробиця. Коли засуджених вели карати повз костела св. Тройці, школярі (з школи при костелі) напали на ескорт і одного (Адама Пясецкого) відбили і відвели в школу (Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 127—129).

3) Ibid., стор. 102—105.

мочниками своїми, и зъ возами усіми“ вїхав „во дворець“, звідки не виводили ні коний, ні скотини, повіривши попови Даміанови, — забрав ліпші конї¹⁾ і учинив, як звичайно, грабіж²⁾. Третого дня князь Петро Воронецький і Олександр Гулевич, які також прибули з своїми сотнями, відправили попа Даміана з здобичею в Острог, а самі узяли ся нищити все, що лишило ся після братів Наливайків. Знущання переходило всяку міру: не кажучи про грабіжі, звичайне явище в таких випадках, вони між иньшим одинайцяти „хлопам“ відтяли ще вуха. Окрім Тучина напад був зроблений також на кілька иньших сіл Семашка, в тим числі і Коростятин. Почалось слїдство про безчинства шляхтичів кїївського воеводи. Возний Григорий Вербський приїхав 28 лютого з свїдками в Острог, де на дворі у попа Даміяна пізнав 3 коней Семашка і 1 чужого. Коли він хотїв був покласти на них тавро („личковати“), — то під острожський „самъ почалъ окодо губи кивати, и до кия порывался“, а потім покликав на поміч брата та иньших помічників чимало, не дав забрати конї і ще за ними (возним з товаришами) гнав ся. Ображені урядники звернули ся в замок з прошеннем дати їм „вижа“, який би посвїдчив присутність у попа чужих коний, але староста Боровицький дав їм іречну пораду: „уеждчайте оттоль прочъ, бо всѣ погинете!“ І виконавці закону у ночі благоразумно зсезли³⁾.

Стілько фактів нападів з боку козаків на маєтности Семашка та иньших сторонників унії знаємо ми з актових записей. А скільки їх не дійшло до нас, або й зовсім не було занесено в книги!

Пошкодований Семашко думав був легальним шляхом дійти права. Ще на початку грудня 1596 р. подав він скаргу (позовъ“) на Острожського за те, що він „не учинилъ справедливости съ попа Демяна, брата Наливайка, яко разбойника“⁴⁾. „Позов“ повинен був передати Острожському возний, але, убоявши ся його могутности, не принїс його до господи, а засу-

1) Усього узяв Даміян: „вздныхъ коней 7, жеребцовъ 17, клячъ способныхъ 7“.

2) Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 95—96, т. II, 86—94, 97—98.

3) Ibid., ч. III, т. I, 99—100.

4) Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 136.

нув в щілину („въ щель“) дубенського замка... Розумієть ся, ні Терлецький, ні Семашко нічого не досягли своїми скарґами. Та й трудно було щось поробити з особою, яка фактично була могутнійша від самого короля! Острожського обвинувачували в співучасті з грабіжниками. З сього приводу він писав зятеви в марті (3 числа) 1596 р.: „Що до того „lotra“ Наливайка, ніби то я його посилаю (на грабіжи), або се чинило ся з мого відома, — то Бог видить і знає се. Значить я його і до Волохів і Угрів послав? То й Шавула за моім наказом на Литву пішов? І Лобода зруйнував Україну з мого відома? Новини, які є у мене про Наливайка, посилаю. Всі одної гадки, що скоро його „wskromią“¹⁾. Ще ранійш ми бачили, що після нападу попа Даміяна і Гедройта на маєтности Яроша Терлецького урядник його Якуб Домашевский показував, що се було зроблене „з розказаня княжати Єго милости воеводы кievскаго“²⁾. Нарешті на соймі в Несвіжі в марті 1596 р. висловлювали деякі пани своє підозріння, а Никола Радзівіл (Сирітка) писав в листі: „князь воевода київський їхав через Люблин з немалим почтом; учора (26/III) бачив ся зі мною і оповідав, що може de certe scientia сказати, що серед них (почта) мало не половина Наливайкових козаків; по дорозі роблять що хочуть, і в самому місті багато „нецнот“ учинили, а найбільше в самому Люблині і по дорогах перехоплюють листи і прочитавши, знову запечатують своєю печатю і дають тим післанцям, щоб віднесли куди слід. А в кожній господі пють за здоровле Наливайка; так, каже, аперте говорять про ту козацьку hałastr'у, захвалюючи її, що просто хочуть, щоб усі уважали їх „нецнотами“³⁾. Отже і сей факт поставлено в вину Острожському: раз у нього на службі більша половина Наливайковців, то він співучасник з ними! На нашу думку, обвинуваченне Острожського в співучасті з козаками цілком безпідставне⁴⁾: усі викази ідуть або з боку католиків, та ще та-

1) Додатки до II т. Ист. возс. Руси, 438—439.

2) Арх. Ю.-З. Р. ч. III, т. I, 77—83.

3) Archiw Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 43—44.

4) Костомаровъ (Моногр. III, 284) не вірить обвинуваченням; так само і Жуковичъ, Сеймвая борьба; навпаки — Автоновичъ (Арх. Ю. З. Рос. ч. III, т. I, 64—70, передне слово), Кулишъ, Истор. возс. Руси, I, 277—278, Иловайскій, Истор. Россіи, III, 587 — признають в тій або иньшій мірі співучасть Острожського.

ких фанатиків як Сирітка, або людей ворожих до Острожського, як урядник Яроша Терлецького. Далеко більше віри можна дати приватним листам Острожського до зятя, з яких бачимо, що Наливайко для нього був другий Косинський і повстання його так само для нього не миле, як і повстання Косинського. Коли-ж він, Наливайко, рознутив свої сотні і з невеликими відділами брав участь разом з братом Дамяном та іншими шляхтичами в наїздах на приватні маєтності, то се його не ображало, особливо коли ушкодженими бували особи, йому не симпатичні, як Терлецький або Семашко.

ІХ.

При кінці лютого польський уряд пильнійше узяв ся до козаків. 28 лютого Жолкевський, польний гетьман, одержав наказ зараз таки виступити проти них, і хоч військо його було тяжко втомлене після молдавського походу і потребувало грошей, проте він пішов з ним до Кременця. Щоби підсилити своє військо і піддати йому бадьорости, Жолкевський звернув ся з листами до коронного гетьмана, а також і до воєводи київського і волинського, просячи помочи грошевою і людьми¹⁾. Одначе на сї просьби гетьман і воєводи не спішили відповідати.

Тимчасом Наливайко, прочувши про збори Жолкевського до військової акції проти нього, зібрав свої сили і вирушив на південь в Браสลавщину²⁾. Він думав пробути кілька день у містечку Лабуні (нині Заславського пов. на Волині), а звідти вже вирушити до Браслава, де-б його охоче прийняли і де він

¹⁾ Heidenstein, II, 363—364; Listy Żółkiewskiego, 67—68.

²⁾ Здасть ся, він мав перше намір йти до Берестя й землі Люблинської, а потім основно засісти на Литві. Принаймні в листі Кр. Радзівіла до Л. Санеги з 25/III 1596 р. знаємо про се ось що: „добули були якогось полковника (не памятаю імени), який дещо знав про заміри Наливайка. На допиті признав ся, що Наливайко думав був йти до Берестя, а потім в Люблинську землю, а потім на Литву і там уже *sedem belli* зробити, але почувши, що збирають ся товариші (польські) вибрав той вивісний путь“ (Arch. Radziwiłłow. Script. rer. Polon. VII, 43).

міг би з більшим успіхом боронити ся від Поляків. Гайденштайн¹⁾ каже, що Жолкевський уже 22 лютого був під Лабунем, де мало зібратися козацтво під проводом Наливайка. Се не правда: ще 25 лютого Жолкевський писав Замойському: „він (Наливайко) повернув на Корец, поза Острогом, між Горинем і Случю; треба думати — пішов до Константинова. Постараюсь обійти його“²⁾. У Наливайка було кілька сот кінних з переду, кілька сот на крилах і в арьергарді; решта лишилася ззаду з артилерією.

Жолкевський розсудивши, що трудно буде вести боротьбу з козаками отверто, замислив напасти на них нагло, схопити Наливайка і таким чином задушити повстання зразу. Може би се й удалося йому по часті, як би в стані польського гетьмана не вивайшовся перебіжчик до козаків, пан Плоський, з цілою ротою козаків. Не одержавши давно жданої платні, він раптово покинув Жолкевського і упередив Наливайка про його замір³⁾. Тоді Наливайко виступив з Лабуня і пішов в маєтність кн. Острожського, Остропіль. По дорозі він спинився (28 лютого⁴⁾) в маєтності Радзівіла, с. Мартиричах⁵⁾, але скоро звідти вийшов і став в с. Чорнові, маючи з початку при собі лише кілька десятків козаків, але незабаром його нагнала артилерія та й інші сотні, які він розмістив по сусідніх селах. В Мартиричах теж лишилося 2 сотні (коло 300 люда) під проводом атаманів Марка Дурного і Татаринця⁶⁾. Якийсь

1) II, 364.

2) Listy Żółkiewskiego, 68.

3) Listy Żółkiewskiego, 67, 68.

4) Bielski, 262; у Heidenstein'a се припадає аж на 2 мая (певно замість марця).

5) У Bielski'ого і Heidenstein'a — Мацеєвичи.

6) Острожський в листі до Радзівіла каже, що вони були вислані пограбити маєтності п. Кевлича; навіть село повинні були спалити, але їм „gorzałka zawadziła“. якої застали в дворі цілу бочку (додатки до „Ист. возс. Руси“, II, 437). Не знати, чи не підчас сеї кампанії до Наливайка прилучився і зять Салєги Юрій Друцький - Соколинський, до якого писав Салєга лайливий лист (лист без дати) за те, що він напав „на спільну нашу маєтність Антонів (Житом. пов.), спустошив фільварок і пограбував підданих, а потім побіг до Веледника і Пикова, сполучившись з справжніми лотрами — Наливайком та Оссовским (див.

відділ польського війська наскочив на сі дві сотні і цілком їх винищив: Марко ліг на місці, а Татаринець з кількома товаришами був утік, та їх дігнали і забили. Дуже можливо, що вони не дались би загинути, як би не випили перед тим цілої бочки горілки, яку знайшли у мартирицького арендаря. Дуже довго боронились вони на вулицях, в хатах, довго не піддавали ся, навіть присланого до них для пересправ післанця трохи не вбили; нарешті гетьман звелів підпалити село, і козаки усі загинули, лише двоє ранених утікло і донесли Наливайкови про те, що скорило ся. 4 хоругви дістали ся до рук Полякам. Острожський сам приїздив на місце побоєвища і потім писав Радзівілови: „забитих щось з 300. Нецислимі шкоди з початку козаки, а нині жовніри наробили. Рідко в якому селі можна знайти коня, бо чого не узяли козаки — те позабирали жовніри“¹⁾.

Наливайко під той час стояв в Чорнові, звідки виступив по дорозі до Острополя, прилучивши до себе кілька сотень із с. Пустовець, Голубка та інших. Усього у нього було трохи більш 1000 люда і 20 армат. Жолкевський погнав за Наливайком і тогож таки дня догнав його під Острополем; але козаки не спинили ся коло міста, а пішли далі — до Пикова, не даючи спочинку ні в день ні в ночі як коням, так і людам. Як виступали з Чорнови, то лишили там „на чатах“ 3 хоругви, яких забули упередити про свій відхід — і вони загинули: 30 люда убито, 6 узято в полон, решта відступила до міста (Острополя), але мешканці не пустили їх і вони майже всі загинули, — лише 12 люда утікло до Любартова.

Тимчасом Наливайко наблизив ся до Пикова, де гадав спочити; але Пиківці не пустили його до міста, і він мусів ночувати на голому снігу. Поляки гнали ся у слід йому, але дійшовши до с. Райок мусіли дати відпочинок стомленому людови

його напад в р. 1590 в Полоусом на с. Холстово) і спустошив їх“ (Arch. domu Sapiegow, 305). Сапега в иньшому місці поясняв сей факт особистими інтересами: Друцкый спорив ся з ним за маєтність. Але коли згадати участь Друцкого в боротьбі з увією (Арх. Ю.-З. Рос. ч. I, т. I, ст. 123), та участь в заснованню Люблинського брацтва (Ibid., ч. II, т. I, ст. 14), то ся спілка з Наливайком має трохи иньшу закруску.

¹⁾ Ibid., 438.

і коням. Коли вони прибули до Пикова, то довідали ся, що козаки лише кілька годин перед тим виступили в напрямі Бра-слава. Наблизившись до Браслава, вони перейшли болотяну річку (2 милі від міста) і знищили міст; се на якийсь час за-тримало Жолкевского. Прочувши ще в Пикові, що Наливайко спішить ся до Браслава, бо мешканці здавна мають приязнь до нього (він ще з Пикова написав їм, пригадуючи вірність ко-зацькій справі), — Жолкевский рішив як би там не було, а не дати їм сполучити ся. Лишивши на місці вози, він зараз же погнав, щоб або упередити Браславян, або примусити Наливайка звернути в бік, а Браславян навернути до послуху одним лише виглядом війська. Пізно у ночі Жолкевский дігнав Наливайка над р. Ольшанкою, але ніч і утома війська не дозволили стати до бою.

Тимчасом Браславяне не прислали жадної відповіді На-ливайкови, через те він, не довіряючи міщанам, звернув у бік, до Прилуки, що над р. Собом, і счез в лісі. Бельский ще опо-відає, що ніби Жолкевский, не вважаючи на утому, все таки нагнав Наливайка і став до бою, який тяг ся без жадних на-слідків до ночі (?). Тут же він додає, що Наливайко мав в сей час 20 армат і чимало гаківниць, і до кожної армати був при-кутий пушкар.

Ледве розсвіло, Наливайко був уже по той бік Соба, в ди-ких уманських степах, де просидів кілька тижнів, годуючи коні травою, а козаків конятиною¹⁾. Польське військо не могло далі йти. Коло Синіх вод²⁾ воно спинилось: треба було спо-чити кілька день. „Ті десять рот, з якими я з початку гонив за Наливайком, — нише Жолкевский ЗамоЙскому 9 марця зпід Остолопова, — замучили геть коні („konie porpowali“), те-ж трапило ся і з иньшими ротами, які доганяли мене, хоч і опі-

¹⁾ Dr. Antoni J. (Trzy opowiadania) додає, що козаки затопили гармати в ріці, а кулі і порох закопали в землі, які потім ніби то знай-шли Поляки. Тимчасом ми далі бачимо, що Наливайко утік в Уманську пустиню з гарматами і згоден був її віддати Жолкевскому, як би він його „в ласку прийняв“.

²⁾ Теп. Сливодь, доплив південного Буга, на пограничу Київщини, Поділя і Волині, при шляху Татарськiм („potok Sinowoda“ — Арх. Ю.-З. Рос. ч. VII, т. II, 163).

знили ся. Треба їм пособити грішми, щоб вони хоч трохи могли поладодити свої справи“¹⁾. Скінчило ся на тому, що Жолкевський на власні кошти приладив 6 фальконетів і кілька „śmigownic“. Турбуючи ся про побільшенве свого війська, він просив Замойського розіслати універсали обивателям Київського, Волинського і Браславського воєводств, бо універсали, вислані до обивателів Перемишльської, Львівської і Галицької земель — малокористні. Замойський замість того прислав „позви“ на осіб, що пробувають в орді Наливайка; на се Жолкевський відповів, що добре було би добути такі самі документи і на тих, що у Лободи, — тільки „руським письмом, згідно з звичаями того краю“²⁾.

Польські сили, зібрані проти козаків, властиво не були дуже значні: окрім 1½ тисячки кварцяного війська, рахуючи сюди і роти: татарську — Темрука³⁾ і Бекеші, було ще 3 сотні угорської піхоти під проводом Леншені, та трошки охочих з Бару, Константинова і Хмельника. Жолкевський умістив їх в пограничних селах і пускав чутку, що скоро виступить в похід; а в дійсности ждав помочи — нових відділів. Сам він стояв в Пикові. А козаки тимчасом ховали ся за Синіми Водами, в уманській пустині.

Відпочивши, Жолкевський вирушив до Винниці, а звідси післав людей до Браслава — привезти вїйта Тиковича „з другим бунтівником, поіменованим в декреті короля“. Се була розправа за старі козацькі гріхи (за напад на шляхту в вересні 1594 р.). Покарали їх на смерть в Винниці „для прикладу“⁴⁾.

Спинивши ся над Синіми водами і бачучи свою слабість в силах порівнюючи з польським військом, тим більше, що товариство його розбігало ся, Наливайко впав на думку помирити ся з Жолкевским, випросити прощене у короля і розпу-

1) Listy Żółkiewskiego, 69.

2) Listy Żółkiewskiego, 69.

3) Темрук, з походження пятигорський Татарин, хрещений ще за Жигимонта Августа. Служив у всіх війнах польських і показав великі послуги державі (Heidenstein, II, 351).

4) Listy Żółkiewskiego, 74.

стити своє військо. З сею цілею вислав він в середині марця (15—6), коли Жолкевський ще не прибув до Винниці, одного козака до старости браславського Струся, який мав пересправляти з Жолкевським. Наливайко згоджував ся віддати гармати, розпустити „купу“, аби лише гетьман його „в ласку прийняв“. Жолкевському, розуміється, така комбінація була вельми до вподоби, і він за неї ухопив ся: „я ні його, ні товаришів його крові не жадаю! Нехай розпустить „купу“, віддасть хоругви, що одержав від Максиміліяна, гармати“. Обіцяв навіть випросити у короля прощення.

Але козаки, почувши про пересправи Наливайка з Поляками, мало не вбили його, казали: „він марнує наші сили без тямку, поробив нас жебраками, лишив пішими“¹⁾. І почали утікати. Тоді Наливайко звертаєть ся до Лободи. „Правдоподібнійше, що такий з таким легче зійдець ся, ніж віддасть себе на ласку його королівської милости“, — висловив ся з сього приводу Жолкевський в листі до Замойского²⁾. Лобода тоді пробував недалеко, — в Погребищах; прибув він сюди з спеціальною цілею — помстити ся над панею Оборскою. Звідси він з відділом в 700 душ наїзджав під Бар, де мешкала пані Оборска, але мусів утікати, бо як раз тоді прибуло до Погребищ королівське військо з Жолкевським на чолі. Лобода мусів відійти і повернув до Білої Церкви, маючи у себе в „купі“ щось коло 4000 люда, не рахуючи жінок і дітей. Лобода й приходив до Браสลавщини з Київського воєводства, з під Білої Церкви, де він побільшив своє військо, і де мав, видно, резиденцію³⁾.

1) Listy Żółkiewskiego, 71; Heidenstein, II, 366.

2) Listy Żółkiewskiego, 71.

3) Еварицкій (Истор. Запор. козаковъ, II, 139) каже, що Лобода, побувши в Овручі, в січні 1596 р. спустив ся в Січ. Але почувши про те, що робилось (?) на Волині і в Білоруси, не витримав (?) і зібравши коло себе низове товариство, „вигреб ся“ з ним у гору Дніпром і зайняв північні пограничні волости київського воєводства“. Навряд чи ходив він у Січ: ще в початку лютого можна здогадувати ся про його побут на Волині, а на початку марця він уже мусів бути в Білій Церкві. Отже за місяць він навряд чи успів би спустити ся і знову підняти ся з Січі, та ще й зимою, коли жадної потреби для того не було. Цевнійш усього, він з Волини перебрав ся в Київщину, і там пробував сей мі-

Від тепер обидва козацькі привідці, які особисто були ворожі один другому, постановили йти рука в руку. Жолкевський, довідавши ся про сей немилий для нього поворот, спробував посварити їх, що йому було-б дуже до речі. Він написав до козаків Лободи, що коли вони видадуть Наливайка, то можуть тоді спокійно вернути ся за пороги, а він їм вистареть ся ласку і пробаченне. Та Лобода, певно, знав про попередні пересправи Жолкевського з Наливайком і про те, на чому вони стали. Коли з'явив ся післанець від польного гетьмана, якийсь „lekku“ — поганенький козак, обурене козацтво хотіло його вбити. Навіть Лобода гнівав ся перед козацтвом: „не міг гетьман прислати якого шляхтича?“ Але все таки виратував нещасного від загибелі, вивів його за стан, дав червонця і ще раз сказав: „і не міг гетьман шляхтича якого прислати до нас, а не тебе; так ніби сказав: лотра до лотрів й посилаю“. Відповіди гетьманови не дав жадної. „Амбітна демократія жала аристократичних почесцій!“¹⁾

Розлютоване козацтво хотіло було навіть спалити і зруйнувати Білу Церкву, але Лобода з Саськом і Шостаком²⁾ умовили їх не робити сього, і потім вони виступили до Києва, „не уважаючи себе досить безпечними“³⁾. А тимчасом панічний страх наводив на Польщу Шавула, який в середині марця пробував в Бихові (9 був в Пропойску „со всею арматою запорожскою“). Ми бачили, що він ще в грудні минулого року відділив ся від Лободи і Саська і пішов до Овруча, Мозиря і т. и. добувати козацького хліба. Очевидно, не мало кривд чинив

сядь. Справді, на початку місяця марта з Низу прибув якийсь відділ козацький, але тільки се був не Лобода. Про се ми знаємо з листа Сирітки до Кр. Радзівіла (з 7/Ш): „ксьондз митрополіт (Рагоза) учора ідучи з Слуцька був у мене і казав, що ще якийсь козак (не памятаю як його іменував) тягне з Низу до нас з людом немалим Запорожців і уже на кївському шляху“ (Жуковичь, Сеймовая боротьба, 219, прим. 478). Се певно полк Кремського, який в квітні був розбитий Жолкевским в Каневі.

¹⁾ О. Уманець, Гетманъ Мазепа, стор. 11.

²⁾ Може бути, що се був товариш Саська Федоровича, — Сенко Шостак, який згадуєть ся в р. 1552 в Винниці, в числі людей „што на дворцы“ (Арх. Ю.-З. Р. ч. VII, т. I, 607).

³⁾ Heidenstein, II, 366.

він людности, коли Радзівіл поручив Андрієви Сапезі, воєводі Витебському, виступити проти „сваволенства“ з обивателями воєводства Витебського, Мстиславського і повіта Оршанського. Лев Сапєга, переказуючи сей факт, додає, що „у того Шаула народ „sposobniejszy“, як у Наливайка, і більший числом і сам він давнійше козакує („na kozactwie bawі“¹⁾). Шавули, очевидно, бояли ся не менш як Лободи. Кн. Радзівіл в листі до Льва Сапєги (з 25/III), згадуючи про якусь копію листа Шавули з 20 марця, пише, що „Шаулу можна порівнати з Наливайком, „alіe dawno zbójca zbójcy mówien“, бо як спитати про армати, то звідки Лобода, а потім Шаула („bo jedno wojsko“) взяв сі армати — з Бара та иньших замків королівських та шляхетських?“ Та й взагалі, „Лобода „początkiem był wszystkich niecnот“ (певно з погляду Литви), а тепер Наливайко за ним. О скільки я чую, раз де схоплять якого козака — жадного не лишають живого і взагалі чинять з ними такі самі „morderstwa“, як і вони з иньшими“. Очевидно, обурення досягло великої уже степені, коли противна сторона узяла ся до такої розправи. Далі Радзівіл висловлює свої гадки що до дальших виступів козацтва. „Очевидно, — пише він, — що сі лотри (Лобода і Шаула), покумавши ся, мають думку навідати ся до Слуцька, чи ліпше — до всеї Литви, а Наливайко пішов геть з арматами і возами, згубивши більш 500²⁾, тільки не ліпших людей, як писали ранійше, а „motłochu“, якого очевидно він радий був позбути ся і тому не дуже його шанував“³⁾.

Про Шавулу тодіж пише і Жолкевський: „тепер він всім голова. Я висилаю Ружинського з кількома сотнями — нагнати тим (Лободі) ще більше страху (бо їх і з Білої Церкви страх вигнав); скоро і сам піду у Київ, нехай лише стомлені коні відпочнуть трохи. Коли Шавула сполучить ся з Лободою, тоді не легка буде справа“⁴⁾.

За тиждень (24 марця) з листа тогож Жолкевського до Замойського довідуємо ся, що Лобода і Сасько ще пробувають у Києві і що дня чекають Шавули, який має прийти з Остра.

1) Arch. domu Sapiearów, 131.

2) Мабуть має на увазі пригоду в с. Мартиричах.

3) Archiw Radziwillów. Script. rer. Polon. VIII, 42—43.

4) Listy Żółkiewskiego, 72—73.

А Наливайко з рештою свого товариства, якого було дуже небагато, повернув з диких піль до Корсуня, де мав надію побільшити своє військо з місцевих елементів. Тут таки в Корсуні закопав на щось в землю аж 5 армат, може сподіваючи ся опісля коли скористати з них¹⁾.

Х.

Тимчасом Кирик Ружинський, той самий, що кілька літ тому (в 80-тих роках) разом з братом своїм Михайлом був на Низу і виступав всюди разом з козаками, зібрав відділ до 500 (а по иньшим до 1000) люда і маючи власну артилерію (більш десятка гармат), почав нападати на козацькі відділи, ханати їх і мордувати: „Набрав силу того гультайства і убив з 50“²⁾.

Під той час до Київа прибув з Остра Шаула³⁾ з артилерією, а також з човнами і провіантом, які він приготував ще в Бихові і Пропойську. Бажаючи піметити ся над Ружинським, він вислав з Київа Саська з його полком, в якому було до 3000 люда. Сасько хотів був покарати Ружинського руйно-

¹⁾ В 1622 р. в люстрації Канівського замку згадуєть ся: „оповідали нам міщане, що за часів небіжчика ки. (Януша) Острожського, каштеляна краківського, знайшли були закопаных Наливайком 5 армат, з яких ото одна лишила ся, а 4 узято то маєтности небіжчика, та й досі не вернено“ (Źródła dziejowe, XX, 63). Цікаво зазначити, що як раз в сій місцевості коло Корсуня існує вал, від м. Ольшаної (Звенигор. пов.), через село Квітки (Кан. пов.) аж до Корсуня, який і нині прозивають „Наливайковим валом“.

²⁾ Listy Żółkiewskiego, 74.

³⁾ Здаєть ся Шаула вийшов з Литви не з доброї волі, і трохи общипаний Литвинами. Сапега пише (з Варшави), що прибули люди з Литви і доносять, „як добре виступали вони проти тих своєвольних людий“, і король кождому з них дав нагороду. А в листі Радзівіла (з 9/IV) читаємо: „Прийшла вість про козаків, що з Шаулиних „урвано“ 5 рот, є 200 вязнів-шляхтичів, які до королівського розказу позамикані на замках, Наливайко в полі (очевидно, відомости запізнені), але трудно йому удержати ся — поля спалені пожежою (Arch. Radziwiłłów, Script. rer. Pol. VIII, 45—46).

ваннем його Поволоцьких маєтностей. Прийшовши до Хвастова, він вислав відділ, чоловіка з 300, на розвідки. Ружинський розбив його коло р. Каменки, 50 схоплених покарав на смерть, а сам пустив ся до Хвастова, щоб захопити там і Саська; але останній пішов у Київ за помічю. Почувши про нелюдські вчинки Ружинського, Жолкевський був трохи незадоволений, хоч і виправдував таку акцію з боку Ружинського: „Я, не рахуючи убитих в бою, зберіг свої руки від їх крові; я водів би лічити заражені члени, ніж відтинати; зрештою, не дивувати ся й князю Ружинському: усю сю землю, а його особливо, козаки пройняли до живого“¹⁾.

Між козаками в Києві виникли якісь непорозуміння, незгоди. Про се доносив Ружинському ксьондз, преор київський; він привіз лист від Шаули, в якому сей скаржив ся на Ружинського: замість того, щоб обернути ся на ворога хреста господня, він іде на них; згадував його попередню службу козакам, просив бути посередником — помирити їх, козаків, з гетьманом Жолкевским: „а ми завжди готові служити йому і послухати за порогами“²⁾. Се було, здаєть ся, офіційне дорученє, дане лише, щоб відвернути увагу Ружинського. Неофіційно преор переказував, що серед козаків справді великі незгоди: хочуть видати Наливайка, який бажає „віддати їм присягу, сполучити ся з ними і бути їм послушним“³⁾. Незгоди тягли ся довго; козаки почали розбігати ся, решта звернула ся за помічю до Запорожців, але ті відповіли (може з якоїсь особливої політики), що не хочуть мішати ся з ними. За се Жолкевський вислав їм лист, в якому хвалить за те, що вони сидять на звичайних своїх місцях, а не в шляхетських маєтностях, і додав ще силу „добрих слів“.

Проте незгоди між козаками якось улягли ся, і коли Сасько прибіг у Київ і оповів про вчинки Ружинського, зараз повідомили Наливайка, який збирав тоді під Корсунем сьвіже війсьсько, і виступили з Києва під Білу Церкву. У них всіх разом набрало ся до 8000 люда, та ще рахували і на черкаських міщан, які цілком їм спочували. У Шаули була чимала артиле-

1) Listy Żółkiewskiego, 74, 75, — певно за місяць лютий і mareць — поки Лобода пробував в Білоцерківщині.

2) Listy Żółkiewskiego, 75.

3) Ibid., 75; Heidenstein, II, 367.

рія, та й у Наливайка лишило ся ще кілька армат і навіть корогви, подаровані Максиміліаном.

2 квітня козаки наблизили ся до Білої Церкви, яку перед тим, 28 марця зайняв Ружинський. З початку обидві сторони не відважували ся вступити до бою і хотіли одна другу перехитрувати. Перший почав Ружинський: маючи при собі кілька рот пана Станіславського; та два десятки угорської кінниці під проводом Лепшені, Ружинський у ночі (з 2 на 3) зробив вилазку з цілею нагло напасти на козацький стан. Та коли він вийшов з міста з запаленими смолоскипами, і велів грати на трубах, а офіцерам як найголоснійше кричати, щоб жовніри не змішали ся між собою і не почали бити своїх, — міщане білоцерківські, які були цілком солідарні з козаками, відчинили другі ворота і впустили в місто Наливайка з 3000 війська.

Поляки, нічого не бачучи в темряві, кинули ся на козацький стан; але Шаула, який сеї ночі получив ся з Наливайком, відійшов за р. Рудава (Рудку — у Гайденштайна); тих, що не встигли получить ся, Поляки побивали на протязі чверти милі.

А тимчасом ті козаки, що впали до міста, почали там грабувати, не зустрічаючи нігде відпору. Тільки два десятки угорської кінниці обороняли помешканне свого капітана. Спустошивши місто і почувши стріли в своїому стані, козаки вийшли знову в поле, щоб напасти на Поляків. Тепер сі опинили ся між двох огнів: з заду Наливайко, з переду Шаула. Шаула, який все відступав, раптом повернув і ударив на Поляків; сі кинули ся назад до замку через спустілий стан козацький і наскочили на Наливайка. Поляки мусіли хоч як продерти ся через козацькі лави і сховати ся в замку. Нарешті їм се удало ся, але, розумієть ся, з великою шкодою, — яку власне, трудно докладно подати, бо польські джерела в таких випадках досить скромні. „Понесли ми шкоду немало, особливо в піхоті, якої загинуло з 50 (?)“, — оповідає Жолкевський. Гайденштайн трохи щедрійший: „з 500 люда піхоти згинуло 100 і багато поранених“, після чого „наші, — каже Бельський, — бачучи, що справа стоїть зле, утікли до замку“. Козаків, як вірити Жолкевському, в сій битві згинуло з 1000¹⁾.

Тимчасом Жолкевський, який спочивав в Пикові, давно уже спішив під Білу Церкву, знаючи добре натуру Ружинського,

¹⁾ Listy Żółkiewskiego, 78—79; Heidenstein, II, 368.

який замість простого нагляду над козаками, що йому поручив Жолкевський, міг увязнути з ними в бій. Так воно й вийшло. Не дійшовши 4 милі до міста, Жолкевський спинився на ніч в Трилісах¹⁾, але почувши стріли з гармат, знявся і пішов під Білу Церкву. Пів милі від міста зустрів він післанця від Ружинського з просьбою помочи. Але козаки, углядивши, що наближається польське військо, знялися і почали відступати в напрямі до Трипілья. Поляки погналися за ними слідом. Тоді козаки, пройшовши одну лише милю²⁾, спинилися і, своїм звичаєм, укріпилися: поставили в 5 рядів вози, а в середину військо і 24 гармати. Усі козаки були піші, лише привідці на конях. Годин три йшли так обидва стани, — один поперед другого. Жолкевський чекав людей, що лишилися позаду. Нарешті над вечір стали коло озера Острий Камінь³⁾. В козацькому стані був неспокій, про що два перебіжчики донесли Жолкевському. Проте козаки приготувалися до бою. Вози так тісно стояли один коло одного, що не було жадної можливості прорвати лаву: „розірвати табор, хоч здавалося було й легко, — Господь не довів“. Гармати поставили ззаду і з боків; привідці сиділи на конях, а військо, лежачи під возами, стріляло звідти в ворога. Поляків було до 2000. Битва тяглася до півночі і скінчилася ні на чому. Принаймні, хоч козаки, по польським звіткам, віднесли дуже великі потері, але і Поляки нічого не досягли; се видно з того, що табор козацький лишився нерозірваний, і козаки могли знову відступати в порядку, а Поляки не тільки не наважилися переслідувати їх, але навіть, переночувавши на полі битви, відійшли потім до Білої Церкви, лишивши козакам можливість іти до Київа. Коли такі були наслідки бою в полі, то о скільки гірше прийшлося би Полякам, як би Ружинський, відповідно до наказу гетьмана, дожидав його в Наволочи, а козаки зайняли Білу Церкву, яку сам Жолкевський вважав незлим замком, а з доброю залогою — і неприступним⁴⁾.

1) У Евварницького (Истор. запор. козаковъ, II, 148) через помилку — Трипілья.

2) У Гайденштайна (II, 368) через помилку „від Браславля“ — зам. Білої Церкви.

3) У Евварницького (II, 149) через помилку — Чорний Камінь.

4) Listy Żółkiewskiego, 79—80.

В битві над Острим Камінем, як подають польські жерела, загинуло козаків 2000, а в тім числі Сасько і багато „значних“; Шавулі відірвало гарматною кулею руку, Наливайко (а у Гайденштайна і Лобода) дістав тяжкі рани. „Ніде досі у них не було такої шкоди, як в сих (себто в двох останніх) битвах“. „Але і у нас не без крові“, — додає польний гетьман і потім подає куріозну скількість полеглих: 32 душі (Гайденштайн 34); Бельський трохи щедрійший — „300, а товаришів самих з 60“, в тім числі чимало з польської аристократії, як Длуский, Станислав Лаш, Вернек, Пальчовський та ин.

У всякім разі битву у Острога Каменю не міг вважати ніхто за побіду Поляків над козаками¹⁾.

Жолкевський оповідає, що козаки після битви вибрали гетьманом Наливайка²⁾. „Шаула, як нещасливий в бою, втертя старшинування“, — каже Гайденштайн³⁾. Інші (Бельський, за ним Шміт) гадають, що козаки обібрали за гетьмана Лободу „приписуючи невдачу (?) Наливайкови“. Але навіть хоч би й допустити таку невдачу, то чим же Наливайко в сім разі був більш винний від інших? Лободу могли обібрати скоріше всього тому, що у нього завжди бувала далеко більша скількість прихильників у війську, тому, певно, й більш шансів на обібранє. Та й з дальшого ходу подій бачимо, що гетьманом, в розумінню

1) Одне сучасне джерело, згадуючи про сю битву, признаєть ся, що козаки „multos ex Polonis trucidant, ut pote Rotsmagistrum Wernek, Lasc, Palczowski et Dluscium — omnes egregios milites et alios multos“, і що „sic illa latronum turba crevit, ut ad quindecim milia militum numerarentur“, — трохи забагато! (Мемуари Jacobi Przonka, бібл. Осолінських, рук. ч. 60, л. 260) Про Білоцерківську битву коротенько згадуєть ся в наданню королем Житимонтом (в р. 1597) Жолкевському Баршполя і Горошина: „Року тепер минулого деветдесятишого противъ лотровству козацкому, которыхъ се до килкунадцати тисячей людей сваволних народов розматых з великим небезпеченствомъ и пострахомъ паиствъ наших украинных згромадило было, з малою частью войска нашего мужне и сердечне ставивъ и въ погоню за ними идучы, в мили од Белой церкви о таборы тыхъ людей сваволных и о стрелбу ихъ густую сам з голою бронею своею, чынечы доброе сердце войску нашему, с тым козацтвом стирал се, которых не переставоючи конати, для милости нась пана своего и отчызны своее важил се провадити малые войска наши за Днепръ“ і т. и. (М. Грушевський, Материяли до істор. козацьких рухів 1595—6 рр. Зап. Н. Тов. ім. Шевч. т. XXXI—XXXII, 23).

2) Ibid., 81.

3) II, стор. 370.

сучасників Лободи і Наливайка, себто привідцею відомої кампанії — являєть ся справді Лобода. Можна лише здогадувати ся, що Наливайко домагав ся старшинування, як опісля під Лубнами, але фактичних даних для сього нема.

Від Острога Каменя козаки пішли до Київа, де лишили ся їх сім'ї. Була навіть мова про те, чи не ліпше було-б іти під Москву¹⁾; в литовських кругах побоювали ся також, щоб козаки не пішли в Білу Русь²⁾.

Жолкевський, переночувавши на полі битви, 4 квітня вернув ся назад у Білу Церкву для відпочинку коней і людей, а також щоб дати раду пораненим і дїждати ся сьвіжого війська, яке за королївським наказом повинен був привести до Молдавії на поміч йому Ян Потоцький, староста камінецький. Звідси-ж, з Білої Церкви вислав він післанців в Січ, щоб відтягнути їх від спільної акції з Лободою. На той час атаманом січовим був шляхтич православної віри Каспер Подвисоцький³⁾, а товариства при ньому було усього лише 500 люда. Відпочивши трохи в Білій Церкві, Жолкевський повів свій відділ під Київ. Під Васильковим получив ся з ним і Ян Потоцький з своєю ротою і з запасом пороху і куль. Литва також вислала на поміч Карла Ходкевича.

Прочувши, що в Каневі пробуває козацький (запорожський) полк Кремпського, який має перейти на той бік Дніпра⁴⁾, Жолкевський не гаючись вислав туди відділ жовнірів під проводом Ходкевича, а з ним пішли також Ружинський з ротою і Михайло Вишневецький. 11 квітня, на 1 день Великдня, вони нежданно вскочили в місто: багато перебили, иньші, утікаючи, потопили ся в Дніпрі, так що з полку Кремпського усіх заги-

¹⁾ Listy Żółkiewskiego, 81: „niemało ich est, czo wołają na tho, żeby do Cara iscz dacz się na łaskę jego“.

²⁾ У всякім разі їх там сподївали ся. 25 квітня Лев Сапега писав Кн. Радзівілови: „Наливайка й досі нема і ждемо його що дня й що години“ (Arch. domu Sapiegow, 139—140).

³⁾ Сей Каспер Подвисоцький займав якийсь поважний уряд у Запорожцїв ще в р. 1586. Його сповіщає про рух перекопського царя Богдан Микошинський (Listy Żółkiewskiego, 34).

⁴⁾ Правдоподібно він мав намір вирушити на Білу Русь; се очевидно про нього писав Сиротка до Кр. Радзівіла (7/III), що „якийсь козак тягне з Низу до нас з людом немалим Запорожцїв і уже на київському шляху“ (Жуковичь, Сеймовая борьба, 219, прим. 478).

нуло з 150¹⁾. Але цього ще не досить — вони атакували ще й церкву, як раз підчас відправи, і до 400 поклали на місці, а багато потопило ся утікаючи до Дніпра²⁾. Поляки забрали також приладжену козаками сіль в Каневі і Трактемирові, що було для них дуже прикро. Решта козаків, перепливши на той бік Дніпра, склали в одну купу човни і спалили, — певно, щоб до них не могло дібрати ся польське військо, а самі пішли лівим берегом під Київ, де й прилучили ся до війська Лободи.

Поки Жолкевський ішов під Київ, козацьке військо перебрало ся уже на той бік Дніпра, на „татарський беріг“ і при тому частину човнів спалили, частину узяли з собою. Жолкевський, прийшовши до Дніпра і побачивши, що нема жадного способу дістати ся до козацтва, звелів, щоб приставили йому з гори, з Припети і Тетерева усі, які є там човни і байдаки, а міщанам київським наказав змайструвати нові і приставити на відоме місце. Хитрі міщане київські, які взагалі були по стороні козаків (що не завадило їм перед приходом козаків поховати під водою свої човни), видобули тепер їх звідти і віддали Полякам. Козаки довідавшись про се, поспішили тим боком до міста, щоб не допустити до сповнення гетьманського наказу: удержати Киян від віддання човнів і спалити старі, а як би вони отягали ся і сперечали ся, то спалити й місто й замок. Жолкевський, довідавши ся про се, також з усеї сили спішив ся під Київ. Козаки, щоб вигадати час, почали пересправи з Жолкевским, а самі і водою і сухопутем рушили до міста; але Жолкевський, не спиняючись йшов, і опередив козаків лише о дві години, дякуючи шпiгам, яких мав в козацькому стані. Не входячи в саме місто, він став в пів милі від Київа коло Печерського монастиря і розставивши пікети скрізь коло міста, доглядав будування човнів. По той бік Дніпра, як раз *vis-a-vis*, стояв козацький стан, дожидаючи з Низу запорожських козаків, які могли-б перешкодити роботі Киян і жовнірів польських.

1) Listy Żółkiewskiego, 81.

2) А. Єфименко (Очерки истории правобережной Украины, стор. 56) тої думки, що ся подія викликала народню думу і наводить відповідну строфу: „Ой бодай же ти, дівко-бранко, щастя і долі не знала, що ти нам той смутний день світлого празника напоянала“. Але ся строфа узята з думи про Марусю Богуславку, де згадка про „світлий празник“ відносить ся до часу пробування невольників в полоні, а не дома — на Україні. Тай взагалі дума ся пізнійшого походження.

Запорожцям давно уже було оповіщено про справу козацько-польську. На початку квітня до них, як ми бачили, вислав Жолкевський післанців, з тим, щоб намовити їх не сполучати ся з українським козацтвом. Але місія ся не була вдатна: післанців козаки закували в кайдани, а самі, сівши на 100 чайок, з Каспаром Підвисоцьким на чолі вирушили з Січи в поміч товаришам. Дніпро уже очистив ся від леду, тому можна було іти під Київ водою.

Польський гетьман, знаючи про те, що має прибути запорожська фльота, розставив на горі гармати і навів їх жерлами на Дніпро. Не сподіваючись жадної небезпеки, Запорожці весело плили на своїх чайках, і наблизивши ся до міста, почали сурмити в сурми і бити в котли. Погода, що увесь час сприяла Запорожцям, раптово змінила ся: подув з гори північний вітер і чайки не могли як слід плисти далі у гору. Жолкевський скористав з сього і велів стріляти з гармат в човни. Кілька чайок загинуло і пішло на дно; в лодці самого привідці було дві діри і він ледве не втопив ся. Мусіли Запорожці відплисти назад і стати коло Переяслава, щоб помагати козакам то привозом живности, то перевозячи їх на другий беріг. Жолкевський на всякий раз вислав Яна Потоцького наглядати з правого берега за Підвисоцьким.

Се було на великодному тижні. В суботу на сьому тижні польські жовніри угледіли на Дніпрі колоду, з листом на ній, піймали її і принесли гетьманови. Се був лист Лободи з пропозицією згоди. Жолкевський післав козакам глейтовий лист для безпечного приходу їх послів, але вони вимагали ще й закладу. Гетьман відповів їм, що досить з них і „глейта“, але козаки не вірили Полякам¹⁾. Вони спитали про умови, на яких можна було б помирити ся і покінчити дальшу військову акцію. Жолкевський, порадившись з Потоцьким та иньшими ротмістрами, відповів через козацького сотника Козловського, який прибув в сій справі другого дня: „видайте Наливайка та иньших головних, віддайте чужоземні хоругви, гармати, — тоді я дозволю низовцям іти з Богом“. В понеділок, 19 квітня, прибули два козацькі осавули і заявили, що не згідні на такі умови, і не видадуть ні людей, ні хоругов.

Бачучи, що пересправи з козаками скінчать ся на нічому, Жолкевський знову почав готувати ся до бою, але перше йому

¹⁾ Bielowski, Pisma Stan. Żółkiewskiego, 149—152.

треба було улекшити переправу з правого боку Дніпра на лівий. Тому він, не відпускаючи від себе осавулів, придумав аж дві хитрощі. Перш за все пустив чутку, ніби він вислав на них кудись частину свого війська під проводом каменецького старости Потоцького для переправи через Дніпр і походу в Переяслав, щоб там захопити жінок, дітей і маєтки козацькі. А щоб більше було похоже на правду, він велів Потоцькому обійти на кілька миль від Києва по дорозі до Трипіля і від себе післати 24 вози з 10 човнами ніби для переправи через Дніпр коло Канева або Трахтомирова. Окрім сього Жолкевський вибрав у своєму стані якихось двох нахолків, намовив їх назвати себе польськими перебіжчиками і сповістити козаків, ніби до гетьмана в поміч іде з Литви велике військо, а староста Потоцький переходить через Дніпр коло Гострого. Тому що було перемир'я, то Жолкевський вимагав, щоб козаки видали назад шпівнів, які до них втікли. Козаки відмовили під тим pretextом, що „хиба годить ся вести пересправи, а з тилу готувати напад?“ Жолкевський відповів, що пересправи сї були лише покривкою для того, щоб обидві сторони могли поліпшити свої справи¹⁾.

Після сього козаки вирушили під Переяслав для оборони своїх сімей, яких вислали туди ще скоро перейшли на лівий берег Дніпра. Коло берега лишили ся лише Лобода та Наливайко з відділом кінниці в півтора ста люда. Вони хотіли ще раз спробувати переговорити з Жолкевским. Лобода, а з того боку Юрий Струсь, староста браславський, виїзджали на човнах на середину Дніпра „трактовати ся“, але без жадних наслідків. Після сього Лобода і Наливайко з козаками вирушили і собі під Переяслав, де усіх козаків, не числячи жінок і дітей, збрало ся коло 10.000. По дорозі від Дніпра до Переяслава розставили в богатях місцях тайні і явні чати.

Лише відійшли від Дніпра останні козаки, Жолкевський, упевнившись, що нема ніде засідки, у вівторок і середу „по милости божій“ вспів перевезти своє військо на „татарський“

¹⁾ Bielski, Dalszy ciąg, 265 оповідає, що козаки сї шпівнам „відтягли голови“. Antoni J. (Trzy opowiadania, 186) не знати з відки узяв, що „Кремпський відвіз їх на Дніпровські острови“. Більше варта віри звістка Heidenstein-a (II, 373): „kozacy podobno ich suto wynagrodzili“, але очевидно не забили, бо далі оповідає, що один з них загинув в битві на Солониці, а другого — повісили і четвертували опісля.

беріг „без жадної втрати“, а в четвер того-ж таки тижня йшов по козацьким слідам до Переяслава, віддавши наказ Потоцькому забрати з Києва усе потрібне для переправи, щоб козаки не могли знову переїхати на „руський“ беріг.

Козаки, почувши від розставлених чатів, що Поляки перейшли уже Дніпро і тягнуть до Переяслава, не знали що робити: оставати ся в Переяславі, чи йти далі, в глибину України. Йти було тяжко, бо треба було забирати з собою не тільки запаси, артилерію і військові знаряди, але жінок, дітей і усе добро. Лишати ся у місті було небезпечно, бо деж узяти корму для 10.000 коний, та й боронити ся було тяжко у місті, яке простягло ся більш як на мильо кругом. Зізвали усіх на раду і почали спорити; одні кричали, що треба йти далі, другі — лишати ся, треті — увійти в переговори з Поляками. Нарешті узяти гору перші: порішено було забрати з собою сімі, частину маєтку і вирушити в напрямі міста Лубен (Олександрова), там перейти мостом через ріку Сулу, знищити міст і скрити ся в степу. Поляки може ще й не захотять гнати ся за ними так далеко, як се було з Наливайком, коли він минулого року сховав ся був в уманських степах.

Прибувши в Переяслав, Жолкевський довідав ся, що козаки пішли далі на схід до Лубен, що розумієть ся, йому було приємно: від Переяслава до Лубен усього лише 15 миль. Окрім того, козаки моглиб ще піти і на „муравський шлях“¹⁾, але наврояд чи довго в тій пустині удержать ся. Зрештою, куди-б вони не пішли, — на „шляхи муравські“, до Дону, хоч би навіть і до Чорного моря, — він згоден переслідувати їх, аби не вернули ся назад до Польщі! Про все се доніс він королеви²⁾.

У козаків було 24 гармати і досить великий запас усього потрібного. На думку Жолкевського там було не більш 2.000, що могли-б дати опір, а решта — „каша до бою негідна“. Було у козаків коло 10.000 коний. Слідом за ними пішла і спинила ся коло устя Сули фльота Підвисоцького, де було 1500 запорожців. Без сумніву, козаки легко могли були утїкти від польського війська, як би не жінки і діти їх.

1) Шов із татарських земель через верхівя річок: Кінські Води, Самара, Орель до верхівя Ворскли, себто по вододілу Дніпровського і Азовсько-Донського басейна.

2) Bielowski, Pisma St. Żółkiewskiego, 149 – 152, z obozu nad So-pohem (себто Супоєм).

Прийшовши до Лубен — козаки на якийсь час спинилися в замку і дожидали відомостей від чат, розставлених між Переяславом і Лубнами, про напрям руху польського війська. Порішено було перейти за Сулу лише тоді, коли Жолкевський почне наближати ся уже й до Лубен. Вони гадали, що коли перейшовши міст, сплять його, то неприятель жадним чином не добереть ся до них.

Жолкевський стояв увесь час під Тохатином (?), в 20 польських милях від Лубен і 65 від Переяслава. Головною цілею його було задержати козаків — не дати їм утікти в степи. Він скликав військову „раду“ і на ній порішено було вислати кілька сот (пять по Бельскому), додавши до них кілька двірських рот під проводом Струся, Ружинського і Михайла Вишневецького для переправи їх через Сулу коло Горошина, — в 5 милях від Лубен, в тому самому місці, де переходив Витольд після катастрофи на Ворсклі і де була звичайна татарська переправа. Сей відділ повинен був, перейшовши Сулу, обійти ззаду козаків, і в тім разі, як би вони були ще в місті, стати проти мосту і затримати їх; а як би вони вже перейшли міст, то стати ззаду їх і не пускати в степ, але у всякім разі не дозволити знищити міст. Військо польське не знало навіть, куди воно йде, — так обережно вела ся справа; в милі від Тохатина воно звернуло в право до Горошина, де козацька сторожа не могла вже слідити за ним, бо й взагалі нікому не приходило в голову, щоб Поляки наважили ся скористати з цього шляху. В Горошині вони переправились на той бік на снопах очерету та рибальських човнах, а коней пустили вплав.

Скрім того Жолкевський вислав і другий відділ кінних жовнірів, усього в 500 люда, під проводом пана Белецького, який учив ся колись в запорожському війську „лицарській справі і діяльності“, і звелів йому йти просто до Лубен і бути на поготові подати поміч, коли буде потреба, панови Струсю. А разом з сим, щоб виграти час і затримати ще козаків, вислані були до козаків листи від давнього їх „приятеля“, галицького каштеляна Претвича, який на певних умовах обіцяв їм „ласку і пробачення“. Сам гетьман трохи згодом виступив з Тихотина з головними силами і не спішаючи постунав просто до Лубен, і 6 миль від Лубен до нього прилучив ся з своїм полком Потоцький. На той час, 24 мая прибув як раз і князь

Богдан Огинський, подкоморій троцький з тисячним відділом Литви, і усі разом спішно вирушили під Лубни¹⁾.

Козаки, почувши про рух самого Жолкевського, лишили дубенський замок і поспішили до мосту, щоб перейти Сулу. Ще й половина їх не перейшла, як наблизився Бельський з своїм полком, але він не дуже хапався нападати на козаків, бо побоювався засідки в лісах над Сулою. Коли козаки досьвіта перейшли міст і запалили його, Белецький лише встиг, відігнавши козаків гарматними стрілами, загасити пожежу і направити його, після чого перейшов сам і став у місті.

25-го мая козаки стали обозом 5 верств від Лубен в урочищі Солониця. Знаючи, що зпереду іде гетьман з польським військом, але не відаючи, що Струсь чекає на них ззаду, побачивши ззаду себе стовп пороху, гадали, що то кудись ідуть Татари. Але коли Струсь спинившись випалив з гармати, як він умовився попередити з гетьманом, козаки зрозуміли що вони опинилися в лабетах і зразу не знали, що чинити: чи йти далі у степ, чи лишитися тут на місці, тут все-ж як не як, а можна було боронитися, а в чистому полі їм була-б загибель: відріж тільки Поляки воду — вони пропали і самі і їх коні! Порішено було лишитися і окопатися. Окопалися вони так, що один бік окопів сумежив з болотистою Сулою, а три інших виходили в чисте поле. Самі окопи були зроблені так: отаборилися в 4 ряди возами і скували колесо з колесом кожного возу ланцюгами, потім, округ сього викопали рів і вздовж рову високий, вище возів, вал, а в валу кілька воріт, і проти кожних з них по могилці, насипови; на сих останніх поставили гармати. Окрім того, в середині табору поробили високі, вище валу, зруби з землею, і на зрубках також умістили гармати²⁾.

¹⁾ Універсал королівський про те, щоб литовське військо стало під команду коронного гетьмана для погамування козацького повстання був виданий 9 мая (Літопись занят. Археогр. Коммис., вып. 5. Невсвижск. Архивъ 25).

²⁾ Де власне стояв станом козацький табір, і досі напевно не знаємо. В р. 1883 спеціально вїзджали розшукувати того місця Н. Костомаров і В. Горленко; були вони і в с. Солониці, але нічого не могли допитати ся у місцевих стародавніх людей. Місце табору козацького вказують нині різно: одні в с. Солониці, другі в х. Купевасі, треті між хуторами: Купевахою, Войнихою і Солоницею, на північ від війницького мосту в напрямі до Купевахи. Сю гадку підперасть ся тим, що селяне часто знаходять в тій місцевості чимало зброї: пищалів,

Відповідно до умови, стріл з гармати повинен був повідомити Жолкевського про те, що Струсь уже стоїть на місці; для більшої певності він вислав до гетьмана післанця на самому прудкому коні. Жолкевський відповів йому, що „нехай починає пересправи з козаками, але до його приходу не починає битви“. Козаки замітили післанців, хотіли були вхопити, але се їм не удало ся.

Струсь почав пересправляти з Лободою, своїм особистим знайомим, і з умислом тягнув доти, поки не наблизилось вій-

поламаних шабель, куль рушничних і гарматних і навіть гармат, одна з яких нині в Лубенському музеї Е. Скаржинської. Окрім того на тому-ж полі були знайдені сліди військового обозу: котел, каламар, люльки, списи (Кіев. Стар. 1901, Археолог. Лїтопись, 207). Де-хто відсуває поле битви ще далі від Лубен — коло Квітчиного хутора і на урочище „Суха Солониця“ (12 в. від р. Сули), де й досі подекуди видно окопи (К. Бочкаревъ, Очерки Лубенской старины, М. 1901, ст. 17). Д. Бочкарьов висловлює сумнів що до місця козацького стану „пів милі від міста“, „за мостом через Сулу“ (і навіть далі коло х. Солониці (див. О. Николайчикъ, Первая козацкія движенія въ рѣчи Посполитой. К. Стар. 1884, кн. IV), бо козаків на сій простороні не можна було позбавити води, якої скрізь досить в джерелах і по нині, завдяки низькому поземови усіх вод, а рівно і польське військо не могло терпіти тут, поблизу міста, недостачи в припасах. Таким чином, безперечно нині лиш те, що битва Наливайка з Поляками відбула ся, як свідчать історичні джерела, на Солониці, „але тому що назва ся родова і обіймає більшу місцевість, то визначити більш точно поле битви до нових розслідів неможливо“ (В. Милорадовичъ, Средняя Лубенщина, К. Стар. 1903, кн. IX, ст. 291). Серед місцевих людей існує й по нині легенда про „славного лицаря Наливайка“, якого розбили під Солоницею Поляки: „багато тисячок козаків було тут порізано, труп лежав купами і кров текла в річку, закрасила воду і стала солона“; від того виводять назви річки і села — Солониці і хут. Купевахи (Бочкаревъ, *op. cit.*, ст. 17 на жаль не наводить усієї легенди). Що таке етимологічне толкування не має жадної підстави, і стало ся лише наслідком народньої творчости, слідує хоч би з того, що р. Солониця відома в історичних джерелах значно попереду (з р. 1578 — з надання Баторием Байбузі пустини рік Сули, Удая і Солониці, „ку осажаню людьми“), а назва Купевахи походить від „купья“ — так звуть ся тверді місця на болотах, де можна стати ногою (В. Милорадовичъ, Средняя Лубенщина, К. Старина, 1903, IX, ст. 290). Оповідає також народня легенда і про великий скарб в Солониці (селі), де Наливайко, коли його подолали Поляки, вкинув в „Довге озеро“ увесь козацький скарб — „шіснайцять бочілок золота“ (Бочкарев, *op. cit.*, 16). Нині не знати, що то за „Довге озеро“; а що до козацького скарбу, то знаємо документально (диви далі), який він скупуий лишив ся по Наливайкови.

сько Жолкевського, яке стало навкруги козацького табору і відрізало козаків від річки і від пасовиськ, і не змішуючись з відділом Струся, вільно могло зносити ся з ним. З одного боку став Струс з кн. Ружинським і Мих. Вишневецьким, і ротами Ходкевича, Бекеші, Горностая, Язловецкого (з рестровими козаками), Фредра, Собєского, Чарнковського і решткою роти Вернека, усіх більш тисячки: гусарів і козаків¹⁾; останніх очевидно було дуже не багато. З другого боку — гетьман зі своєю ротою і полком, куди увійшли роти Щенного Герберта, Ковачевського, Ёурского, Сладковського, Тарнавського і королівська піхота з капітаном угорським Лепшені; тут було усіх коло 1500 люда. Другий полк старости каменецького Яна Потоцкого складав ся з рот Стефана і Якуба Потоцких, кн. Порицкого, старости перемишльського, старости хмельницького, крайчого Даниловича, Гербурта, старости скальського, двох Пшерембських, Плєсєневського, Уляницкого, — усього 1300 люда. Тут був і князь Огинский з литовським військом, якого було 1100 коний. З третього боку стояла постійна сторожа з дрібної кінної шляхти, а з четвертого — захистом служили неперехідні болота р. Сули.

Загально рахують, що у Поляків було коло чотирьох тисячок (Бельский рахує 4900), тоді як у козаків, крім жінок і дітей, більш 8.000. Але, розумієть ся, як те, так і друге число можна приймати лише яко приблизне, бо, перш за все, звістки ми маємо лише з польських джерел, які скількість своїх мали звичай зменьшати, а ворогів — побільшувати; друге, що до польського війська, то там рахунок вели лише шляхтичам (товаришам), з яких складали ся військові хоругви, а проте кождий шляхтич повинен був мати з собою 3 жовнірів-нешляхтичів, — шерегових або челяди, які входили також в склад хоругви. Що-ж до козацького війська, то Поляки могли зрахувати його лише на око.

(Далі буде).

¹⁾ Лише починаючи від р. 1598 козацькі роти не змішують ся з гусарами, — виступають окремо (Górski, *Historya jazdy*, dod. 314—315).

Miscellanea.

Руська „кройника“ з XVII в.

Незвісний чернець миколаївського монастиря в Крехові, коло Жовкви, переписавши собі „Лимонарь свѣтъ цвѣтникъ иже во Сѣмъ Оца иже Софронїа патрїаρχи Іерусалимского“ виданий у Києві 1628 р., на чистих картках, які зістали ся йому, послисував собі всяку всячину (з тотожности письма видно, що се був той сам чернець). Між тим *silva rerum* є також і коротка літопись, яку він списав собі „для пам'яті“. Писана дуже лаконічно, без хронологічного порядку (в поданім низше тексті я розставив записки хронологічно) таї одним розмахом пера. Обіймає вона події з XV, головно з XVI та першої половини XVII вв.; найпізнійший факт, про який згадує ся, то смерть Володислава IV 1648 р., і відай в тім році списав, чи переписав автор сю літопись. За оригінал чи не служили розкинені по ріжних книгах рукописні записки? А може се лише випис з якоїсь доси незвісної або вже і затраченої руської літописи.

Події з XVII в. сеї літописи вихіснував вже о. А. Петрушевич в своїй праці: „Сводная галицко-русская лѣтопись съ 1600 по 1700 годъ“, тільки жерело до них цитоване всюди дуже недокладно; так приміром на ст. 34 називає його: „Лимонарь Софронїа патр. Іерус. рукоп. львов. св.-онуфрейского монастыря №. XLIX“, опісля на ст. 95 вже каже: „Записка на Лимонарь Софронїа патр. Іерус.“, а на ст. 102 подає лише: „Лимонарь Софронїа патр.“.

Сама літопись не дає нам справді майже нічого нового; головніші факти вже більш знані з відки инде. Інтересна вона лише задля деяких деталей, котрих в часті сучасним свідком мусів бути її автор.

Кроїни^к ѿ ро^ж: Хѣа

ДЛЯ ПАМ'ЯТИ СПИСАНА БЫСТЬ.

Оу Бѣковинѣ во'на ꙗучѣ
 На Бѣковинѣ во'на ꙗучѣ
 Татарє великїи ꙗучї
 Сокалска бѣва ꙗфѣї
 Татарє на стѣю Ин^ъ ꙗфѣд
 Оу Поло^цка бѣва ꙗфѣѣ
 Оу Хот^кню во'на ꙗфѣкї (sic!)
 Оверти^нска во'на ꙗфѣлѣ
 Кокоча бѣва ꙗфѣлѣ (sic!)
 Оу Герета бѣва была ꙗфѣлѣ
 Стародѣвска во'на ꙗфѣлѣ
 Третїй Кро^а Жикгмонтѣ, першы' по^лскїй, народившїся па-
 нова^а ма лѣтѣ, потомѣ маючи лѣтѣ її, оумерѣ ꙗфѣмї
 Сара^чча была на Оуспенїе Бѣи ꙗфѣмї
 Сара^чча была ꙗфѣмѣ
 Дрогы' ро^ж кды^ж зкожа помѣрзла ꙗфѣо
 Морѣ ꙗфѣо
 Кро^а Явг^о оумерѣ в Книшинѣ ꙗфѣо
 Гандри^к кро^а по^лскы' оутѣ^к с Полски ꙗфѣо
 Татарє на Покро^а ꙗфѣо
 Кро^а Стефанѣ на кролевство полское прїѣхалѣ ꙗфѣо
 По^л Ѧстрога^а татарє ꙗфѣо
 Во'на с Короле^а Стефано^а по^л Кгда^нско^а ꙗфѣо
 Комета на нѣкѣ на кшталтѣ мѣтлы была видѣна ꙗфѣо
 Господа^р волескїй По^лкова ста^л во Лвовѣ ꙗфѣо
 Бензинѣ оугорскы' замокъ первынѣ розви^а ꙗфѣо
 Тогожѣ ро^ж с пнѣла на вѣро^к свѣтлы' земля трыслася ѿ
 Львова на пнѣ миль
 До Москвы во'на ꙗфѣо
 Стефанѣ кро^а полскы' из' Иван^о Книземѣ московскимѣ по^л
 Пскокомѣ взяли примѣри ꙗфѣнѣ
 Квалик^ъ погорѣ^а ꙗфѣнѣ
 Кро^а Стефа^а Баторы' оумерѣ оу Кро^анѣ ꙗфѣнѣ

Татарє на с̄: Єп̄са «афн̄д̄

Ро^к «ах̄н̄, фе^в г̄ї к̄ Євкот̄в̄ а̄ с̄т̄го поста престависа вл̄гочестивы^к: Коста^ттинъ Васи^лвъ Остро^вскій, живъ л̄т̄тъ п̄

На с̄: Єм̄иона татарє «ах̄н̄

Ро^к «ах̄м̄д на Покро^в П̄р̄тон Б̄ци великы^к сн̄г̄гъ оупалъ, же и дома по м̄кста^х и села^х, в̄ л̄кс̄к̄ дерева полама^х:

Ро^к «ах̄м̄с̄ панъ крако^вскы^к жо^ткевскы^к, панъ Сове^тскы^к поме^р.

Кро^в по^тскы^к Владисла^в былъ оу Львов̄к̄ з Кролевою и во^вска великн̄ ишли розманты^х цр̄е^и и шве^ццк̄й людъ, м̄ца сеп. и Гетманъ того^ж рок̄с̄ поме^ръ «ах̄м̄с̄

Кро^в полскы^к Владиславъ поме^ръ ро^к «ах̄м̄н̄, того^ж рок̄с̄ во^вна с̄ козаками ве^т: выла и пєвили козаки лаховъ.

Подав *Арістарх Крижановскій* Ч. С. В. В.

П. Литвинова-Бартош.

(Некрольоґ).

8 (21) вересня умерла на 70-ім році житя одна з найстарших репрезентанток української етнографії — Пєлятія Литвинова, роджена Бартош, в своїй батьківщині, в с. Землянці, Глухівського повіту. Свої етнографічні інтереси вона заявила передовсім збиранням і публікацією взорів вишивок (починаючи від р. 1872, кілька видань); в 1878 р. видала вона в Києві осібну збірку українських взорів: Южно-русскій народный орнаментъ. В Київській Старині, почавши від р. 1884, уміщено було кілька дрібних історичних і етнографічних заміток її (про культ криниць в Чернигівщині, традиції про убивання старих людей — сей комунікат її, через непорозумінне останніми роками був причиною дуже завзятої полєміки, бо на його підставі звичай забивання старих людей прийнято за сучасний). В переддень її смерти, в серпневій книжці сього року появили ся тамже ширші спомини її п. т. Очеркъ изъ жизни старосвѣтскихъ помѣщиковъ. В французьких етнографічних виданнях останніх літ були також її дрібні замітки. Найбільше показною працею її була гарна опись весільних звичаїв, надрукована в III т. Матеріалів до української етнології п. т. Весільні обряди і звичаї у селі Землянці Глухівського пов. у Чернигівщині (с. 70—172). Н. Товариство ім. ім. Шевченка признало її за сю працю своїм звичайним членом, а парижське антропологічне товариство — членом-кореспондентом. Деякі дрібніші замітки її мають появити ся в одній з дальших книжок Матеріалів до української етнології.

М. Грушевський.

Олександр Липін.

(Некролог).

27 с. с. падолиста російська наука й суспільність стра-тила одного з найчільніших і найбільше шанованих своїх ре-презентантів, що рядом капітальних праць, як „Очеркъ лите-ратурной исторіи старинныхъ повѣстей и сказокъ русскихъ“ (1857, магістерська дисертація), „Обзоръ исторіи славянскихъ литературъ“ (1865, нове, розширене видання 1874 р. п. т. Исторія славянскихъ литературъ, два томи), „Общественное движеніе при Александрѣ I“ (1871), „Характеристики литера-турныхъ миѣній отъ 1820 до 1850-х гг.“, „Бѣлинскій, его жизнь и переписка“ (1876), „Исторія русской этнографіи“ (1890—1, 4 т.), „Исторія русской литературы“ (1898—9, 4 т.) — врив глибоко своє ім'я в історію російської науки й суспіль-ної гадки.

Він був одним з найбільше характерних і симпатичних репрезентантів поступової Росії й не вагався жертвувати за свої переконання. Що йно зайнявши катедру в петербурьскім університеті (1860), він виступив з нього, разом з Ковеліним, Спасовичом і ин. наслідком репресійних розпоряджень прави-тельства. Його не зломали недатки, в котрих він мусів заробляти собі хліб тяжкою працею над перекладами. Перший вибір його членом академії, в 1871 р., не був затвердже-ний правительством, і щоб вивести академію з конфлікта, по-кійник сам зрік ся вибору. Не був затверджений і вибір його доктором *honoris causa* казанським університетом. Тільки в 1897 р. затверджено новий вибір Липіна членом петербур-ської академії.

Нам його ім'я лишить ся дорогим не тільки з огляду на його наукові труди, що глибоко входили в сфери українознав-ства, а ще більше — його заслугами для самої української на-ціональної ідеї. Його огляд українського письменства в історії словянських літератур був, будь що будь, першою історією української літератури. Його історія української етнографії (що займає III том його курсу) була важним причинком до історії української свідомости. На сторінках Вѣстника Европы, що був його катедрою протягом сорока літ, він нераз доводив за-конність і природність українського національного відродження та боронив його супроти атаків ріжних російських шовіністів.

Що він не розумів української національної ідеї так широко, як розуміємо її тепер ми, сього, розумієть ся, йому ніхто не повинен брати за зле (з такого вузшого розуміння вийшла його голосна свого часу статя „Особая исторія русскої литературы“, з поводу Історії літератури пок. Огоновського, що розсварила з небіжчиком українофільські круги в Росії, а і з особистих зносин знаю, що небіжчику не конче подобала ся нинішня широка програма, зачеркнена українством — мовляв не треба виїздити з усім відразу, маючи з усіх боків ворогів). Натомість його заслуги, положені ним в популяризації й обороні української ідеї в російських кругах, варті всякого признання, і Наукове Товариство ім. Шевченка відповідно ушановало його в минувшій році, з нагоди съвяткування п'ятидесятиліття його наукової діяльності, вибором на дійсного члена: він і ак. Ягіч се були перші дійсні члени з иньших народностей, вибрані Товариством.

М. Грушевський.

Наукова хроніка.

Огляд часописий за р. 1903¹⁾.

Кієвская Старина в першій відділі дала 63 статі ріжнородного змісту і 9 творів белетристичних; в другій багато дрібнійших документів, звістки і замітки на ріжні теми, багату, з ріжних своїх і чужих часописий зібрану хроніку сучасного культурного і національного життя всеї України-Руси і вкінці — досить припадкову, як і давнійше, бібліографію. Немило вражає давних читачів київського журналу брак цінної археологічної літописи, тай загальне убожество історичних статей. Першому причина та, що в 1903 р. „Археологічна літопись“ стала видавати ся осібним журналом її укладчиком Біляшевським. Натомість на признане заслугоє в часті вже переведений намір редакції К. Старини при номочи цілого ряду літературних начерків і характеристик познайомити російських Українців із новійшими українськими письменниками, яких багато творів із-за відомих цензурних відносин за кордоном зістаєть ся для них незвісними.

Перейдім до близшого огляду журналу.

З давньої історії України не подибуємо нічого спеціального, окрім замітки О. Л., що оповідає коротко історію церкви св. Юрія в Каневі, збудованої 1144 р. кн. Всеволодом Ольговичом (кн. X). Окрім того староруські часи зачіпає недокінчена статя пок. А. М. Лазаревського: „Историческій очеркъ мѣстности, составлявшей полтавскій полкъ“ (кн. IV). Смерть не дала заслуженому українському історикови докінчити працю, що мала бути четвертою з ряду в серії монографій „Описание Малороссіи“, в яких автор по давним козацьким полкам описував козацьку Україну. В полишеній рукописи іде річ про початок залюднення території

¹⁾ Початок (часописи українсько-руські) див. в т. LVIII.

бувшого Полтавського полку, а то середнього Поворскля. В тій справі в історичній науці велика плутанина. Автор піддає строгій критиці літописні звістки про „Лтаву“, в якій давніше бачили „Полтаву“, і родовіє кн. Глинських, які піби-то володіли Полтавою в 14 і 15 вв. і зіставляючи тоті звістки з цілим рядом документальних даних, дає образ стану Поворскля в 14 і 15 вв., при чім показало ся, що в тоті часи ся територія була пустиннею. Дперва з пол. 16 в. появляють ся „уходники“, що ловлять рибу і бобрів, а коло 1630 р. повстає Полтава.

До історії релігійних і культурних відносин XVII—XVIII вв. маємо докінченне просторої студії проф. Х а р л а м п о в и ч а про шкільництво, що буде обговорена осібно, і дві статі Ор. Левицького: Історія одного древняго волинського храма (кн. I). — Автор, звісний уже з наукових робіт над волинською старовиною, оповідає історію каменної церкви Івана Богослова, в луцькім замку. Колись була се катедральна церква луцької єпархії, одначе від половини XVII в., серед двовікової борби православних із уніятами о її посіданє занепала вона зовсім, бо ніяка зі сторін не дбала про неї. З часом, уже по переході під панованє православного царя, занепала вона зовсім, а 1830 р. її розібрали і з материялу того поставили військовий шпиталь. Тому що доля сеї церкви була тісно звязана з долею православя і його борбою з унією, якою автор теж займає ся у своїй праці, стає вона вартним причинком до історії церкви в Волинській землі. Інша замітка тогож автора (кн. XII) показує, в як дивовижні колізії вводили наш нарід і його духовенство татарські набіги, від яких не з'уміли його оборонити ні польські, ні московські „опікуни“. Він подає записку сьвященика с. Байбузів, черкаського повіта, київської губернії з 1686 р. З неї довідуємо ся, що сьвященик звінчав двоє людей, селян, яких супруги були в татарській неволі. Вчинив се, коли вони довго не вертали, на прошенне їх і найповажнійших людей в селі. Робив те не він оден, бо немало було таких ровлучених Татарвою. Лучало ся, що муж по повороті заставав жінку ва ким иньшим і звичайно годив ся в довершеним фактом і шукав собі иньшої товаришки житя. Вкінці мало наукова статя І. Гордієвського: Святитель Теодосій Углицькій, архієпископъ черниговській (кн. IX) — дає біографію Т. У-ого, а радше показує, як він посуваєсь по гієрархічній драбині духовній; його духової фізіономії і апачія автор зовсім не бере ся малювати.

З історії гетьманщини 18 в. подибуємо: Н. Молчановскій: Нѣскольکو данныхъ о смерти и наслѣдствѣ Мазены (кн. I). — Про смерть гетьмана згадує автор коротко, головно займаєть ся його доволі богатою спадщиною в готівці, яку Кароль XII, яко протектор козаків у Бендерах, признав своякови покійника Войнаровському, тимчасом як

Орлик вважав сю снадщину за власність козацької каси і довго, хоч безуспішно домагався звороту її, а бодай позичених Мазепою Каролови 60.000 дукатів. Стаття оперта також на матеріялах шведського архива. До Мазепи належать також подані О. Л. (кн. V) листи Ол. Лазаревського і П. Лебединцева до М. Костомарова. Причинок до пограничних відносин українсько-польських в середині XVIII віку дає подапа В. Доманицьким (кн. XI) жалоба с. Красної київського повіта на напади і грабежі пограничних польських військ. Г. В. в статі — Ко дню столѣтней кончини послѣдняго кошевого войска запорожскаго Петра Кальнишевскаго (кн. X) дає опис Соловецького монастиря, не може одначе вказати нам докладно місця в'язнення К-ого; описує звісну кам'яну плиту на його могилі й подарунки зроблені покійником монастиреви, між иньшими цінше євангеліє оправлене на його гроші за 2435 р. З того автор виводить, що начальство монастиря мусіло добре поводити ся з нещасним кошовим: дарунки були певне доказом його вдяки.

До характеристики внутрішніх відносин кінця гетьманщини подає О. Л. (кн. XI) ряд документів з 1767 р. про заходи гетьмана Разумовського до обмеження п'янства, розширеного головню завдяки свободі роблення горівки і шинкування її. Він зборонював його тим, що не мали більших припасів збіжа, але обмежене використала старшина, обмежуючи свободу роблення горівки козаками, одначе сама ще ширше розвела той промисел у своїх маєтках. Реєстр віна, яке одержав за жінкою військовий товариш в 1774 р., поданий Ш р-ком (кн. VI), інтересний тим, що дає деталічний опис річий: одягу, обстанови дому і т. п. разом із їх ціною. Загальна сума доволі висока на тоті часи, бо доходить 2000 р. З церковних відносин маємо поданий І. Павловським (кн. XII) лист київського митрополита до протопопів і намісників з 1746 р. про здріствя сільського духовенства. Д. Булгаковъ п. т. Изъ галлеріи отжившихъ типовъ: Дмитрієвосванскій протопопъ Гапоновъ (кн. VI), на однім конкретнім факті показує моральний занепад православного духовенства і управи на переломі XVIII і XIX вв. Прегарний pendant до неї дає посланіє київського митрополита з 1801 р., наведене В. С. (кн. IX). Тут вказано хиби православного клеру того часу: священники не дбають про добро церкви, лише про своє особисте, підхлібством селянам і дідичам і брехнями на своїх товаришів намагають ся висадити їх із ліпших парохій, щоби самим їх зайняти. Для надбання маєтків входять у спілки з Жидами-лихварями; пють по домах і коршмах, зводять із людьми сварні і бійки. Жерело лиха бачить митрополит у тім, що попи не віддають ся своєму званю, не розчитують ся в книгах, які пишуть про їх обовязки. Контроля благочинних і протоєреїв за слаба; там, де вона ведеть ся від-

повідно, є порядок. Тому митрополит завзиває всіх до поправи, дає різні інструкції і висловляє надію, що все обернеться на ліше. Вкінці С. Рклицькій подає (кн. X.) з церковного архива три укави новгородсько-сіверського єпископа Іл. Рогалевського з кінця XVIII стол., якими він накладає кари на 24 сьвящеників за се, що дітий своїх, учеників семінарії по скінченю фєрій задержали дома; на одного за се, що обманув при вінчаню дячка, даючи йому кріпачку замість козачки, і другого, що у себе дома в ночи, без сьвідків і відомости дідича, повінчав кріпаків.

Замітка І. Павловського (кн. I) дає дальші (гл. К. Ст-а р. 1902) статистичні дані про Полтавщину і про м. Переяслав, Константиноград, Пирятин, Золотоношу і їх повіти перед сто роками. Тут подані числа домів, церков, мешканців і їх званя, ярмарків, цін продуктів, фабрик, шпиталів і т. и. До історії залюднення Катеринославської губернії оголошує І. Горновскій (кн. III) чотири документи з кінця 18 і поч. 19 в., добуті з домашнього архива визначного колись роду Хорватів. Л. Личковъ у просторій статі п. т. Очерки изъ прошлаго и настоящего черноморскаго побережья Кавказа (кн. VI—XII) займається нинішнім положенем людности побережа Кавказа, „кавказької Рівієри“, історією його залюднення і колонізаційною політикою правительства що до того краю. При тім докладно оповідає історію залюднення сього побережа кубанськими козаками, як звісно — виходнями запорожськими; з того боку статя інтересна для Українців. — А. Ирпенскій в замітці: Малороссы въ Петербургѣ (кн. VI) займається українським елементом у Петербурзі на основі однодневної переписи з 15 ст. ст. XII 1900 р.; вона подає число Українців на 1513 душ, та І-кий не годить ся в тим обчисленем, вважаючи сю цифру падто низькою. Вину сього бачить в квестіонарі, який питав про матерню мову „русску“ не „великорусску“ і „малорусску“; багато подало тому просто „русску“ і їх зачислено до Москалів. Що дійсно так стало ся, видно з дальших таблиць названої статистики, де показується, що в П-зі є 11100 селян із корінню українських губерній, отже Українців. Також часть емігрантів міщан з укр. губ. треба до наших зачислити. Інтересно, що наші селяни в багато більшім проценті письменні, чим инші, так із загального числа наших емігрантів-селян є над 60%, міщан коло 80% письменних. Вкінці Л. Личков в статі п. т. Новыя теченія въ сервитутномъ вопросѣ (кн. IX) основно обговорює так важну для селянства справу сервітутів, яка доси від часу пащизняного не рішена належно і остаточо. Автор вказує на кривди селян у тім напрямі, жадає рішучих реформ, а поки-що бодай забезпеченя прав селян на користоває сервітутами.

До історії літератури XVIII і першої половини XIX в. окрім великої статі Н. Василенка про Бодяньського, що мусить бути особно обговорена, знаходимо лише кілька дрібних заміток та матеріалів. Два вірші про смерть знайдені в синодиках, писаних в рр. 1734—813 подає І. Егоровъ (кн. VI і IX); писані вони в мові „книжній“ того часу, з примішкою українською. В тій самій мові написана віршована байка про коника і комаху, подана яко взірєць в підручнику поетики Т. Александровича з 1743 р. для учеників київської академії (подав О. Л. — кн. VI). До біографії українського філософа Гр. С. Сковороди дає причинок Н. Петровъ (кн. VI): він означає час науки С-ди в київській академії (рр. 1738 - 9 і 1750), подає його учителів і підручники, з яких він учив ся, і в них каже шукати ключа до зрозуміння творів і поглядів філософа, вкінци дає дати його приватної і публичної учительської служби. А. Малинка займає ся (кн. VII—VIII) генезою Москаля-Чарівника Котляревського і прихляє ся до гадки Дашкевича, що К-кий написав свій твір під впливом обробленого в західньо-європейській літературі оповідання про приключку з невірною жінкою і її любовником; твором, із котрого власне користав наш поет, могла бути фарса італійська, яку в перекладі видав тепер М. Кочубей. В кн. X передруковані з час. „Полтавській Вѣстникъ“ (1903, Нр. 212) два короткі спомини 110-літної Лелечихи, що служила у І. Котляревського в рр. 1828—29. Вона характеризує його тоді яко чоловіка старого і хорого, ири тим одначе для всіх сердечного і привітного. А. Г. подає чотири поезії Гулака-Артемовського (кн. IX) перелисані проф. Д. Багалієм з автографів; належать вони до 1852—56 рр. В. Н. подає три листи Т. Г. Шевченка (кн. II) до А. Лизогуба писані з заслання в рр. 1848—50, інтересні як причинок до змалювання тяжкого життя поета в неволі. В десятилітє смерти Ол. Навроцького дає д. Н-ко (кн. V) короткий огляд його життя і літературної праці, здержуючи ся поки-що від загального осуду її ваги. На прибіку подає деякі поетичні твори покійника. Д. Багалій (кн. I, II, III) подає частину широкої кореспонденції Гр. Данилевского: листи ріжних учених, артистів, журналістів до нього. Між иньшими подибуємо тут письма М. Костомарова, М. Максимовича, П. Куліша, Н. Бодяньського, А. Метлинського, А. Чужбинського, гр. Кушелева - Бозбородка, Артемовського - Гулака, А. Лазаревського, В. Білоозерського і и. Вони походять із рр. 1847—69 і часто не лише своїми авторами, але і змістом дотикають України. А. Стенович дає два листи (кн. II) Бодяньського і Куліша до Г. Галагана (з 1847 і 1857 рр.), які свідчать про дружні відносини їх до адресата.

З літературного й культурного життя другої половини XIX в. знаходимо такі статі й замітки: Г. Б. в замітці: П. П. Чубинській въ архан-

гельскої губернії 1862—9 р. (кн. VII—VIII) оповідає тяжкі хвилі заслання Ч-ого, показує, як він, хоч кинений в далекі, чужі сторони, не впав на душі, а віддав ся роботі для добра краю, в яким осів. Яко урядник трудив ся над викоріненем над'ужиття і хабарництва, працював ревно в статистичнім комітеті, написав основну розвідку про управу збіжжя і лєну на півночі, що і допомогло йому остаточно добути собі дозвіл на поворот до вітчизни, за котрою дуже тужив. До того самого періоду життя Ч-ого належить біографічний причинок поданий П. Євлевим (кн. VII—VIII).

П. Борзаківскій п. т. Въ бурсѣ — семинарії (кн. VII—VIII) подає спомини бурсака з першої половини 1870-тих рр., отже з часу перед реформою бурс. Стоять вони в органічній звязи з матеріялами до історії бурсацького життя, уміщеними в давніших (1896, 1898, 1900) річниках К. Старини. — І. Гордієвскій п. т. Изъ переписки П. Г. Лебединцева съ митр. кievскимъ Платономъ (кн. X) подає маловартну кореспонденцію покійного. И. Дмитрієвъ: Къ історії открытїя пам'ятника Котляревському (кн. X) оповідає наперед історію пам'ятника поставленого на гробі Котляревського, а далі переходить до пам'ятника відкритого в 1903 р. в Полтаві заходами тамошньої ради громадської. С. Ефремовъ п. т. Праздникъ украинскої интеллигенції (кн. X) описує полтавське сьвято з нагоди відкриття пам'ятника родоначальникови української літератури. Обі статі: д. Є-ва і Д-ва являють ся цінним матеріялом до характеристики відносин українського суспільства до пам'яті К-ого.

Ф. Матушевскій п. т. Посѣтители могилы Т. Г. Шевченка (кн. II) займаєть ся гiстьми могили нашого Кобзаря. Підставою до їх характеристики служить йому книга, в якій вони підписують ся, даючи при тім свої уваги. Гостий тих ділить автор на різні категорії. За найчисленнішу уважає категорію людей, для яких нема на землі нічого сьвятого, які отже й біля могили поетової пускають ся на цинічні, та при тім дурні дотепи, яких численні приміри наводить автор статі зі згаданої книги. Найбільша частина тих людей припадає на Українців, людей недочених: дрібних урядників, писарів і пр. Бувають і такі, що несвідомо тих циніків наслідують, от так „для попису“, чого доказом додатки до уваг, у яких вони часто самі жаліють над своєю глупотою. Інвнші знова пустими фразами висловляють свої ніби-високі гадки, часто чинять се віршами. Є між ними теж численні „щирі прихильники“ поетові, що ховають ся під криптоніми. Всім тим „письмакам“ автор непотрібно робить честь, займаючись основно їх дурними ельокубраціями, та з горечю жаліючи над упадком суспільства, що видало таких людей. Та все і всюди дурні бувають, а — як сам автор признає — сьвідомо і щиро прихильна пам'яті Кобзаря частина гостей або обмежилась на короткі глибоким чутем перейняті замітки, або і без них обійшлась. Треба завважити, що

між щирими прихильниками Шевченка наводять М-кий і чужих: Поляків, Москалів та Жидів.

Багато місця займають, як сказано, силуетки присвячені сучасним українським письменникам. Ми лише виразно зазначимо їх зміст. В. Черепиць (кн. III) намагає ся показати нам генезу поетичної творчости Дмитра Марковича, схарактеризувати його малюнки сучасного українського села з його ріжнородними типами та подати загальні характеристики прикмети його літературної діяльности. За жерела, послужили критикові замітки і спомини самого М-ча, його твори і оцінки їх, писаві Грінченком і ним самим. Автор писав в оповіданях зразу московських, потім українських. Тон оповідань М-ча звичайно глибоко сумний; він малює цілий ряд злочинців, яких біда піпхнула на злу дорогу, та вміє знайти і показати в них такі гарві прояви чутя, що ми мусимо обертатись до них із певною симпатією, бо се люди з розвитим духовим житєм. Одинокую драму М-ча „Не зрозуміли“ уважає Ч-н одною з перших проб соціальної драми в нашій літературі. С. Єфремовъ п. т. „Півецъ борби и контрастовъ (кн. XI—XII) дає силуетку діяльности й літературної творчости Івана Франка, — короткий образ невтомимої й ріжнородної діяльности його на тлі сучасних відносин у Галицькій Україні, а друга частина статі присвячена писательській фізіономії його. Автор називає Ф-а поетом борби і контрастів — перше тому, бо в нього жите представлено яко безпастанна борба між двома таборами: сірою масою робучого люду (incl. інтелігенція, що працює на хліб) і її експлюаторами, і двома противними засадами; в борбі тій з одного боку темна, змучена маса, з другого її експлюатори. Вони мають за собою силу, формальний закон, отже побіду, тому перші примушені втікати від своєї біди, або стають серед своєї суспільности ізгоями. Тому тяжке, невідраднє вражіння чинять твори Ф-ові видом безвихідної нужди, горя, борби за кусок хліба, темноти, беззаконности і безпомічности з одного боку, а рабівництва, наживи і зросту кольосальних маєтків із другого. При тім одначе поет не тратить віри в ліпшу частину людської душі, крім чоловіка-звіра бачить чоловіка-брата і вірить, що тоті ліпші елементи возьмуть з часом гору, світло правди і братства запаує на світі; лихий стан людства уважає лише станом переходовим. Поетом контрастів зве Єфремов нашого письменника тому, що бачить в нього змаганє представляти житєві контрасти, ситуації, що не лише суперечать, але навіть цілою своєю істотою протестують проти окруженя. Серед ідилічної обстанови він малює образець зовсім противного характеру. У него доволі контрастів внутрішних і зверхніх. Є-в бачить теж контраст між таланом поета, в якім находить зародок „жестокости“, потяг малювати немилосердні образи, і його творчістю, в якій він являєсь передовсім сьпіваком високої

любови і гуманности. В загальній характеристиці творчости Є. підносить реалізм автора в виборі тем і їх обробленю, прегарну обсервацію, яку шліе удатно зводити в плястичні образи; він теж добрий психолог, що потрафить в душу чоловіка заглянути; він характеризує її загально-людськими чертами, хоч народність терпить па тім. Поезія його моральна. Він любить чоловіка і вірить в нього; представляючи образ упадку чоловіка вважає сей стан його переходовим, бо вірить у остаточний триумф доброго. Попри позитивні бачить і негати́вні сторони творів Франкових, які походять головню з того, що його діяльність надто розбита і поспішна. Тому багато його творів невикінчені належно, попри сильні образи трапляють ся слабі, попри прості — вишукані та вульгарні вислови, хоч сі доволі рідко лучають ся. За найслабші вважає драми, яким, на його гадку, шкодить суб'єктивізм поета. В. Гринченко п. т. А. Е. Крымскій, какъ українскій писатель (кн. I) знайомить нас зразу в біографію, далі з його науковими роботами, підносить талан К-ого писати просто і ін-тересно навіть про зовсім сухі і спеціальні річи та його широку ерудицію, а головну частину статі присвячує характеристиці К-ого яко українського письменника, автора оповідаць, поезій оригінальних і перекладів. Герої К-ого се передовсім люди нервово хорі, дуже вразливі, що швидко реагують на зверхні впливи і рівночасно заняті безнастанною самоаналізою, тому в них мало постійности, сильно розвятий егоїзм і в кожного бодай у зароді естетична жилка. В оригінальній поезії К-ого звертають увагу провідні гадки, зібрані в поясненнях К-ого, в душі Толстовської „Крейцерової сонати“ — що всяка любов неплятонічна кінчить ся обридженем до сьвіта. На закінчене статі підносить критик талановитість, щирість і оригінальність творів К-ого і протестує проти його таки висказу, що його поезія для хорих людей. С. Єфремовъ п. т. Поетъ — гражданинъ (кн. II) дає короткий огляд недовгого, та богатого стражданнями життя передвчасно помершого поета П. Грабовського, на основі його автобіографії і поезій малює його страшну долю, на яку зложилась невимовна туга за рідним краєм і громадською роботою, нужда і хору́ба в сибірським підсою, потім розглядає ся в його поетичній спадщині, починаючи від збірки поезій, що ще 1894 р. появилась у Львові п. в. „Пролісок“. Як критик розуміє зміст, ціль і напрям поетових творів, се показує назва дана ним Г-ому: „поет-горожанин“. Героєм творів Г-ого виступає народ, маса робучих і нещасних. Та при тім не ідеалізує він його, бо памятає, що народ живе в умовій темноті і матеріальних злиднях. Поет каже нам скинути романтично-сентиментальну перевязку з очий і братись до роботи над народом. З артистичного боку критик ставить високо твори Г-ого: вірш його легкий, плавний, мова народня. Особливо високо ставить його ліричні твори, проняті таким чувством. — Е. К. подає силь-

ветку Тимотея Бордуляка (кн. IV) — дає головні дати життя, а далі розбір збірки його творів п. з. „Ближні“, признаючи йому почесне місце між нашими письменниками. В. Леонтовичъ присвятив статю Грыцьку Грыгоренку (кн. VI). — не даючи ніяких біографічних дат приступає просто до характеристики Г—ка яко письменника, а чинить се на підставі його оповідань п. з. „Наші люди на селі“ і нечисленних пізнійших уміщених в Літ.-Наук. Вістнику“ і „К. Старині“; підносить його неприкрашений реалізм, брак ідеалізації (у селян його багато егоїзму, жорстокости, нема у них пошанованя права і чужих інтересів, а також твердих, вироблених правил моралі). Архітектура творів Г—ка окремішна: оповіданє веде він сам, розмови так як би цитовані, та се звичайно надає оповіданю ціху одностайности. Мова у нього богата, образова, народня, нераз лише стрічають ся в ній руссизми. Також можна би йому закинути деяку неконсеквенцію в рисованю типів і суперечности, які виходять з поспіху. Одначе в останніх оповіданях дає Г—ко більше уваги формі, шукає кращих тем, особливо любовних. Критик боїть ся лише, щоби при тім не потерпіла правда в його оповіданях.

Окрім сих літературних силветок одна статя — С. Ше — х и н а присвячена пок. Ол. Маркевичу (кн. VII—VIII). В згадці знаходимо коротку біографію, огляд творів і опис похоронів покійника. В присвяченій М. Лисенку з нагоди його ювілею XII кн. К. Старини подибуємо дві статі. — В першій з них „Къ біографіи М. В. Лисенка“ Лисенків свояк, товариш і щирій друг від дитинства М. Старицький подає свої цінні спомини про дитячі й молоді літа Лисенка. Вони для біографа Л—ового великої ваги, бо С—кий не обмежуєть ся на змальованє дуже добре йому звісних зверхних обставин, але знайомить нас із неменьше звістним йому внутрішнім житєм Л—ка, його розвитком ідейним, впливами посторонними і т. п. (в перекладі було надруковано в „Ділі“). А. Русовъ п. т.: Нѣсколько словъ о значеніи трудовъ и творчества Н. В. Лисенка для малорусскаго народа (кн. XII) займаєть ся музичною творчостию Л—ка, підносить її велике значінє для нашего народа, вказуючи, що Л—ко був товмачем гадок і чутя українського народа перед другими націями. Він збирає, хоронить і висловлює чутя свого люду, тому дає йому Р—в в музиці те становище, яке в поезії займає Шевченко.

Д. К

З етнографії приніс сей річник „Кіев. Старини“ три більші праці і цілий ряд заміток. З праць були вже обговорені „Українскія Колядки“ д. О. Пчілки окремо; праці д. В. Милорадовича „Житъе-бытє лубенскаго крестьянина“, та „Средняя Лубенщина“ і посмертна праця Т. Рильського „Къ изученію украинскаго народнаго міровоззрѣнія“ будуть так само окремо обговорені; через те

лишається нам тут переглянути лише дрібні замітки. Вичисляємо їх у такому порядку, як були друковані.

„Пісня дяка про свою долю“ кн. I, записана ще в 40-их роках на Україні, належить до новотворів і хоч коротенька, то малює дуже влучно відносини священників до дяків, які на Україні вже пережили ся, а в нас наслідком малої освіти дяків іще й до тепер у повній силі. Зачинається вона так: Що ся в світі діє? Чи все то Бог знає, Ой що кожний піп дяка за наймита має!

„Малорусское нищенское причитанье“ (кн. I) записав той самий записувач, що й пісню про дяка. Се молитва, яку відмовляють жебраки за померші душі.

„Къ вопросу о школѣ для бандуристовъ и лирниковъ въ Полтавщинѣ“ (кн. I) д. Василенко оповідає тут про проєкт полтавської губернии. управи, який вона задумала предложити губернии. земському зборови для затвердження, а то заложити школу для бандуристів і лірників. При тій нагоді автор описує концерт бандуристів і лірників у Полтаві, уряджений д. Г. Хоткевичом, який випав дуже добре і подобав ся загально. Задумана школа була б мабуть одинокою в своїм роді на цілій земній кулі і певна річ, що мала б не мале культурне значінє для українських селян, розширюючи між ними естетичне почуванє до музики, та ми не віримо, щобн російський уряд згодив ся відкрити таку школу.

„Образчикъ современнаго пѣсеннаго творчества малорусскаго народа“ (кн. III) — під сею назвою надрукована новоутворена пісня, але вона має так вузко місцеве значінє, що не варто над нею довше спитати ся тим більше, що й артистичні її прикмети дуже малі.

„Ровьски волшебниковъ и отравителей въ нѣжинскомъ полку въ 1767—1777 гг.“ (кн. IV) — в сій замітці поданий судовий акт, на підставі якого глядано за чарівниками, що мали приладжувати отрую і давати її людям; виновника не знайдено одначе.

„Къ исторіи народнаго повѣрья о скарбахъ (кладахъ)“ (кн. V) — наведена тут подія віднайденя закопаного скарбу взята з судових актів і замітна для фольклориста тим, що в ній приходить віруванє, будім то скарби горять ріжним полумям, наслідком чого можна їх легко відкрити.

„Народныя повѣрья, суевѣрія и примѣты, приуроченыя къ Благовищеню“ (кн. V) — вірувань тут не багато тай ті не порівняні з друкованими вже в ріжних збірниках і народніх календарях.

„Легенда о горохѣ“ (кн. V) горох — як каже легенда — повстав із Адамових сліз, які той проливав, ходячи перший раз за плугом після того, як Бог прогнав його з раю.

„Штунда въ Волинской губерніи“ (кн. VI) — в сій замітці поданий короткий витяг із двох статей про штундистів друкованих 1902 р. в „Волинскихъ Епарх. Вѣдомостяхъ“. Звістки дуже інтересні, хоч число штундистів цілої Волищини, подане на 171 душ, певно неправдиве.

„Купальскіе обряды въ сквирскомъ уѣздѣ“ (кн. VI) — в сій замітці подав Л. К. короткий опис забави на Купала, а опісля й кілька пісень. Із огляду, що купальський обряд вигибає, кождий причинок до нього, хоч би й найменший, має вартість, значить і сей, про який мова.

„Нѣсколько словъ о томъ какъ приготавлиють писанки и крашанки“ (кн. IX) — відомости до сеї замітки — не подані зрештою детально, як повинно бути — зібрані в містечку Балті й його повіті та в ананівськім повіті, херсонської губернії.

„Вида (лирицька пісня)“ (кн. IX) — се варіант відомої пісні про біду, записаний ще 1870 р. від лірника Левченка.

„Тарабарскій языкъ“ (кн. IX) — автор сеї замітки, Н. Нелипович, подає тут три взірці тайної бесіди. Два перші говори оснований на тім, що кожде слово ділить ся на склади (не все граматичні), а до кожного складу додаєть ся приставки „нава“ — в першім — і „ралва“ — в другім говорі. Коли в складі приходять буква *е*, то до неї асимілюють ся приставки і тоді дістаємо „неве“ та „релве“. Те саме дієть ся й при иньших самозвуках у складах, при чім м'яккі самозвуки не беруть ся на увагу і приставки не змягчують ся. Вираз: Ой за гаєм — буде проте звучати в першім говорі: *О-ново-й за-нава га-нава є-неве-м.* В другім говорі: *О-ролво-й за-ралва га-ралва є-релве-м.* Вираз Нюся звучить у першім говорі: *Ню-нуву ся-нава.* В другім: *Ню-рулву ся-ралва.* Третій говор далеко складніший і треба мати багато вправи, щоби ним добре орудувати. Він оснований на тім, що слово розкладаєть ся на склади, як висше, але ті склади починають ся виговорювати від остатнього з кінця, а не від першого з початку. До кожного складу додаєть ся приставка олізлі, яка так само асимілюєть ся при поодиноких самозвуках у складі і звучить при *и* - олизли; при *а* - олазла; при *е* - олезле; при *у* - улузлу; при *я* - олязля; при *ю* - олюзлю; при *є* - олезле; при *йо* - ольозльо; при *о* - олозло. Часом для евфонії додаєть ся на початку приставки букву *с* (солезле), деколи склад *лє* опускаєть ся і лишаєть ся саме олез, а деколи на кінці переверненого слова зовсім не вимовляєть ся приставки олізлі. Вираз: Принеси води — буде отже в сім говорі виглядати так: *Си-олизли не-селезле при ди-олиз во-олозло.* Люлька звучить у сім говорі: *ка-олазла лю-сююзлю.* Акцент паде все на остатній склад. Коли сими говорами говорить ся швидко, особливо третім, тоді й найделікатнійше ухо не зрозуміє го-

вору. Подібних говорів є багато; одні з них бувають справді трудні для зрозуміння непризвичаєному, другі легкі. До остатніх належить і той говор, про який зложений отсей анекдот. Два хлопці сиділи в хаті і вчили ся читати. Батько сидів коло вікна і шив чоботи. Хлопцям навкучило ся довго бубнити, тому один із них почав до другого говорити „по німецьки“, аби батько не розумів: Хер-Іване! — Хер-чого? — Хер-ходім! — Хер-кули? — Хер-на двір. — Хер-за чим? — Хер-покурити! — Батько почув їх розмову і уважав потрібним додати також до неї від себе дещо: А он хер-батіг хер-висить! Хлопці замовкли і стали знов учити ся.

У нас найбільше розповсюднені і легкі до зрозуміння два такі ніби тайні говори Вони оснований на тім, що слова не ділять ся на склади, лиш вимовляють ся цілі; намість першої букви в виразі кладе ся одначе все співзвучки *вл*, а першу букву відорвану від виразу вимовляєть ся по виразі з приставкою *оре*, яка також асимілюєть ся, але тільки в першій половині. Ходи тут — у сій говорі буде проте звучати: *Вл - оди х - оре* *вл - ут т - уре*. Будь там — звучить: *Вл - удь б - уре* *вл - ам т - аре*. В другім говорі намість *вл* ставить ся на початку *ш*, а намість *оре* ставить ся *оце*. Ходи тут — і Будь там — звучить отже в сій говорі: *Ш - оди х - оце ш - ут т - уце*; *ш - удь б - уце ш - ам т - аце*.

„Пѣня о Турбаевском катастрофѣ“ (кн. X) — се варіант пісні, друкованої вже в „Кіев. Старинѣ“, в якій оповідаєть ся про вбийство селянами дідичів Базилевських у Турбаях 1789 р.

„Про песьголоваця та коваля“ (кн. X) — варіант звісної і широко розповсюдненої казки про Полїфема.

„Народныя преданія, связанныя съ селомъ Слобидкою - Межыривською, литинськ. уѣзда“ (кн. X) — в сій замітці надруковано кілька місцевих переказів. Сей відділ нашого фольклору дуже занедбаний до тепер, тому належало б на нього звернути пильнійшу увагу тим більше, що місцеві перекази можуть мати ще й історичну вартість.

Як видно з сього огляду, відділ заміток приїс споро матеріалу для нашої етнографії, між чим є й деякі цінні річи. На закінчене подамо ще наголовки тих праць, що дотикають нашої етнографії і були обговорені в рецензійнім відділі „Кіев. Старини“. Ось вони: 1) В. Василенко. а) Къ вопросу о толковомъ словарѣ украинской народной терминологіи. Харків, 1902. б) Етнографическіе матеріали, собранные по Полтавской губерніи. Опытъ толковаго словаря народной технической терминологіи. Харків, 1902. 2) Запорожская рукопись о кладахъ. Київ, 1903. 3) Лири и ѳи мотивы. Зібравъ въ Кыйивщныи П. Демущкый. Київ, 1903.

В. Г.

З белетристики подибуємо в сїм річнику твори Винниченка, Кобилянської, Мирного та Білика, Л. Яновської і п. В відділі бібліографії обговорено кількадесять видавництв і книжок українських або таких що дотикають України, заведено на ново огляд часописей, а також подано короткий огляд нашого письменства за р. 1902.

Д. К.

Київські **Університетські Ізвѣстія** друкували в протязу 1903 р. продовження двох більших праць, а то Ол. Грушевського п. з. **Пинські акти XV—XVI вв.** (кн. II—VII), що служать додатком до розвідки з попереднього року п. з. **Очеркъ історіи Турово-Пинскаго княжества въ составѣ Литовско-Русскаго государства XIV—XVI в.**, обговореної в **Записках т. LIII**, і М. Стельмашенка п. з. **Политическая дѣятельность Петра Скарги** (кн. II—III), яка також була вже обговорена в **Записках т. LIV**. Крім тих двох важна для нас праця А. Шпакова п. з. **Государство и церкви въ ихъ взаимныхъ отношеніяхъ въ московскомъ государствѣ отъ флорентійской уни до учрежденія патріяршества** (кн. VIII, IX, XI) до тепер іще непокінчена — де подана історія заходів митр. Ізидора коло заведеня на Русі унії, і реакція, з якою ті заходи стрінуло московське правительство. Від тоді вироблюєть ся спільна програма діяльності московського правительства і церкви, а наслідки тої спілки видні в Росії до нині. По скіпченю праця Шпакова буде обговорена в **Записках окремо**. Так само буде обговорена окремо довша праця А. М. Лободи п. з. **Русскія быльни о сватовствѣ**, якої продовженє друкувало ся в кн. **IV, VII і X**.

З менше важних згадаємо статю П. Флоринского п. з. **Критико-бібліографическій обзоръ новѣйшихъ трудовъ и изданій по славяновѣдѣнію**, де обговорюєть ся 16 видань чеських, 1 російське, 1 болгарське, 6 сербських і 2 хорватських. При обговорюванню статистичної розвідки проф. Л. Нідерле п. з. **Kolik bylo Slavanův koncem г. 1900** професор Флоринский не згоджуєть ся з числом Українців, поданих Нідерле на 31—32 мільонів. З „Отчету о состояніи Київскаго Центрального Архива для древныхъ актовыхъ книгъ губерній: кievской, подольской и волынской въ 1902 г. довідуємо ся, що по день 1 січня 1903 р. у київськїм центральнїм архіві було між ин. 5.920 актових книг, 434.577 окремих документів і 68.538 старих творів. До того часу зроблено 208 описий до 208 актових книг, що містять в собі 39.086 окремих документів. В кінци згадаємо ще про „Каталогъ бібліотеки Н. И. Костомарова“ — подарованої в 1894 р. київському університетови, де всіх чисел є 1425, між ними деякі друки з XVII в.

Записки императорскаго харьковскаго университета не подали в 1903 р. ні одной праці, що цікавила би українського історика, окрім тільки статі В. Даниловича п. з. **Значеніє нумизматики въ из-**

ученій русскої історії, де автор виказує велику вагу нумізматики в руській історії. Деколи нумізMATика є одним жерелом при рішенню питань, що мають в руській історії першорядне значінє. *Г. Кр.*

Труди Київської духовної академії. „Тридцятилітнє Церковно-Историческаго и Археологическаго Общества при Київській духовній академії“ — Н. Петрова (ч. 1, ст. 134—152); „Страничка изъ тридцятилітней історії Церковно-Историческаго и Археологическаго Общества при Київській духовній академії“ — О. Т. (ч. 1, ст. 152—159); „Тридцятилітнє церковно-археологическаго музея при Київській духовній академії“ — І. Бродовича (ч. 2, ст. 231—253) — всі три отсі статі написано з приводу того ювілею. В них коротенько оповідаєть ся історія Товариства та музея від засновання (18 жовтня 1872 р.) аж до останніх часів. Знаходимо тут деякі цікаві подробиці про заснування товариства, перші роки його існування, важкі матеріальні обставини, ворожі відносини до нього з боку вищої духовної адміністрації, про видатніших діячів на полі розвитку як самого товариства, так і його музея і т. ин. „Высокопреосвященный Теофно́сть, митрополитъ кievскій и галицкій“ (ч. 2, ст. I—XIII), „Кончина и погребеніе в Бозѣ почившаго митрополита Теофно́ста“ (ч. 2, ст. XIV—XXIX) — свящ. О. Титова. В сих двох статях говорить ся про житє, діяльність, смерть і похорони м. Теофноста († 22 січня 1903 р.), що був не тільки київським митрополитом, але (ранійш) і єпископом подільським. Се — звичайні посмертні згадки. „Ювъ Базилевичъ, єпископъ переяславскій, и участіе его въ церковно-политической жизни Подольской Украины“ (1771—1776 гг.), — А. И. Войткова (ч. 5, 6, 7 і 8) — розвідка обговорена вже в т. LXI Записок. Киевская Академія в первой половинѣ XVIII столѣтія — Д. Вишневецаго (ч. 6—9): розпочато друкувати ще торік, — сього року вийшло окремою книжкою, буде обговорене в бібліографічному відділі. Историческая записка о соединенныхъ Кіево-Подольскомъ и Богуславскомъ духовныхъ училищахъ — В. Дурдуковскаго (ч. 9, ст. 118—143) — коротенька історія кiєво-подільської (з 1760 р.) та богуславської (з 1816 р.) духовних шкіл, злучених в році 1902. Къ вопросу о значеніи Київської Академії для православія и русскої народности в XVII—XVIII вв. — О. Т. (ч. 11, ст. 375—407). — В отсій статі проф. київської Академії О. Титов веде полеміку з польським ученим Яблоновским, який зразу в своїй історії київської Академії, а потім у відповіді на рецензію Титова (див. „Kwartalnik historyczny“ за 1902) проводить ту думку, що київська академія була „тільки посередницею між західною та східною культурою, а сама не мала в собі нічого самостійного, нічого оригінального“. Д. Титов хоче довести свому опонентови, що київська Академія, хоча й була заснована на взір польських колегій, хоч в основу науки в ній і було положено

латинську та польську мову, хоч науки й викладались у ній схолястичним методом, — все таки „по внутрішньому своєму характеру була вона школою „руською“ (sic!) і православною...“ Ся стаття ще не скінчена. Критико-бібліографическая замітка: Проф. А. С. Лебедева Бѣлгородскіе архіереи и среда ихъ архипастырской дѣятельности — О. Т. (ч. 3 і 4) — автор робить деякі цікаві доповнення до книги д. Лебедева на підставі московських, петербурзьких та київських архівів. **В. М.**

Київскія Епархіальныя Вѣдомости: Мѣсточко Фастовъ по описанію московскаго священника Іоанпа Лукьянова. Прот. Кл. Омоенка (ч. 18). Київъ времєнь Петра I. Прот. Кл. Омоенка (ч. 23 і 24). Отся стаття, як і попередня, написані на основі записок московського богомольця-старообрядовця Лукьянова, що проходив через Україну в половині XVIII¹⁾ в. Історичні матеріяли: „Составъ духовенства города Кіева въ 1778“ і „Опредѣленіе кіевскаго митрополита Гавріила Кременецкаго о назначеніи казеннаго жалованья духовенству Кіева въ 1778 г.“ Ч. 25, 27 і 28. В сих матеріялах подані звістки про походженє, освіту, родинний і маєтковий стан тогочасного київського духовенства. Давня метрическая записъ (VIII в.) В. Доманицкого (ч. 26). Отсей документ з 1746 р. відзначаєть ся тим, що написаний чисто українською мовою, коли рівночасно на польській Україні в офіціальних кругах панувала польська мова. Генеральний осмотръ 45 приходскихъ церквей Каневскаго униатскаго деканата, произведенный въ 1792 и 1793 гг. Прот. П. Орловскаго (ч. 8). Переповідженне візитації церков, що дає мало що цікавого з погляду історичного та побутового: про церковні будинки та маєтки, про сьвященників, братства і т. д. Бібліографічні замітки про книжки: Ор. Левицкаго: Очерки народной жизни въ Малороссіи во второй половинѣ XVII в.“ (ч. 4); Е. Голубинскаго: Історія канонизації святихъ въ руской церкви“, изд. 2-ое, Москва 1903; Н. Климова: Постановленія по дѣламъ православной церкви и духовенства въ царствованіе императрицы Екатерины II“, СПб. 1902; В. Доманицкаго: Отчетъ объ археологической экскурзіи въ Звенигородскій уѣздъ Кіевской губерніи въ 1901 году“, Кіевъ 1903.

Волинскія Епархіальныя Вѣдомости: Къ исторіи Жидичинской архимандріи на Волини. А. Малевича. Ч. 1, 3, 11 — 12, 13, 15, 16 і 18. Се продовженє статї, початої перед кількома роками. В 1903 р. друковано як додатки документи з початку XIX в., а саме кореспонденцію діячів народної просьвіти з василіянськими начальниками. Стаття ще нескінчена. Къ исторіі Почаевской Лавры. Н. Теодоровича. (Ч. 4 і дальші). Се дальша публікація документів до исторіі По-

¹⁾ Див. про першу з них Записки т. LV.

чаївської Лаври. В 1903 р. опубліковані між иньшими отєї документи XVII—XVIII вв.: відданє Еві Домашевській в посїданє маєтку, що зістав ся після смерти її мужа; її спір із Гавратинськими, Єловицькими та Вишневецькими задля того маєтку 1654 р.; тестамент дворянина Василя Якинта Грицковича Домашевського в користь Почаївського монастиря 1656 р.; договір братії Почаївського монастиря з Евою Домашевською в справі записаних нею монастиреви земель 1659 р.; тестамент властителя села Куликова Георгія Молчана в користь Почаївського монастиря 1653 р.; акт даровизни шляхтянки Олександри Атанасії Севрук, монахинї Пустинського монастиря, Почаївському монастиреви 1660 р.; акт уступства шляхтянки Анастасії Копистенської па імя Кременецького ігумена Зосими Андрузського на 4000 зр. і тестамент того-ж Зосими між иньшими в користь Почаївського монастиря 1698 р.; тестаменти в користь Почаївського монастиря ріжних осіб XVIII в. і ин. Статя ще нескінчена. Историко-статистическое описаніє церквей и приходоѵ Волинской епархіи. Н. Теодоровича. (Ч. 1 і дальші). В сїм продовженю давно початої праці друквано в 1903 р. описи осад Ковельського уїзду. Луцкое крестовоздвиженское православное братство. Г. Війка (ч. 28—36). Автор ділить історію того братства на два періоди: перший 1617—1648 р., себто від часу заложеня братства до війни Хмельницького, — се період процвітання братства, — а другий період 1648—1730 р., себто від Хмельниччини до захоплення братства уніятами. Статя написана старанно, головно на підставі друкованих жерел, бо архівні документи по части згоріли, а по части затрапились. Бібліографічна замітка про книжку свящ. Θ. Титова: „Русское духовенство въ Галиціи“, Кієвъ 1903.

Подольскія Епархіяльныя Вѣдомости: Колонизація Армяпъ въ юго-западной Россіи. Е. К. (ч. 2—4). Рецензія сеї статі, що виїшла також окремою брошурою, уміщена в LIV т. Записок. Подольскія типографіи и изданія (исторической очеркъ). Е. С. (ч. 46). З приводу 200-літнього ювілея російської періодичної преси, який припав у 1903 р., подані тут звістки про друкарні, які були на Поділю в XVI—XIX в., та їх виданя, при чім вказуєть ся, що на Поділю мало було друкарень, бо ся країна знаходила ся все в военнім стані, який не сприяв таким закладам, як друкарні, школи і т. п. Із подільських друкарень звісна друкарня паневецька коло Каменця з кінця XVI і початку XVII в., яка видала 7 видань, по більшій часті догматично-полемічного змісту (кальвіністів). При кінці XVIII в. були друкарні: в Могилеві Подільськїм на Дністрі російська і три польські: в Яришеві (Могилівського повіту) Валеріяна Дзедушицького, в Тульчині (Брацлавського уїзду) Потоцьких і в Мінківцях (Ушицького уїзду) Сцібор-Маршоцького. З початком XIX в. в Каменці при подільськїм губернськїм правленію появляєть ся урядова

друкарня, де друкують ся офіціяльні періодичні виданя: Губернскія Вѣдомости (від 1838 р.) і Епархіальныя Вѣдомости (від 1862 р.). Опісля закладають ся й приватні друкарні, яких тепер много і в губерніяльнім місті і по других містах. Южно-рускій дякъ и приходская школа въ 17-мъ и въ первой половинѣ 18-го столѣтія (ч. 21) — се передрук із „Полтавскихъ Епархіальныхъ Вѣдомостей“. Къ исторіи Подольской духовной семинаріи: письмо Преосвященнаго Іоаннікія, Епископа Брацлавскаго и Подольскаго, митрополиту Кіевскому Іероою 1797 г. 30 октября, М. Бачинского (ч. 49) — сей лист показує, коли саме була заведена семинарія першим православним подільським архієреєм. Литературное наслѣдіє св. первоучителя Кирилла (по поводу рукописей Подольскаго епархіальнаго Древнехранилища), М. Евсеѣва (ч. 11) — автор оглядає архівні рукописи сьв. письма і вказує, до якого вони належать часу і до яких редакцій. Преобразование Подольскаго Епархіальнаго Историко-статистическаго Комитета въ Церковное Историко-Археологическое Общество (ч. 45): заснований в Каменці в 1865 р. історично-статистичний комітет переіменено на основі затвердженого синодом статута на історично-археологічне товариство, при чім у внутрішнім устрою товариства допущено більше самоуправи, як се було в комітеті, — голову і иньших членів управи вибираєть ся і т. и. Фактична переімена відбула ся 26 жовтня 1903 р. Очеркъ дѣятельности историко-статистическаго Комитета и учрежденнаго имъ Древнехранилища за прежнее время, Н. Яворского (ч. 10). Сей нарис написаний з приводу переімени комітета в історично-археологічне товариство. За час свого істнованя комітет видав 9 випусків своїх „Трудів“ (1876—1902), заложив музей („Древнехранилище“), який до недавна містив ся в горішних галеріях каменецької катедрі, а в 1903 році був перенесений до т. зв. подомініканських будинків. Историческая справка о каменецкихъ подоминиканскихъ зданіяхъ, въ коихъ помѣстилось Древнехранилище, свящ. Е. Сѣдинского, (ч. 10). Отсі будинки належали до домініканського монастиря, заложеного в Каменці коло 1370 р., а знесеного 1843 р. В будинках знесеного монастиря була уміщена до 1866 р. рим.-кат. духовна семинарія, а опісля різві правительственні інституції.

Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости: Лѣтопись Свято-Покровской церкви села Коротяка, Елисаветградскаго уѣзда, свящ. К. Соколова (ч. 6 і дальші): з сеї лѣтописи видно, що село Коротяк заложено при кінці XVII в. на бувшій „зимовику“ запорозьких козаків, а заложив його дворянин Грабовський, прозваний Перепелицею, від котрого виводить свій рід і теперішній властитель села Перепелицин. В церкві того села зістала ся по Запорожцях тільки одна памятка — на престольний кипарисовий хрест в срібній оправі з підписом, з якого видно, що той

хрест „сооружонъ“ курінним отаманом Давидом Білим „въ слободу Клима Перепѣлина“ 1786 р. Краткая историческая записка о Григорьевскомъ Бізюковѣ монастирѣ Херсонской епархіи (ч. 18): Бізюків монастир, що посідає кілька тисяч десятин землі, перетворений в 1803 р. з Софронівського подвіря „курської Молчанської пустині“. Подвіре те заснував в останній чверти XVIII в. ігумен Теодозій при підмозі князя Потьомкіна. Завдяки сему любимцеві цариці Катерини дістало Софронівське подвіре 1782 р. з 245 десятин землі та за Дніпром більше 2.000 десятин плавнів. З вдячності для Потьомкіна Теодозій збудував у подвірю церков імени сьв. Григорія. В 1803 р. екатеринославський архієпископ Атаназіій просив у сьв. Синода дозволу на переміну подвіря в монастир, який мавбути йому-ж підданий. Синод сповнив сю просьбу, зносячи заравом Бізюків монастир в Смоленську і прилучуючи його маєток до новозаснованого Григоревського монастиря і навіть даючи йому назву знесеного монастиря. Так повстав 1803 р. в Херсонщині Григоревський Бізюків монастир, який в 1903 р. обходив соті роковини свого істнованя. Вібліографічна замітка про книжку В. Гошкевича: „Клады и древности Херсонской губернии“, Херсонъ 1903.

Екатеринославскія Епархіальныя Вѣдомости в 1903 р. не дали замітних статей з історії, археології та етнографії.

Тавричеськія Епархіальныя Вѣдомости, — тільки одна статя: Городъ Теодосія и Александрo-Невскій соборъ, свящ. Н. Владимірскаго (ч. 9 і 10). Се історичний нарис про місто, яке в різні часи носило різні назви: у Греків і Римлян до Христового Різдва Теодозія, у Генуенців XII - XIII в. Кафа, у Татар і Турків XV—XVIII в. Кефе, у Росиян від кінця XVIII в. знов Теодозія. Після історичного нариса про місто автор збирає звістки про теодозійський собор, побудований в рр. 1870—1873, після того, як плян перебудови великої магометанської мечети не здійснив ся наслідком і недостачі средств і несовісности будівничого, який був підняв ся перебудови мечети на церков.

Кишиневскія Епархіальныя Вѣдомости. Былое въ Бессарабіи, бывшаго преподавателя семинаріи свящ. Е. Михалевича (ч 10—20): на підставі румунських жерел (літописей та історичних праць) автор говорить про територію Бессарабії, про її фізичні обставини, про її бувшу і теперішню людність, далі викладає історію країни по округам або цинутам, а в кінці говорить про давню управу тої країни, про уряди, особи, стани, церковні відносини в різні історичні часи. Старинный церковный памятникъ, свящ. Д. Праницкого (ч. 19): Тут описані останки скального монастиря близько бессарабського села Непоротова Хотинського уїзду над Дніпром, против подільського місточка Калюса, яке колись в XII - XVIII в. було містом. Тут у скалі є сліди колишньої цер-

кви, вибитої в камені, зберіглись келії, переходи з горішних площадок в долішні і т. п. Изъ бумагъ Анатолія, бывшаго Архієпископа Могилевскаго. Д. Щеглова (ч. 24). Звістний духовний письменник 60-их років минулого віку архієпископ Атаназій, будши уроженцем Поділя і провівши більшу часть своєї служби в західній части російської імперії, досліджував ті условини, які на його думку мали шкідливий вплив на релігійно-моральний стан православної людности. До таких шкідливих елементів він зачисляв між иньшим жидівство. В 1837 р. він предложив обер-прокурору синода меморіал про Жидів, в яким на підставі історії і власних дослідів вказує, які порядки треба би завести в управі полудневої Росії, щоб обмежити шкідливий вплив Жидів на православних. Між иньшим вказує він пр. на видаванє книг і брошур, які розкривали би релігійні блуди Жидів, розбивали би пересуди тальмуда і т. п. Наведена в заголовку статя викладає власне зміст того противжидівського меморіяла.

Черниговскія Епархіальныя Извѣстія. Елецкій монастырь Успенія Пресвятыя Богородицы со времени основанія и до нашихъ дней (1060—1902 г.). Его святыни и достопримѣчательности, свящ. А. Ефимова (ч. 1) — се докінчене статі, початої попередних років. В 1903 р. описаний сучасний стан Єлецького монастиря. Документи, относящієся къ личности святителя Феодосія, Архієпископа Черниговскаго, П. Добровольскаго (ч. 8—9) — тут подано три документи — два дотикають парафій у селах, що належали до Єлецького монастиря, де Теодозій ще як архимандрит був настоятелем, а третій документ, се лист на польській мові до „писаря“ в справі якогось незвісного по імені кандидата. Отсі документи знайдено на окладці книг в бібліотеці Софійського собора в Кієві. Къ історії Черниговскої духовной семинарії, П. Добровольскаго (ч. 10) — тут надруковано пять документів, що дотикають по части семинарії за рр. 1784—1787. Отсі документи знайдено в церковнім архіві села Ленькова Новгородсѣверського повіту, а містять ся в них головно розпоряджея епархіальної власти до місцевого духовенства. І так єпископ Іларіон розпоряджає, аби съвященники, що після різдвяних вакацій не відішлють своїх дітей в семинарію в приписанім часі, були покарані тритижневим повнепем відправи в катедральній преображенській церкві; другий указ говорить про покаранє съвященника 25 рублями „на бурсу за тайне повінчанє дочки секунд-майора Юркевича без волі родителів“ і т. и.

Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости. — Успенская каменная церковъ мѣстечка Лютеньки Гадяческаго уѣзда (ч. 22 23) — описана в сій статі камінна церков, збудована коштом гадяцького полковника Михайла Бороховича 1686 р. Будинок церкви в пятьма банями, з богатьома

вікнами, в середині три престоли. Під церквою є пивниця, де на зелізних ланцюгах висить домовина з останками фундатора церкви, що помер 1704 р. „При сій церкві — читаємо в статі — зберігаєть ся і до нині цілим і неушкодженим гарний шовковий перський пояс фундатора Бороховича, який виїнято з домовини при перекладаню підлоги; він іще такий міцний, що й тепер уживаєть ся дуже часто підчас богослуженя“ (?). Церковний будинок був зруйнований 1708 р. шведськими військами, що розложились були на зимівку здвж ріки Псла. Опісля будинок значно потерпів при пожежі, що вибухла в нім 1748 р. По поводу одной рукописи, В. Кудриновского (ч. 27): отєя рукопись, се записки бувшого учителя полтавської духовної семінарії в кінця XVIII в. Данила Сулими, уроженця Харківщини, потім визначного кишиневського єпархіяльного архиерея Дмитрія. Автор статі вказує, що ті записки можуть дати матеріал для історії полтавської семінарії, особливо для характеристики педагогічних відносин, тим більше, що архів тої семінарії згорів і архівних матеріялів для її історії дуже мало. Бібліографічна замітка про книжку И. Павловского: „Полтава въ началѣ XIX в. (очерки по архивнымъ даннымъ съ рисунками). Вып. I. Генераль-губернаторство князя А. Б. Куракина (1802—1808)“.

Курскія Єпархіяльныя Вѣдомости. — Нѣсколько матеріаловъ для історії Курської єпархії, А. Танкова (ч. 23 і 29): на підставі архівних матеріялів подані тут відірвані епізоди з різних часів. Так пр. оповідаєть ся, що в 1732 р. один емігрант польської нації із Каменця Подільського, Криловский, заявив у просьбі, поданій до білгородського єпископа Доситея: „я нині живу в Білгороді своїм двором, а в подушний реєстр не записаний, бо я польської нації, і бажаю служити в домі Вашого Преосвященства в боярських дітях“, і просив прийняти його „служити в боярськими дітьми“ і його імя напечатати в „статейний список“. Або 1781 р. розбирала ся в консисторії справа про „противний Богу коло церкви і забобонний учинок, який полягав у тім, що „дівки“ при участі народа носили торжественно якогось „болвана или идола“, а коли духовенство хотіло відобрати того „болвана“, жінки ударемнили се своїм опором. Наведені в статі документи не пояснюють, що се був за похід з „болваномъ“. І т. д. Объяснительные параграфы по історії Бѣлгородской єпархії (ч. 36 і 37) — тут поправлені деякі недокладности та помилки, що вкрали ся до творів з історії Білгородської єпархії. Прим. що-до часу заложеня єпархії вказуєть ся, що думка деяких істориків, ніби білгородсько-курска єпархія заложена в XI в., невірна і оперта на грубій перемішаню сеї єпархії з білгородською, яка істнувала в XI—XII в. недалеко Києва, в місті Білгороді, нині Білгородці Київської губернії. Автор доводить, що білгородсько-курска

епархія заложена московським собором 1657 р. Даліше говорить ся в статі про першого єпископа білгородської епархії, митрополіта Теодозія (1667—1671); з огляду на скупість звісток у історичних творах про того єпископа автор вказує, де і в яких архівах знаходять ся звістки про нього, а в кінці подає одну характеристичну рису в діяльності того митрополіта, з роду Серба: він старав ся по змозі не ломати церковного життя новозаложенної епархії і не заводив московських порядків, особливо в тих частях епархії, що належали перед тим до київської митрополії, за що очевидно тішив ся любовю своєї пастви. Статя нескінчена. Памятники Путивльської старини, П. Роздольского (ч. 23—26): розповівши історію міста Путивля, що був пограничною кріпостою Московського царства в XVI—XVII в., автор описує пам'ятки пробування в Путивлі Псевдо-Дмитра I. В Путивельським Кремлі був старинний Молченський монастир, де жив Самозванець; сей монастир існує й доси і в одній з його церков над вівтарем знаходить ся укрита кімната, в якій пробував Самозванець. Тут показують отсі предмети, що набежали до нього: крісло чи „престол“, статую Спасителя з дерева грубої роботи, вбрану в одіж, ікону Жировецької Божої Матері і дерев'яну дарохранильницю, зроблену в російським стилу, але з латинським підписом під образом Божої Матері.

Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости: Воронежскій край въ церковномъ отношеніи до учрежденія самостоятельной Воронежской епархії (1586—1682 г.), Н. Поликарпова (ч. 10): сей історичний нарис дає історично-географічний огляд розширення приходів в више означенім часі, а також звістки про тодішні церкви і духовенство; написаний по части на підставі архівних жерел з Вороніжського губерніального музею, а по части на підставі друкованих праць, як: „Воронежскія писцевыя книги 1615—1629 гг.“, надруковані в II томі „Матеріаловъ для історії Воронежской и сосѣднихъ губерній“ (Вороніж 1891); „Роспись монастырей и церквей Воронежскаго уѣзда 1658 г.“, надрукована в книзі проф. Багалія: „Матеріалы для історії колонизації и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губерній въ XVI—XVII вв.“ (т. II. Харьків 1890); „Окладныя книги Рязанской митрополіи 1676 г.“, надруковані в „Воронежской Старинѣ“, вип. 1 (Вороніж, 1901). Положеніє монастырей Воронежской епархії при святителѣ Митрофанѣ, П. Никольского (ч. 4—5). Монастирі в Вороніжчині появили ся в XVI—XVII в., коли сї околиці були мало залюднені, а людність складала ся з ріжних утікачів то з Московщини то з Польщі. Ті монастирі були тоді чисто народніми інституціями, майже незалежними ані від духовної ані від сьвітської власти, а деякі з них були заложені козаками для того, аби тут мали пристановище і лікар-

ську поміч різні втікачі з турецької та татарської неволі. Коли-ж 1682 р. засновано єпархію, то першому вороніжському єпископови сьв. Митрофанови довелось багато боротись, аби піддати сї монастирі єпархіяльній власті, завести в них докладну грошеву рахунковість і т. п. і загалом наломити ті народні монаші свобідні громади до порядків Московської держави. Про сї заходи Митрофана говорить власне статя. Матеріали для історії Воронежської єпархії, С. Введенського — додаток до ч. 4. Тут надруковані два листи московського патріярха Адріяна до вороніжського єпископа Митрофана. Перший лист з 1696 р., се відповідь на донесене Митрофана про побут царя Петра I в Вороніжи та його „благопріятствіє“ і „милостивое жалованіє“ супротив сьвятителя. Другий-же лист з 1699 р. тикаєть ся важного питаня, яке виринуло в духовім житю вороніжського єпископа: він, чуючи упадок сил і близьку смерть, просив благословеня патріярха на прийняте схими; патріярх у своїй відповіді лишає сю справу „смотренію и намѣренію“ самого єпископа, але пригадує йому, що „відповідно до завіщаня сьвятих отців і правил єпископ, що приймає схиму, позбуваєть ся архиєрейської гідности і управи над дорученою йому паствою“. Матеріали для жизнеописанія сьв. Митрофана, А. Правда (ч. 16, 18—21). Тут надруковані різні документи, зібрані в 30-их роках XIX в костромьським єпископом і прислані 1833 р. сьв. синодом вороніжському єпископови „для долученя до иньших звісток, збираних для написаня житєписи сьв. Митрофана“. Земельныя владѣнія Донецкаго монастиря до 30 марта 1764 г., сьв. І. Яблоновского (ч. 18 і 20). На підставі архівних даних вказують ся земельні набутки Донецького монастиря Предтечї, звісного між народом під назвою козачого монастиря. Воронежскій священникъ Мина Григорьевъ (ч. 15): в отсїй статї, початїй 1902 р., в 1903 р. розповідаєть ся, як Мина Григорев був назначений 1729 р. ключарем в Успенськїм Московськїм Соборї, а 1731 р. почала ся справа про утрату чи крадіж „ризи Господньої“ в собора. В статї описаний перебіг тої справи, слідство з особами, причастними до неї і т. п., чого результатом було звільнене Міни Григорєва від обовязків ключаря. Бібліографічна замітка про книжку проф. А. Лебедева: „Бѣлгородскіе архиєреи и среда ихъ архипастирской дѣятельности“.

Холмско-Варшавскій Єпархіяльній Вѣстникъ: Ежегодный кошельковый сборъ въ Киевской єпархії съ 1764 по 1702 г. для воспомоществованія благочестивымъ монастирямъ и церквамъ, находящимся въ Польшѣ и подвѣдомственнымъ киевскому митрополиту, прот. П. Орловского (ч. 16 і 17). В 1764 р. сьв. Синод предложив кїївському митрополїтові та переяславському і білоруському єпископам зарядити окремі складки для підпомєги церков і монастирів, що знаходили ся

в Польській державі. Статя на підставі архівних даних подає звістки про ті складки: кілька від котрої церкви і монастиря приходило грошей і кому їх давали. Данья о бывшей въ Курскѣ греко-уніатскої обители, А. Танкова (ч. 13). Тут подані звістки про заснований в Куреку 1839 р. монастир, куди засилано з північно- і полуднево-західної Росії духовних — упертих уніятів. Приходь и церковь посада Савина Люблинскої губернії, Гр. Крашкевича (ч. 27, 34 і 40). Савин, се корінно руське місто і до XV в. був королівською власністю, а в половині XV в. король подарував його холмському рим.-кат. єпископови. В статі подана історія того міста, його церков, говорить ся про обставини життя православної громади та її священників і т. и. Церкви и приходы въ Посадѣ Грубешевскаго уѣзда (Люблинскої губернії), М. Ваврисевича (ч. 44—46). Перед історичними звістками про городельські церкви подані загальні звістки про Городло, яке появляеть ся в літописях від XIII в., а далі стало звисним із відбутото тут городельського сойму в 1413 р. Бібліографічна замітка про книжку А. Сидорова: „Польское возстаніе 1863 г. съ портретами и снимками медалей“, СПб. 1903.

Минскія Епархіальныя Вѣдомости — лише одна статя: Преосвященный Викторъ Садковскій, первый Минскій Архипастирь, его жизнь, труды и заслуги для западно-русскаго края, А. Товарова (ч. 23). Се промова, виголошена на святоточних зборах в Минскій семінарії в приводу 100-літньої річниці смерти єпископа Віктора Садковського, який після другого поділу Польщі був іменований єпископом просторої території, що обіймали теперішні губернії Минску, Волинську та Подільську і части губерній Київської, Чернігівської, Могилівської і Катеринославської, і на сїм становищі прославив ся участю в наверненню на православіє уніятів у країнах новоприлучених до Росії.

Долучаємо до сього огляду й:

Литовскія Епархіальныя Вѣдомости: О святыхъ Виленскихъ мученикахъ Антоніи, Іоаннѣ и Евстаѳіи, ієромонаха Евсевія (ч. 1—2 і 5). Автор на основі жерел викладає історичні звістки про трьох виленських мучеників, відступаючи в де-чім від їх звичайних біографій. Так пр. твердить, що ті три мученики були мучені не разом, а тільки двох із них, Антонія і Йоана замучено раніше за литовського князя Гедиміна, а Евстафій поніс муки за вел. князя Ольгерда, а саме 13 грудня 1347 р. Нѣкоторыя черты быта западно-русскаго духовенства въ XVI в. Н. Предтеченскаго (ч. 1—2). Статя зроблена на підставі „духовниці“ виленського священника Юревської церкви над Россю (в Вильні) Матея, надрукованої в „Виленскім Археографическім Сборнику“ т. VI ч. 5. Виленскій первопечатникъ и первый изданія Виленскихъ типографій, А. Миловидова (ч. 3, 5 і 6). З приводу

200-літнього ювілея російської періодичної преси, який припав у 1903 р., автор збирає звістки про першого виленського друкаря д-ра Францієса Скорину та про його видання (головно на підставі студії проф. Владимірова про Скорину), а далше і про пізнійші виленські видання. При кінці статі поданий хронологічний реєстр усіх виленських видань (XVI—XVIII в. Къ вопросу о построении въ Вильнѣ церкви во имя святаго Духа и о монастырѣ при ней, свящ. Пашкевича (ч. 6—9): на підставі опублікованих матеріалів і дослідів рішаєть ся тут питанє, коли саме скінчено і посвячено церков, хто її будував і коли при ній заложено монастир. Автор приходить до виводу, що будову скінчено і посвячено в половині падолиста 1597 р., а будувало церков ціле виленське братство, хоч для того, щоб будова велась без перешкоди, офіційально вели її жінки воевод Дорота Абрамовичева і Теодора Зеновичева. Спершу при церкві не було монастиря, хоч учителями в братській школі були монахи, а заложено монастир доперва коло 1614 р. і першим його настоятелем був Леонтій Карпович. Къ вопросу о началѣ Виленскаго православнаго св. Духова монастыря, проф. П. Жуковича (ч. 12): автор знаводить найдену ним в бувшій архіві греко-уніятських митрополітів (тепер архів синода) заяву виленського братства, подану 18 червня 1611 р. в литовський головний трибунал. Із сього документа виходить без сумніву, що літом 1611 р. існував уже при виленській братській церкві свв. Духа зовсім з'організований православний монастир під проводом ігумена Павла. Пожайскій Успенскій монастирь, свящ. Н. Пашкевича (ч. 11—19). Сей монастир існує як православний тільки від 1832 р., а передтим був се католицький камедульський монастир, заложений 1661 р. польським магнатом Христофором Пацом. Статя присвячена власне викладови історії того камедульського монастиря. Князь Богданъ Матвѣвичъ Огинскій, защитникъ православія въ первыя времена уніи, свящ. Н. Пашкевича (ч. 24—27): на підставі друкваних жерел подані тут історичні звістки про рід Огинських, а далше про Богдана Матвієвича та його заслуги в справі оборони православія. Иконы Пресвятой Богородицы, особливо чтимыя западно-русскимъ народомъ (ч. 36). Тут подані звістки про ікони: жировицьку (в жировицькій монастирі близько міста Слоніма) і сурдегську (в монастирі того-ж імені в Ковенській губернії, близько стації Сурдеги Свяцінської вузко-торової залізниці). Бібліографічні замітки про книжки: М. Корнилова: „Задачи русскаго просвѣщенія въ его прошломъ и настоящемъ“, СПб. 1902 (ч. 7—8); А. Сидорова „Польское возстаніе 1863 г.“ СПб. 1903 (Ч. 20—21); Н. Теодоровича: „Волынъ въ описаніяхъ городовъ, мѣстечекъ и сель“, томъ V. Ковельскій уѣздъ, 1903 (Ч. 36—37).

Ю. С.

Земській Сборникъ Черниговской губ. (р. XXXV видання) містив далі в першій, офіціальній частині закони і иньші урядові постанови, які дотикають ся головним чином земства. Широко був розвинений відділ : „Земське і мійське господарство“, в якому подавали ся відомости про стан ріжнородних земських справ так у черниговському, як і по иньших земствах ; в сьому відділі знаходимо чимало відомостей і статей в справах земської медицини, в справах економічних, земських фінансів (статті Іванова, Грасса і ин.), в справах нар. осьвіти. Між иньшим в статі „Про нар. осьвіту“ д. Е. Шульга подає відомости в справі видання підручників і взагалі шкільних книжок, яку порушено полтавським Губ. земством : земство звернуло увагу на потребу видання книжок, приладжених до мови і побуту людности Полтавщини, і доручило окремій комісії детальне оброблене сеї справи ; з сього поводу д. Шульга доводить пильну потребу видання книжок і шкільних підручників, які-б були приладжені для людности Полтавщини і иньших країв, де живуть Українці, підкреслюючи, о скільки ті книжки, яких уживають тепер по школах на Україні, незрозумілі Українцям.

В відділі „Монографії, матеріали і відомости“ надруковано багато статей, що дотикають ріжних сфер життя і діяльності земства ; в чимало статей про стан земської медицини („листи про земську медицину д-ра Керекеша“), ветеринарії, нар. осьвіти, метеорольоїї, про економічний стан людности і т. ин. Дві статі Н. Котляревського і М. Виридарського присвячені „дрібній земській одиниці“. Під такою назвою звернула на себе, останніми часами, велику увагу проєктована нова земська організація, яка повинна мати більш менш такі функції, як теперішні земські інституції, але ближче стояти до людности, ніж стоїть повітове земство, і задовольняти дрібні місцеві потреби. Проєкт такої інституції розглядав ся на земських зборах і викликав вже чималу літературу ; історію сеї справи і подають автори, занотовуючи дві головні течії у прихильників проєктованої інституції : одні доводять, що її треба приладити до „волости“ (у кожному повіті кілька волостей), иньші бажають зробити її ще більше дрібною, ще меньшою, і прикласти до села ; більш менш згоджують ся на тому, що ся інституція повинна бути безсласна, що участь у її діяльності мають право брати усі місцеві люди, які володіють землею, або мають иньші маєтки, що вона мусить самостійно керувати місцеві справи, повинна мати право обкладати людей податками на місцеві потреби, вибрати свій уряд. „Абсентизм земських зборів“ Н. Бирского досліджує ті умови, дякуючи яким вельми часто гласні не бувають на зборах, і добачає причини сього в сучасній організації земства, коли круг людей, які беруть участь у земських справах, вельми обмежено великим цензом.

Далі звертають на себе увагу статі: „До історії видавництва Земського Збірника Черниг. губ.“, в якій подано коротенький огляд цього видання за увесь час його існування (з р. 1869), оповіджено про ті заходи, які робило земство для розширення його програми, про перешкоди, які ставив сим заходам уряд так місцевий як і центральний, про те, як не вважаючи на сі перешкоди, програма „Збірника“ все-ж поволи ширила ся; подають ся і відомости про сучасний стан часописи. В статі „Музей укр. старовини В. В. Тарновського“ розповіджена історія зносин небіжчика Тарновського з черниг. земством в справі передання йому музею, ті незгоди, які були поміж гласними з цього поводу, перемогу, яку одержала та частина гласних, що, розуміючи велику вагу музею, обстоювала за прийняттям його земством, подають ся відомости про склад музею, його реґулямін, каталоги і т. ин. Статя „В справі охорони пам'яток старовини“ доводить потребу зберегати такі пам'ятки, показує деякі місцевости по Чернигівщині, по яких існують пам'ятки, досі ще не розвідані, могили, надгробники і т. ин. В статі „Як живуть хлібороби у північній частині Чернигівщини“ автор, на підставі дослідів пані М. Косич, надрукованого у часописі „Живая Старина“ 1901 р., подає деякі нар. оповідання, деякі пісні, навіть витворені останніми часами (прим. про цукроварні). Інтересні відомости подає д. А. Малинка в своїй розвідці „Кобзарі і лірники“; він визначає різницю між старцями-жебраками з одного боку, і сими сліпцями-музикантами, з другого, далі пояснює різницю між кобзарями і лірниками, наводить їх репертуар, подає біографічні відомости про трьох сліпців музик: Терентія Пархоменка, Ничипора Дудку і Олексія Побегайла, яких він зустрічав і слухав їх гру і співи, подає характеристику кожного з них, подає деякі думи, пісні, псалми, які вони співали, взірці потайної мови лірників; цікаво, що Пархоменко, наприкл., деякі думи вивчив від інтелігентів („навчив ся від панів“). Д. Н. Могилевський в дописи „Народні спостереження, яко узагальнені виводи з метеорологічних законів“ говорить про те, як деякі народні спостереження (напр.: зміни у погоді до Іллі і по Іллі) стверджують ся метеор. дослідями; так само спостереження що до руху хмар, вітрів і т. ин. Звертає на себе увагу статя Г. Коваленка: „Діяльність і значіння І. П. Котляревського в історії укр. суспільства“ — подаючи відомости про обставини, в яких виховував ся Котляревський, автор підкреслює занепад національного письменства і освіти в ті часи, занепад попередних інституцій, в яких заберегало ся дещо з минулої автономії, звертає увагу на те, що тоді нарід був покинений своєю інтелігенцією, аристократією і ерархією, що при такому стані річей діяльність Котляревського і його наступників прямувала до того, щоб повернути народови його інтелігенцію, з'єднати ріжні його стани. Далі автор подає відомости про стан

України за часи Репніна, про те, як тоді гуртували ся у Полтаві люди, які присвятили себе поліпшенню долі України при нових обставинах її життя, подає характеристику драматичних творів Котляревського та заготовує вплив, який мала його діяльність.

У відділі „Місцева хроніка“ подано чимало відомостей про біжучі справи земства; тут уміщено протоколи різних земських інституцій, внесення управи, протоколи економічних рад і т. ин.; до одного з протоколів економіч. ради губ. земства додано внесення Г. Карачевського-Вовка „про способи піднесення сільського господарства“, в якому він, між иньшим, доводить велику вагу розповсюдження у народі сільсько-господарських відомостей і висловлює певність, що таке розповсюдження можливе і досягне мети лише при уживанню народньої мови.

В „додатках“ до Збірника друкуєть ся далі „Генеральне слѣдствие о маестностяхъ Черниг. полка“ 1729—1730 г., редакowane Н. П. Василенком. Надруковані також: дра Тимошка „Дифтерія у Чернигівщині“ р. 1901, „Економічні і технічні засади для з'організованія середних і дрібних господарів“, В. Країнського, справоздання різних товариств, черн. громадської книгарні і ин. інституцій. Уміщена простора і докладна „Програма збирання відомостей археологічних, історичних і етнографічних по Черн. губ.“, складена і видана Черн. Архивною Комісією. Відділи програми такі: I. Старовина історична і археологічна; II. Старовина юридична (звичаєве право, родинний побут, маєткові відносини, земельні відносини, право карне); III. Народня словесність; IV. Бандуристи (кобзарі), лірники; V. Повіря і забобони; VI. Житло (оселя) і двір; VII. Одїж; VIII. Їжа і питє; IX. Оздоби; X. Нар. музика; XI. Роботи, рукомета, промисли: 1) хлїборобство, 2) скотарство, вівчарство і розведенне птиці, 3) чумацтво, 4) рибальство і ловецтво, 5) шевство, 6) бжільництво, 7) мирошництво, 8) теслярство, столярство, токарство, 9) колїсництво, бондарство і вироби посуду з дерева, 10) кравецтво, 11) торговля; XII. Жебрацтво. I. III.

З загальних російських часописей Вѣстникъ Европы в 1903 р. дав кілька ближе нам интересних: М. Ц. „Народное образование въ земскихъ и не земскихъ губерніяхъ“ (кн. VI, стор. 750—764) — для своєї статї автор використав матеріали з „Отчета Попечителя Кіевского Учебнаго Округа за 1902 г.“. Огляд народньої осьвіти в „кїївському окрузї“ цікавий найбільш тим, що показує, як задовольняють ся найважїйші духові потреби народа в двох частинах „округа“ — земській (Чернигівщина й Полтавщина) і не-земській (Кїївщина, Подїле та Волинь) Взагалї становище народньої осьвіти в двох земських губ. о 4 рази лїпше, нїж в трьох не-земських, що ясно показують цифри „Отчета“. На підставі фактичного матеріала автор робить вивід, що на 20,967.282 чело

віка в київському окрузі лишається без елементарної освіти мало не 2 мільйони дітей школярського віку, то б то 83%о всієї кількості дітей цього віку. П. Я. Щеголев „Владимиръ Раевскій и его время. Біографическій очеркъ“ (кн. VI, стор. 509—562). Автор подає цікаву біографію В. Раевського, одного з членів „Южнаго тайнаго Общества“, що за Олександра I ширило свої ідеї поміж військом на Україні. „Отчетъ по вѣдомству православнаго исповѣданія“ (кн. VII, ст. 350—358) — розглядаючи „всеподданиѣйшій отчетъ“ синодального оберпрокурора, автор замітки спинається над становищем т. зв. „упорствующих“ (уніятів) в Холмсько-варшавській єпархії. З кожним роком становище „упорствующих“ все гіршає; навіть в тяжкі хвилини свого життя вони не можуть приймати поради від тієї релігії, до якої лежить їх серце, бо їм се заборонено; круг них ростуть діти нехрещені, старі умирають без сповіди, молоді живуть невинчані... Наслідком утисків і заборон, якім підлягають „упорствующіє“, являється багато сумних фактів. Про се становище надто виразно говорять отсі цифри: нехрещених „упорствующих“ в р. 1898 було всього 26177, а в 1899 — 29235; жило на віру в 1898 р. 9669 а в 1899 — 10757. З 83 тисяч перейшло в православ'є 960 чоловіка! „По поводу съѣзда славистовъ“ И. Бодуна-де-Куртене (кн. VII, стор. 328—343) — в сій прегарній замітці автор спинається над деякими питаннями, що повстали на нарадах „Преоварительнаго комитета по устройству в С.-Петербургѣ съѣзда спеціалистовъ по славянскої філології и исторії для обговоренія важивѣйшихъ вопросовъ по славяновѣдѣнію“, між иньшим над питанням про права різних мов на з'їзді. Автор висловлюється за допущенням всіх літературних славянських мов у відчитих і дебатах; особливо підносить рівноправність української, вважаючи на недавні інциденти з приводу недопущення її на наукових з'їздах. Спокійне, строго-об'єктивне, на науковій підставі засноване слово відомого славіста дає авторитетне рішення дражливого питанню про права української мови в наукових працях.

В. П.

Русская Мысль. — Цікава стаття д. Лебедева: Бытъ крестьянъ и рабочихъ въ мѣстахъ посѣва свеклы (кн. I, ст. 101—121) дає образ життя і праці робочого люду на цукроварнях в Харківщині і ставить деякі desiderata що до поліпшення його побуту. Д. Хижняковъ в статі Обзоръ дѣятельности Полтавскаго Земства (кн. VIII, IX, стор. 113—137, 1—20) робить огляд діяльності названого земства, переважно економічної, що має на меті поліпшення економічного стану селян. Д. Щербина в статі Изъ воспоминаній изслѣдователя (кн. IX, стор. 21—40) робить характеристику різних типів кубанського козацтва на підставі власних споминів. Найбільш цікава друга частина сих споминків, у якій д. Щербина подає відомости про склад кубанського козацтва.

Д. К—к зачіпає питання про дорогову повинність у Чернігівщині в статі Земство и интересы мѣстнаго населенія (кн. IX, ст. 62—75). З приводу відслонення пам'ятника Котляревському „Русская Мысль“ надрукувала дуже прихильну до українського письменства статтю д. W. Иванъ Котляревскій (опытъ характеристики) (кн. X, стор. 125—140). Анонімний автор, на підставі споминків Мартинова, шкільного товариша Котляревського, дав деякі нові дрібні факти до життєпису першого українського письменника нових часів, і кінчить оглядом та характеристикою його творів, завважаючи, що без Котляревського не було б і Гоголя. Цікаво, хоч і поверхово написаний нарис п. Русової Старое и молодое въ современной малорусской литературѣ“ (кн. XII, стор. 191—201) характеризує творчість Мирного, Карпенка-Карого, Коцюбинського та Стефаньника, згадуючи принагідно й деяких інших письменників наших (Винниченка, Григоренка, Яновську, Чернявського). Провідна гадка статі п. Русової — що сучасне українське письменство охоплює життя всіх станів українського народу й дає літературні зразки високої вартости. З приводу ювілею Миколи Лисенка в відділі „Внутреннее Обзорѣние“ (кн. XII, стор. 247) надруковано прихильну замітку про ювілята, а в бібліографії (кн. XII) згадано про книжку М. Комарова: Шевченко въ литературѣ и искусствѣ.

Русское Богатство — і сього року, як і попередніх, названий місячник (до речі — один із найцікавіших та найпопулярніших у Росії) дав дуже мало матеріалу, що тією чи іншою стороною тикається України. Варто насамперед згадати розвідку п. Алчевської „Чтеніе шведскихъ и норвежскихъ писателей въ деревнѣ и городѣ“ (кн. I, стор. 1—21); в розвідці авторка розповідає про вражіння Українців-селян на публичному читанні творів скандинавських письменників. Розвідка д. Сьверянина „Южные горнопромышленники и потребители“ (кн. II, стор. 1—18) дає цікавий нарис капіталістичного промислу на Україні; цілком справедливо автор виявляє кризу, що тоді капіталістичний промисл переживав у Росії, тим, що капіталісти нехтують потреби дрібного покупця, покладаючи всі надії на високе ціло закордонних виробів із заліза та на великі замовлення уряду. Сей напрям надто виразно виступає на з'їздах заводчиків і постанови сих з'їздів д. Сьверянин досить докладно переказує. Ту саму річ трактує і друга розвідка того ж автора: „Отъ кризиса къ расцвѣту“ (кн. XII, стор. 98—120), в якій згадані змагання заводчиків-капіталістів ілюстровано постановами харківського з'їзду гірняків. Д. Анисимов в статі „Харьковские студенческие кружки“ (кн. XII, стор. 201—217) розповідає про сумну долю студентських наукових організацій в харківському університеті. Бюрократична організація тих наукових „кружків“, повсякчасний догляд адміністрації, брак

самодіяльності -- все те позбавило згадані організації якої-небудь діяльності і вони існують лише на папері, нічим свого існування не виявляючи. В бібліографічному відділі „Русскаго Богатства“ знаходимо цікаву рецензію на „Педагогическія бесѣды“ д. Лубенця (кн. I, стор. 35—37), в якій російський місячник обороняє українську мову від педагога-Українця; в кн. XII надруковано коротеньку заїтку в приводу нового видання творів Костомарова (стор. 41—42). С. С.

Мірзъ Божій: Обзоръ русской истории съ соціологической точки зрѣнія — Н. Рожкова (ч. 2—8) — ся праця д. Рожкова буде певно обговорена осібно. Малорусскій университетъ во Львовѣ — М. Славінського (ч. 2, стор. 69—78): зазначивши в кількох словах загальне політичне становище Австрії, автор говорить про національне відродження Галичини, про потребу за-для галицьких Українців свого університета, коротенько переказує історію університета у Львові і зазначає відносини до університетського питання різних галицьких українських і польських політичних партій. Комети в русских літописях — К. Покровского, була обговорена в т. LV. В відділі „Разныя разности“ знаходимо коротеньку звістку (ч. 10 і 11) про „Открытіе памятника Котляревскому“ (про інцидент в думі нічого нема!) та згадку про Кальнишевського („Послѣдній кошевый Запорожья“) (ч. 12), передруковану в „Вістника Юга“. В бібліографії: Т. Г. Шевченко — С. П. Дремцова. Вип. I, Вятка, 1902, ц. 45 коп. (ч. 1) — рецензент, д. Славінський, зазначає, що перекладчик, д. Дремцов, часто не розуміє й навіть „перевираєт“ Шевченка, хоча, очевидно (див. передмову), й дуже поважає його, як поета. Изданія благотворительнаго общества изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ (ч. 4, стор. 113—116) — прихильна рецензія д. М. Славінського. Д. Бантышъ-Каменскій. Исторія Малої Россіи отъ водворенія славянъ въ сей странѣ до уничтоженія гетманства, въ 3 ч. изд. 4., — Рецензія М. Славінського, негативна, бо в книзі „повний брак критичного методу, безпорядне викладання фактів, неумінне орієнтуватись в джерелах, застаріла мова, офіціальні погляди“ і т. и. Марко Вовчокъ. Народни оповидання. Т. I і II — рецензент М. Славінський підкреслює суспільно-історичне і історично-літературне значіння творів Марка Вовчка. В. М.

Научное Обзорѣние не дало сього року нічого цікавого для нас.

Ежемѣсячный Журналъ для всѣхъ — С. Русова. Н. И. Костомаровъ. Біографическій очеркъ (VII, 771—790). На підставі згадок Беренштама, Горленка, Подорожного, Костомарової, Русова, Щербини, Юнге і автобіографії Костомарова авторка написала досить популярно цікаву біографію Костомарова, не даючи критичного розбору ні літературних, ані історичних його писань. А. Ефименко. И. П. Котляревскій

(X, с. 1223—1228). Се промова, яку п. Ефименкова виголосила в день святкування отворення пам'ятника Котляревському в Полтаві. Головне значінє Котляревського авторка покладає не в його невеличкій обсягом і змістом літературній спадщині, яка до того й не визначаєть ся „печатю геніяльности“, а в тім, що він „зв'язав порвану культурну нитку, прищепив українську народність до загальнолюдського руху“, почавши писати мовою простого люду. Він зробив першай крок, для якого потрібний не лише літературний талант, а ще й громадянська відвага. С. Русова. Н. В. Лысенко. (Къ 35-лѣтію его композиторской дѣятельности). (XI, с. 1367—1372). З приводу 35-літнього ювілею музичної діяльності М. В. Лисенка п. Русова умістила коротеньку біографію ювілята, в якій особливо підносить його заслуги яко музика-етнографа, а також яко оригінального композитора декількох українських опер і співів на текст Шевченка. Найбільше значінє М. В. Лисенка авторка покладає в тім, що „самим Українцям він відкрив усе багатство української музики і показав можливість найрізномоднїшого її оброблення“.

Вѣстникъ и Библіотека Самообразования: Г. Танфильевъ. Ненасытець (ч. 8) — автор коротко описує Дніпрові пороги й популярно викладає, як вони появили ся. Роль аристократів въ государственномъ строѣ древней Руси (ib.) — се переказ у розділі „Хроника“ за журналом „Право“ відчита проф. Маліновського в „томському юридичному товаристві“. В державнім житю древньої Руси разом із монархічним і демократичним елементами верховної власти існував іще третій елемент — аристократичний, якому належала „руководящая роль“ в народних зібраннях-вічах. До кінця XII ст. сі три елементи мали однаковий (майже) вплив на державне життє древньої Руси, а після XII ст., дякуючи ріжним політичним обставинам, на півночі — в Новгороді, Пскові та Полоцьку зростає демократія, на північно-сході — в Суздальській землі — монархія, а на півдні і південно-заході — в Галицькій та Волинській землі — аристократія, яка потім була причиною занепаду Литовсько-Руської держави. Историческій музей имени В. В. Тарновскаго въ Черниговѣ (ч. 11) — за „Русск. Вѣдом.“ описано въ розділі „Хроника“ историчний музей В. В. Тарновського; найбільшу вагу статя надає козацькому та Шевченковому відділам сього музею за їх повність і богацтво. А. Б-г-нъ. Споръ о происхожденіи Руси (ч. 15—16): автор завваживши, що питанє про походженє Руси до останних часів становить предмет суперечок між ріжними ученими, найбільше місця в статі уділяє розбору теорій норманістів і антинорманістів; він доводить, що обидві сі теорії рівноправні й кожда в них може бути прийнята наукою як гіпотеза. М. Славинскій, Новая малорусская литература (общій очеркъ) (ч. 24). Нову українську літературу автор називає виключно народ-

по ю, демократичною, що всю свою увагу звертає на народне житє, на добробут села. Ще батько нової української літератури І. П. Котляревський в своїй знаменитій Енеїді виставляє „широкі народолобні тенденції“, протестує проти кріпацтва і зазначає рідній літературі потребу боротьби з ним; сей заповіт Котляревського — бороти ся проти кріпацтва — закінчив ся в українській літературі в 60 рр. Шевченком і редакцією „Основы“. Отсей період української літератури автор називає героїчним, після якого наступив найновіший період, який тягнеть ся до наших часів. Перша фаза новішої української літератури — майже до кіпця 80 рр. — була мало продуктивна; тодішня література як і попередня, носить широко-демократичний характер, але артистична техніка творів зробила значний поступ. Видатнішими представниками сього часу автор статі називає Мирного, Ів. Левицького, Свидницького, Ол. Кониського, Щоголіва, Глібова, Руданського, Старицького, Куліша та Ніщинського (з їх перекладами). Друга фаза найновішого періода української літератури ознаменувала ся великим оживленнем у всіх родах літературної творчости, появою нових сьвіжих і оригінальних талантів, що в своїх творах провадять далі демократичні заповіді старшої генерації українських письменників. Представниками сього часу являють ся: Кропивницький, Карпенко-Карий, Олена Пчілка, Франко, В. Стефаник, Кобилянська, Грінченко, Коцюбинський, Л. Українка, Крижський, Грабовський, Чернявський та ин. Евг. Ляцкій, А. Н. Пыпинъ и его „Исторія русской литературы“ (ч. 21). З нагоди 50-літнього ювілею літературно-наукової діяльності Пипіна автор статі нагадує читачам найбільш відомі і славні праці ювілята („Исторія словянскихъ литературъ“ писана спільно зі Спасовичем; „Исторія русской этнографіи“ і ин.); найбільше місця в статі автор уділяє славній „Исторіи русской литературы“, коротко переказуючи її зміст і провідні думки. Проф. И. Н. Смирновъ, Значеніє урало-алтайскихъ племенъ въ образованіи и исторіи русской народности (ч. 34) — обговорена була в т. LV. Ю. К.

Образованіє: Поэзія земледѣльческой жизни — С. Русовой (ч. 3, стор. 29—38). Сказавши кілька слів про важке становище українських письменників (переважно на російській Україні), що майже не побирають гонорару за свою роботу, що мусять усі свої сили віддавати другій роботі за-для зарібку, що в літературі примушені працювати тільки випадково, в короткі вільні від урядової роботи хвилини, що не мають навіть видавців, — авторка переходить до характеристики на-пряму української літератури на протязі цілого століття від І. Котляревського до М. Чернявського (статя написана в приводу виходу 3 томів „Віку“). Головним „героєм“ української літератури на протязі цілого століття був, на думку п-ні Русовой, — хлібороб. Українська література,

керуючись ідеалами Шевченка — гуманізмом та демократизмом, — ніколи не тратила звязку з народом і, що далі, все краще та краще розуміла і малювала не тільки зверхні обставини життя нашого хлібороба, але і його внутрішнє життя, його настрої, його душу. Головні тези своєї статі авторка підпирає виривками з творів Мирного, Франка, Грінченка, Коцюбинського, І. Тобилевича, Григоренка, Стефаника, Бордуляка і інших письменників. Але на нашу думку, п-ні Русова значно звузила обсяг змісту української літератури. Невже на протязі цілого століття українська література ні про що інше не говорила, крім хлібороба?... Сама авторка, обороняючи нашу літературу від нападків за „узость“, проговорюєть ся, що були й інші теми, були і твори „на отвлеченныя темы“. І було таких творів, — додамо від себе, — не мало... Через те то в цікаво написаній статі п-ні Русової не можна не зазначити якоїсь штучности. Малорусскій композиторъ Н. В. Лысенко“ — С. Р. (ч. 11): коротенька ювілейна замітка про Лисенка, як етнографа й оригінального композитора. В відділі „Хроника“ знаходимо дуже прихильну за-для небіжчика М. Старицького замітку про його процес із проф. Флорінским та І. Александровским (ч. 1). В бібліографічному відділі уміщено рецензії на „Брошюры благотворительнаго общества изданія общепольныхъ и дешевыхъ книгъ №. 1—22“, А. Д—цкого (ч. 7) та на „Малорусскіе альманахи: Литературный збирникъ, зложеный на споминъ О. Кониського; Дубове лысте. На згадку П. О. Куліша, і З-надъ хмаръ і зъ долынъ“, С. Р. (ч. 10).

В. М.

Русскій Вѣстникъ. Науку в таких органах, як „Русскій Вѣстникъ“, по старій пам'яті й тепер репрезентовано ляментациями та наріканнями на всіх не-Великоросіян (Финляндців, Поляків, Українців, Грузинів, Вірмен та ин.) за їх національні змагання; автори сих ляментаций, теж по старій пам'яті, раз-у-раз попадають у колізію з логікою, правдою та фактами дійсного життя, навіть не помічаючи свого прикрого становища. В III кн. (стор. 296—351) надруковано широку полемічну статю „О русской церковной традици“ д. Скифа, присвячену оглядові загально відомих „Очерків по исторіи русской культуры“ Мияюкова. Як розуміє й переказує д. Скиф історичні факти, видно з його нарікань на архиереїв XVIII в. з Українців (з „черкассъ“ — скрізь пише автор), що „истребляли раскольниковъ, монашество и бѣлое духовенство“ (стор. 327), аби догодити урядови. Д. Скиф гадає, що утисків проти „раскольниковъ“ не було б, коли б на чолі церковної влади стояли свої люди і церквою правили „свои (читай — великоросійські) руки“ (ib.), хоч зараз же згадує, що „раскольниковъ“ вперше проклято на московському соборі р. 1666—67, коли в Москві й чутки ще не було про ненавистних „черкасів“ і коли „черкасская страничка въ исторіи русской

церкви" ще не починалась. Правда, ще більше ніж Українців, ненавидить д. Скиф Поляків і католицтво і щоб зробити їм прикрість, ладен навіть забути про свою ненависть до „черкасс" та залучити останніх до „русскої народности" (ст. 335). Таких самих тенденційних перекручувань та суперечностей повно і в статі Славянолюба „Вопросъ о русско-польскомъ примиреніи и польскія задачи" (кн. V, ст. 133—154, кн. VI, 552—573, кн. VII, 105—126). Торкаючись подекуди польсько-українських відносин у Галичині, Славянолюб міряє їх тією ж міркою московського патріота: в Галичині живуть „руссіє", українське питання — „польская интрига" і такі інші старі погляди. Статя д. Истомина „Очередные вопросы въ Привислинскомъ краѣ. Образование Холмской губерніи, какъ осуществленіе исторической правды по отношенію къ Забужной Руси" (кн. V, стор. 183—204) перенята тією самою державною російською тенденцією і тими самими суперечностями. Д. Истомин то уважає Українців „чистыми русскими", то йменує їх „малороссами"; то не зважає на українську мову, то в потребі виставляє її, як зброю проти Поляків, і навіть захожуєть ся будити серед Українців „національное самосознаніе", розуміючи його як „обрусеніе", — словом, подає звичайну у російських „патріотівъ своего отечества" плутанину. Найбільш характеристична з сього погляду статя проф. Будиловича „Генезисъ російскаго украинмана" (кн. VIII, стор. 628—640), огляд діяльності Трохима Зінківського; вважаючи на деякі спеціальні прикмети сієї „наукової" праці, ми присвяtimo їй ширшу рецензію. Панегірик гр. Блудовій надрукував Братчикъ в статі „Графиня Блудова и Кирилло-Мееодіевское Острожское Братство" (кн. IV, ст. 675—699); заслугу Блудової автор бачить у тім, що вона своїм братством та школою силкувалась „развивать въ дѣтяхъ сознаніе, что они и предки ихъ — русскіе, что здѣшній край былъ колыбелью Россіи" (стор. 679) і т. и. В бібліографічному відділі „Русскаго Вѣстника", взагалі убогому, надруковано (кн. I) одну лише рецензію, що належить до українства, на „Исторію Малої Россіи" Бантышъ-Каменського. В відділі „Современная лѣтопись" (кн. III, стор. 436—439) надруковано дві замітки: „Галицко-русское братство" з приводу засновання в Петербурзі названого товариства, та „Маленькій пунктъ зарубешной программы" про Русинів народного напрямку. Обидві замітки написано в звичайному дусі обрусительної програми. С. С.

Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія привіє багато цінних причинків до української історії і українського письменства, але багато з них були вже обговорені в Записках, а то: розвідка В. Ламанского п. з. Славянское житіє св. Кирилла какъ религіозно-эпическое произведеніе и какъ исторической источникъ в т. LVIII, розвідка І. Якубовского п. з. Земскіе привидеи великаго княжества Литовскаго в т. LIV,

LXII, В. Істрина Изъ области древне-русской литературы в т. LXI, I. Халанского Къ исторіи поэтичeskихъ сказаній объ Олегѣ Вѣщемъ в т. LXI. В бібліографічнм відділі сеї книжки обговорюють ся розвідки А. Єфименкової п. з. Литовско-русскіє данники и ихъ дані і В. Міллера п. з. Къ былинѣ о князѣ Глѣбѣ Володьевичѣ. — Розвідки М. Каринского п. з. Остромирово Евангеліє какъ памятникъ древне-русского языка була обговорена в т. LXII, II. Голубовского Гдѣ находились существовавшіє въ домонгольскій періодъ города: Ворголь, Зартый, Оргушь, Сновекъ, Уневѣжъ, Хоробръ? (кн. V) буде обговорена пізнійше. — Крім того занотуємо широку рецензію М. Любавского п. з. Новые труды по исторіи литовско-русского сейма (кн. II, III) на дві нові праці по исторіи литовсько-руського сойму, а то: М. Довнар-Запольского, Спорные вопросы по исторіи литовско-русского сейма, і М. Максимейка, Сеймы литовско-русского государства до Люблинской уніи 1569. М. Довнар-Запольскій доказує, що господарська рада, незалежна від господаря, з'явила ся вже в 1413 р. і що в склад тої ради не входили двірські урядники; на грамотах виступають вони тільки як сьвідки. З обома тими твердженнями не годить ся Любавскій; що до першого, то повстання незалежної Ради датує початками пановання вел. кн. Олександра, що до другого, то господарська рада в повнім своїм складі мала також і двірських урядників вел. князівства. Що тикаєть ся державного значіння господарської ради, то Любавскій стоїть за тим, що рада була не тільки висшою дорадчою інституцією, але мала власть судову і адміністраційну, коли противно Довнар-Запольскій признає раді тільки дорадчу компетенцію. Так само не годить ся з Довнар-Запольским що до поглядів на самий сойм. Довнар-Запольскій кладе зародження литовсько-руського сойму на кінець XIV ст., а Любавскій на 1401 р.; Довнар-Запольскій намагаєть ся число т. зв. великих соймів за пановання Жигмонта I звести ad minimum, Любавскій подає їх число на 26 зглядно 24; Довнар-Запольскій каже, що акт городельскої унії не санкціонував литовського сойму, Любавскій перечить тому і т. д. Що тикаєть праці Максимейка, то тут ще бідше суперечностей. Максимейко доказує, що до кінця XV ст. існували в вел. кн. Литовскім тільки територіальні сойми — литовський, жмудський, вітебський, полоцький і ин. і в тім періоді часу займали ся вони тим, чим займав ся загальний литовсько-руський сойм від кінця XV ст. З таким категоричним виводом Любавскій не годить ся. Дальше не годить ся з запереченням Максимейка існування загально-державних соймів перед кінцем XV ст. (1492), і з тим, що всі державні унії до кінця XV ст. укладали ся на соймах або вічах поодиноких земель. Що до першого, то факти вказують противне; що до другого, то воно о стільки правда, о скільки бесіда

про унії поодиноких земель. Що тикаєть ся уній цілого князівства, то вони не могли укладати ся по соймах поодиноких земель. Вкінци автор рішучо виступає проти пояснювання Максимейка, що одинокою основною причиною повстання і складу литовсько-руського сойму, а також усіх реформ 60-их років XVI ст. була війна. По думці Любавського тут грали визначну ролю також стремління і домагання литовсько-руської шляхти і взагалі внутрішні потреби. А. Яцимирскій п. т. Молдавскіе отголоски московскихъ легендъ о Мономаховыхъ дарахъ (кн. X) потує пізні й малоінтересні книжні рефлексии Мономахової легенди. В статі А. Миловідова п. з. Важібішее просвѣтительное учреждение въ сѣверо-западномъ краѣ (кн. II) подана історія публичної виленської бібліотеки. Всіх книжок в бібліотечі є до 200.000 а крім того над 130.000 рукописних документів, починаючи від XI ст. Вкінци згадаємо ще про сировозданє в XII археологічного з'їзду в Харкові (кн. I) і про короткий некрольоґ А. Маркевича (кн. XII).

Ученія Записки и. казанскаго университета принесли тільки одну невеличку статейку, цікаву для українського фільольоґа, а то К. Михальчука п. з. Къ вопросу объ отвердѣніи слоговъ въ малорусскомъ (кн. XII). Шан. автор не годить ся з поглядом, що старинні південно-руські говори виказували коли небудь більший розвій попереднього змягчення співзвуків і взагалі більший стєпень палятальности в своїм звуковім складі, як співчасні їм північно-руські говори. Противно, що до мягкости співзвуків і піднебінних самозвуків південно-руські говори займали і займають разом зі словацькими і чесько-моравськими середину між ґрупами північно-славянських говорів (великорусько-білоруських, польсько-кашубських і лужицько-полабських) і ґрупами південно-славянських говорів (болгарсько-македонських, сербо-хорватських і словіно-резанських). Причиною того те, що ціла категорія співзвуків, нпр. співзвуки губні ледви чи були коли небудь здібні до змягчення на рівні з зубними перед рефлексами звуків ь, е, ъ, и, ѡ, анальоґічно до такого змягчення губних в мові північно-руській і польській. Отвердненне в південно-руських говорах і і е прийшло, по думці автора, через пересуненне артикуляції тих звуків в більш задню часть піднебіння і через набутє гортанного відтінка, через що головню зарисувало ся в сфері вокалізму виділенне південно-руської мови з загально-руської. Наслідком тої появи було отвердненне перед і і е не тільки губних співзвуків, але також зубних і шипячих. З иньших статей згадаємо дальшу частину розвідки І. Смирнова п. з. „Очеркъ культурной исторіи южныхъ славянъ (кн. IV і VII), обговорену вже в Записках т. LVIII.

Варшавскія Университетскія Извѣстія дали декілька статей, що тикають української історії чи фільольогії. На першім місци згадаємо

невеличку розвідку проф. А. Погодіна п. з. Къ исторіи формъ славянскихъ языковъ (кн. IV), де автор порушує кілька спірних питань в славянській лінгвістиці і пробує подати для них свої розвязки. І так пояснює повстання заіменникового gen. і dat. *-того, -тому*, аналізує gen. sing. *раба*, пояснює повстання славянського *ы* на кінці слів (прим. *ведемы, вы*), доказує існування в словянській мові другого закінчення dual. на *-оу* в словах з корінем *о* і ин. Розвязки цікаві і варті ближшої уваги спеціалістів. В розвідці п. з. Преступленіє и наказаніє въ древнемъ правѣ (кн. II) дає проф. В. Єсіпов погляд на розвій понять вини і кари в старинних Герман і Словян. Порівнюючи розуміння вини і кари у старинних народів і деяких нинішних теоретиків, проф. Єсіпов кінчить свою статю такими характеристичними словами: Древнее право было первобытно и грубо, но и въ немъ лишь очень рѣдко встрѣчалось такое безцѣльное издѣвательство надъ человѣческою личностью. Проф. Ф. Леонтович в статі п. з. Добавленіє къ „Литературѣ исторіи русскаго права“ подає широку літературу права (400 заголовків) в доповнення до поданої вже ним такої літератури в „Исторіи русскаго права“ (вип. I, 1902). Про довшу компіляцію проф. І. Филевича п. з. Къ исторіи Карпатской Руси (кн. I і II — ще не покінчена) буде мова докладніше в бібліографії. З інших згадаємо ще широку розвідку проф. В. Францева п. з. Чешскія драматическія произведенія XVI—XVII ст. (кн. IV, V, VI).

I. Кр.

Ученія Записки Императорскаго Юрьевскаго Университета надруковали в додатках докінчення двох праць: проф. Красножена *Иновѣрны на Руси*. Т. I. Положеніє неправославныхъ христіанъ въ Россіи, та проф. Шмурло *Сборникъ документовъ, относящихся къ исторіи царствованія Императора Петра Великаго*. Т. I, 1693—1700. Докладніше про них може бути мова в бібліографічній відділі.

C. Є.

З органів російських духовних академій **Христіанское Чтеніє** дало такі інтересні для нас статі: Д. А—ча *Памятники языка и письма и археографическіє на XII археологическомъ съѣздѣ въ г. Харьковѣ* (кн. I, стор. 175—183) — автор подає коротеньку характеристику 16 відчитів, предложених в VI і IX секції на харківському археологічному з'їзді. Проф. П. Жукович п. т. *Запорожское казачество въ смутную эпоху* (кн. IV, стор. 570—595) має намір прослідити в історії запорожських козаків відносини до православія. Від повстання Наливайка і до 1614 року проф. Жукович не знаходить фактів, які б свідчили, що запорожці обстоювали за інтереси православної церкви. Тільки в 1610 р. є звістки, що запорожці почали брати участь в церковних справах. Д. Абрамовичь, Рѣчь передъ залитою магістерскою диссертациі: *Исслѣдованіє о Кієво-Печерскомъ Патерикѣ, какъ историко-литератур-*

номъ пам'ятникъ (кн. IV, стор. 629—634). В тій самій книзі в відд. „Обзор. журналовъ“ надруковано докладну кригичну замітку на статю К. Харламповича *Борьба школьныхъ вліяній въ до-Петровской Руси* (Кіевская Старина кн. 7, 10). А. Миловидовъ, *Судьба русской книги въ сѣверо-западномъ краѣ въ связи съ его культурною исторією* (кн. IX—X, стор. 348—362, 486—507) — під одною назвою „русская книга“ автор злучив і ту книгу, що за найдавніших (XI в.) часів зайшла з Київщини в Литву і там ширилась, і ту великоросійську книгу, що їй в сьому краї „въ эпоху западно-русского возрожденія 60-хъ годовъ было положено прочное начало осѣдлости и царственнаго положенія“. „Иногда, — завважає автор, — это достигалось мѣрами не совсѣмъ соответствующими культурной работѣ, но надо замѣтить, что экстра-ординарныя событія требуютъ и такихъ же мѣръ“. Тон і напрямок сеї статі, де, до рѣчи сказати, автор зібрав чимало цѣкавого матеріялу, показує досить добре отсей уривок, який подаємо в перекладі: „короткій золотий вік „западно русской книги“ змінив ся (після Фраціска Скорини) на довгу епоху утисків. Вона спробувала суворости інквізиторської цензури, побувала в ганебних руках катів, пройшла через палаючі огнища і все-таки допомогла „западно-русскому“ народови зберегти свою віру, мову, словом національну осібність, „нашедшую крѣпкую защиту подъ эгидою могучаго русского орла“ (505 стор.). Проф. П. Жукович, *За московскимъ рубежомъ послѣ великой московской смуты* (кн. XI, стор. 630—651) — автор розповідає исторію двох судових процесів XVII в.: виленського православного брацтва з міщанами-братчиками виленського уніятського (Тронцького) брацтва (1613 р.), та київо-печерського архимандрита Єлисея Плетенецького (1614 р.) з уніятським митр. Рутским за мастки печерського монастиря; при тім торкаєть ся і варшавського сейму (р. 1615), в звязку з якими стояли згадані два процеси.

В. П.

Богословскій Вѣстникъ: О началѣ, первыхъ дѣятеляхъ (1744—1759 гг.) и направленіи иконописной школы Троице-Сергіевой Лавры — А. Голубцова (ч. 6, стор. 277—259) — малярську школу засновано в Троицько-Сергієвській лаврі підчас архимандритування там Арсенія Могилянського, що потім (1757—1771 рр.) був київським митрополитом. В статі говорить ся про діяльність на користь школи згаданого Арсенія Могилянського та двох учителів з України, ним закликаних: Миколи Каменського і еромонаха Павла Казановича (з Межигорського київського монастиря). Къ вопросу о старыхъ академическихъ тезисахъ и ихъ значеніи для археологій — А. Голубцова (ч. 8—9, стор. 414—430): реферат, читаний 9 серпня 1899 р. на археологічному з'їзді в Київі. На підставі аналізи двох тезисів з початку XVIII в. (1713 р.), що знаходять ся в церковно-археологічному музеї московської духовної ака-

демії, автор говорить, що академічні тези мають не тільки місцево-історичний, але ще й археологічний інтерес. У двох тезисах, що розглядав він, наприклад, є нові матеріали для історії чудотворного образу Братської Богородиці, Богоявленської церкви та старого будинку Київської Академії. В окремих додатку протягом цілого року друкувалися „Автобіографичні записки Высокопреосвященнїйшаго Саввы, архієпископа тверскаго“ (чч. I—XII), в котрих можна де-що (дуже мало) знайти по історії харківської єпархії, де пробував сей єпископ з половини 70-их років. В бібліографії знаходимо досить цікаву рецензію І. Громогласова на книжки проф. А. Лебедева: Свѣдѣнія о нѣкоторыхъ архивахъ духовнаго вѣдомства въ губ. Курской и Харьковской (Харьковъ, 1902 г., стор. 99) і Бѣлгородскіе архієреи и среда ихъ архипастырской дѣятельности (по архивнымъ документамъ) (Харьковъ, 1902 г., стр. XVI+278. Ц. 2 р.).

Православный Собесѣдникъ дав лише одну статю: Южно-русское религиозное искусство XVII—XVIII вв. — В. Нарбекова (чч. 4, 5, 7—10), обговорену в т. LVIII.

Занотуємо разом з інших теологічних місячників, що час. **Вѣра и Разумъ** дала лише одну небезітересну для нас статю В. Крилова про комісію 1767 р., обговорену низше в бібліографічній відділі.

Странникъ сього року не дав майже нічого цікавого для нас. Можна зазначити хиба статю сьвящ. С. Бродковського Всемірне празднованіє рождественскихъ святокъ (т. II, відділ I, стр. 864—881), в якій говорить ся (дуже коротко і в загальних рисах) про сьвяткування Різдва на Україні (звичаї на кутю та колядки), — та замітку С. Рункевича Новые матеріали для исторіи русской церкви начала XVIII в. (т. II, стор. 957—965). Тут зреферовано Описаніє архива Александро-Невской Лавры за время царствованія имп. Петра Великаго (т. I, 1713—1716 гг. VI+1150+114. СПб. 1903), де уміщено чимало між інших матеріалів про діяльність Теодосія Яновського, Теофана Прокоповича та Стефана Яворського.

В. М.

Московські **Чтенія въ Имп. Обществѣ исторіи и древностей російскихъ** принесли в минулім році дещо цікавого і для нашої історії. З того дві більші розвідки були вже обговорені в Записках особно, а то: Е. Голубовського, Історія канонизації святихъ въ русской церкви в т. LIV і С. Бѣлокурова, Юрій Крижаничъ въ Россіи в т. LV. З інших згадаємо спільну працю Н. Заозерского і А. Хаханова п. з. Номоканонъ Іоанна Постника въ его редакціяхъ: грузинской, греческой и славянской (кн. II). Номоканон прийшов на Русь із Візантії в подвійній формі; один, т. зв. великий містить основи церковного

устрою і дисципліни взагалі, другий — епітимійний подає тільки одип її відділ — дисципліну покаянню. Оба вони мали замітний вплив на староруське суспільне житє і сліди того впливу полишили ся ще до нині. Богато форм згаданого житя має свій початок у церковних приписах і пояснити той процес можна тільки на основі тих памяток. Той праці підняв ся Н. Заозерський, обробляючи епітимійний номоканон в редакціях грецькій і словянській; роботу над грузинською редакцією прийняв на себе А. Хаханов. Що тикаеть ся авторства звісного на Русі епітимійного номоканона, то його автором мав би бути по традиції монах XI ст. Іван Постник. Одначе Заозерський, перевівши аналізу, доходить до переконаня, що згаданий „номоканон Івана Постника“ треба розуміти не инакше, як незручну компіляцію з ріжних авторів. Ивша річ, що в числі тих складових елементів були без сумніву також статі згаданого монаха з XI ст., а навіть Івана Постника, що був царгородським патріярхом в VI ст. Автор, проаналізувавши згаданий памятник, подає огляд його ідейної сторони і виказує коротко ті впливи, що відбили ся на самім Номоканоні. Другий автор А. Хаханов обговорює тільки грузинські рукописи „Канонів Івана Постника“ і подає декілька звісток про грузинського перекладчика сьв. Евтимія. Вкінци до обох розвідок поданий текст самого Номоканона в грузинській, грецькій і словянській редакції. Менший інтерес як північно-руська памятка має для нас Житіє преп. Іосифа Волоколамскаго, уложене „неизвѣстнымъ“, з передним словом С. Бѣлокурова. Вкінци згадаємо ще коротку замітку архім. Нікодіма п. з. Къ вопросу о мѣсяцесловѣ канонизованныхъ русскихъ святыхъ, де на основі праць російських гатіологів поданий показчик канонізованих і неканонізованих сьвятих Сибіру і 12 російських епархій, між тим двох українських, полтавської і чернігівської.

I. Кр.

Русскій Архивъ. В статі д. М. Шугурова, Императоръ Іосифъ II въ Россіи (кн. I, стор. 5—40) подано на підставі листів імператора до своєї матери опис подорожи та побуту Іосифа II в Росії. Про побут його в Києві якийсь Єльчанинов доносив у Петербург, що гр. Фалькенштайн (прибране імя імператора) „спить самъ и его свита на соломя, за все съѣстное, такъ какъ и за квартиру, платитъ весьма щедро... вель себя сколько кротко, столько жъ и ко всѣмъ благосклонно“ (стор. 20). Д. Павлов подав Письмо Г. Θ. Квитки (Основьяненка) къ С. Т. Аксакову (кн. III, стор. 445—447); Квітка в листі дякує Аксакову, що був тоді цензором (р. 1829), за дозвіл якоїсь комедії (очевидно російською мовою писаної). Д. Титов у статі Черное малороссійское духовенство бѣлого времени (кн. VI, стор. 147—166) переказує відому працю проф. Лебедева про білгородських архієреїв, а в коротенькій замітці: Варлаамъ Шишацкій (кн. VI, стор. 290—291) подає біографічний нарис

відомого моголівського єпископа, що присягнув Наполеонові, й наводить один вірш Шишацького. В бібліографічному відділі надруковано рецензію на книжку: Стороженко. Фамильный Архивъ, т. I.

Русская Старина: Д. Матвеев у статі Гоголь въ Оптиной пустыни (кн. II, стор. 301—304) подає матеріали до генези містицизму Гоголя. В споминках, що друкують ся під титулом Изъ Записокъ Никотина (кн. III, стор. 499—514), подано цікаві відомости про аналогічний відомому „райському указу 1876 р.“ закон для литовського письменства. Накидаючи Литовцям російський алфавет, звісний за ліберала Милютин сподівав ся від того „плодотворныхъ политическихъ результатовъ“ (стор. 501). Дійсність показала, що результатів урядова політика не дала жадних і сього року Литовцям дозволено друкувати свої видання литовським шрифтом. Безперечно, що такі самі наслідки мати ме й указ 1876 р. що до українського письменства. Д. Дубровин у статі Графъ А. Х. Бенкендорфъ и В. Н. Караяинъ (кн. IV, стор. 5—27) подає матеріали до історії освіти в Харківщині та життєпису відомого харківського діяча. „Записки Н. Г. Залѣсова“ (кн. V, стор. 267—289) згадують про перебування Шевченка в Оренбурзі, але на жаль не подають докладних про нього відомостей. Д. Головачев у розвідці Значеніе Андрусовскаго перемирія для международныхъ отношеній восточной Европы (кн. VII, стор. 159—166) дає інтересний образ відносин між державами, заінтересованими Андрусівською умовою (Україною, Польщею, Московією, Австрією та Швецією). Розрухи на Україні, що по смерті Хмельницького повстали, автор виясняє тим, що Москва не додержала Переяславської умови й тим сама чинила ту „шатость“, на яку нарікають московські люди тих часів. Статя повідомого автора „Дипломатическія сношенія Москвы съ Римомъ въ XV и XVI вѣкахъ“ (кн. VII—VIII, стор. 89—105, 349—382) між иньшим розповідає досить широко про діяльність київського митрополита Ізидора, участь українського духовенства на Флорентійському соборі та розпад старо-руської церкви на київську і московську митрополію. Автор Записокъ Ө. И. Стоянова (кн. VIII, стор. 383—395), київський урядник за часів генерал-губернатора Бибикова, подає матеріали до історії скасування Литовського Статуту на правобічній Україні, приписуючи собі ініціативу в тій справі. Він ніби то подав думку й виробив плян скасування, який опісля Бибиков за призволом царя Миколи I здійснив проти волі „Государственнаго Совѣта“ (стор. 391—393). О бывшихъ злоупотребленіяхъ въ продажѣ людей (кн. VIII, стор. 457—465) — під сим наголовком надруковано три власноручні „Записки“ відомого харківського діяча Караяина, що містять досить цікавий матеріал до характеристики кріпацтва на Україні в першій половині XIX в. Замітка: „Участіе Екатерины II въ семейномъ“

дѣлѣ гр. К. Г. Разумовскаго“ подає проханне Розумовського, щоб цариця покарала його дочку, що проти його волі одружилася з Апраксиним, і два листи Катерини II з цього приводу. Д. Матвеев у цікавій статі Батуринській переворотъ 13 марта 1672 г. (кн. IX—XI, стор. 667—690, 131—146, 459—470) переглядає справу гетьмана Многогрішного й подає поправки та доповнення до праці про се Костомарова, користуючись новими документами з Архива міністерства юстиції та деякими опублікованими в „Актахъ Южной и Западной Россіи“.

Окрім згаданих праць, „Русская Старина“ протягом цілого року містила дальшу частину надзвичайно цінного матеріалу до історії цензури в Росії під заголовком: Цензура въ царствованіе императора Николая I-го. Друкування цієї праці перенесено й на рік 1904, тим то з ширшим оглядом її треба почекати, а тим часом подаємо коротенький перегляд тих фактів, що дотикають України. Р. 1831 цензор Гавевский вагався пропустити відповідь якогось Руссова „Московскому Телеграфу“, що надрукував неприхильну оцінку історії України Бантыш-Каменського; „авторъ, — писав цензор, — утверждаетъ, что малороссіяне, бѣлоруссы, козаки и проч. — не русскіе; видитъ въ нихъ особую народность и мѣстность“ (sic), а через те його відповідь „по духу своему можетъ имѣть вредное вліяніе на умѣ читателей многихъ областей, съ XVII-го столѣтія возвращенныхъ Россіи“ (кн. II, стор. 325). Тогож самого року петербургський цензурний комітет, розглядаючи Боплянове „Описаніе Украины“, звернув увагу на два уступи — один про важне становище простого народу, а другий — про звичай христосувати ся (автор, як доносив цензор, „иронически говоритъ, что епископъ во время цѣлованія очень хорошо умѣетъ отличать хорошенеккихъ дѣвушекъ отъ несмазливыхъ рожницъ, давая послѣднимъ цѣловать только руку свою“, — ib. 326). Главнѣе Управленіе по дѣламъ печати дозволило зрештою і статю Руссова і Боплянове „Описаніе Украины“. Р. 1835 київський генерал-губернатор Гурев прохав дозволу видавати в Києві російською мовою часопись „Кіевскую Газету“. Міністер внутр. справ Блудов згодився дозволити, але поставив умови — щоб часопись сприяла „просвѣщенію истинно - русскому“, подавала звістки тільки з „нашихъ русскихъ газетъ“ та, уникаючи всього, що нагадує стару Польщу і Литву, доводила раз-у-раз, що „этотъ край былъ издревле русскій и вторая (?) колыбель нашей монархіи“ (кн. III, стор. 586). Та славному Бенкендорфу й сих умов було мало і він часописи не дозволив. Р. 1843 цензура заборонила часопись „Dziennik krajowy“, що виходила у Варшаві й надрукувала статю проти москвофільських поглядів Ржевуского та Грабовського; разом із тим цензура звернула увагу, що й деякі російські органи містять статі в тому-ж напрямі, що й заборонена польська

часопись. В око цензурі впала стаття проф. Редкіна в „Юридических Записках“ — „Вглядъ на литовское законодательство и литовскіе статуты“ і три статі в „Библиотекі для Чтенія“ — одна з приводу Кулішевої повісти „Михайло Чарнышенко“ і дві про історію України Маркевича. Справа для інкримінованих часописей, як на ті часи, скінчила ся досить щасливо, бо лиш тим, що „Библиотеку для Чтенія“ примушено надрукувати статю противного напрямку, прислану ген.-губернатором Бібіковим із Київа (кн. IV, стор. 177—181). На стор. 664—665 в кн. IX переказано офіціальну характеристику Кирило-Методіївського товариства, зроблену в сумної памяти „III отдѣленія“; на стор. 169 в X кн. подане звістку, що цензура вагала ся пропустити мапу „Малороссійскаго края“ и треба було аж дозволу міністра Шірінського-Шахматова, щоб безпашна мапа побачила сьвіт. Нарешті р. 1852 уряд назначив на кару цензора й редактора С.-Петербуржскихъ Вѣдомостей“ за те, що в часописі надруковано прихильну згадку про модный тоді в Парижу танок „Мазепа“, бо „это ненавистное для всякаго русскаго имя злодѣя, даже и въ приложеніи къ танцу, не могло, по чувству вѣрноподданническаго усердія, подлежать ни малѣйшему одобренію“ (кн. XII, ст. 688—689).

Историческій Вѣстникъ: Спомянки д. Градовского, Полвѣка назадъ, отрывокъ изъ воспоминаній (кн. I, стор. 103—117) містять кілька дат про жите в Харкові в 50-их роках минулого віку. На стор. 111 знаходимо згадку про Марію Марковичку (Марка Вовчка), а на 113 — про Гулака-Артемовського. На жаль, автор споминів про свою зустріч з нашими письменниками не подає ніяких докладнійших звісток. В статі д. Мартемьянова, Общества нетрезвости (кн. IV, стор. 201—213) на останній сторінці згадано і про відоме п'яницьке „общество мочемордія“, що було в 40-х роках у Полтавщині; нових фактів про згадане товариство автор не подає. Д. Мілер в статі Києво-Выдубицкій монастырь (кн. VIII, ст. 644—653) оповідає коротенько історію монастиря та свої вражіння з побуту серед ченців. У статі д. Фіреова Черниговъ и его святыни (кн. X—XI, стор. 211—223, 615—632) дано опис Чернигова та його церков; між иньшим згадано про дім Мазепи й подано малюнок того дому. Безперечно з усього „Историчного Вѣстника“ за минулий рік найцікавійша для нас замітка д. Юдіна Къ біографіи Н. И. Костомарова (кн. XI, стор. 562—564), що містить важний причинок до жителісеу нашого історика. Д. Юдін подав у цілости лист шефа жандармів гр. Орлова до саратовського губернатора Котельникова; в листі сказано, що Костомаров просидів у Петропавловській фортеці рік, а потім послано його до Саратова, але не на заслання, а „на службу“ (стор. 563). Цікава власноручна приписка Орлова: „прошу быть къ нему (Костомарову) милостиву, человекъ съ достоин-

ствами, но заблуджалося и искренно раскаивается“ (стор. 563). Компіляційна стаття д. Иноземцева: Графъ К. Г. Разумовскій (кн. XI, стор. 599—604) подає життєпис останнього українського гетьмана в приводу 100-літніх роковин його смерті. В бібліографічному відділі „Историческаго Вѣстника“ подано рецензії між иньшим на отсї книжки: 1) Ясевичъ-Бородаевской: Сектанство въ Киевской губерніи. Баптисты и малеванцы, 2) Гоголь на родинѣ. Альбомъ художественныхъ фототипій и гелиографюръ, Хмѣлевскаго съ предисловіемъ Горленка (кн. I), 3) Павловскаго, Полтава въ началѣ XIX вѣка (кн. III і IV), 4) Сумцова: Очерки народнаго быта (українскаго) (кн. IV), 5) Труды одиннадцатаго археологическаго сѣзда въ Киевѣ (кн. VII), 6) Перетца: Очерки старинной малорусской поэзіи (кн. VIII), 7) Каманина: Научныя и литературныя произведенія Гоголя по исторіи Малороссіи (кн. X), 8) Орди: Страницка изъ исторіи просвѣщенія на Волини, 9) Гошкевича: Клады и древности Херсонской губерніи (кн. XI), 10) Альбомъ выставки XII археологическаго сѣзда въ Харьковѣ, 11) Костомарова: Собраніе сочиненій (кн. I), и 12) Бантышъ-Каменскаго — Исторія Малой Россіи (кн. XII). В відділі „Смѣсь“ надруковано опис полтавскаго сѣвята Котляревскаго (кн. X, стор. 321—335), а між некрольогами отсї про Українцѣв: Павла Грабовскаго (кн. I), Олексія Марковича (кн. IX, стор. 964—969) та Михайла Косача (кн. XI); характеристично, що зовсѣм не згадано про українські праці двох останніх. С. Є.

Всемирный вѣстникъ друкував Очерки по экономической исторіи древней Руси Святловскаго, обговорені низше в бібліографічному відділі, і подав переклад двох ексфордських викладів М. Ковалевскаго и т. Этюды о современномъ обычаѣ и древнемъ законѣ Россіи (кн. 1 і 2) — про пережитки примітивних шлюбних і родинних відносин в Росіи.

Значна більшість інтересних для нас статей з **Извѣстій отдѣленія русскаго языка и словесности Академіи Наукъ** була вже обговорена в наших „Записках“. І так — ідучи в порядку сих статей — Перетца Очерки старинной малорусской поэзіи I—V були обговорені в „Записках“ т. LV, Срезневскаго Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ обговорюють ся в бібліографіі сього тома, Никольскаго Матеріалы для исторіи древне-русской духовной письменности в т. LVIII і LIX, Соболевскаго Мученіе св. Вита въ древнемъ церковно-славянскомъ переводѣ, в т. LVIII, Мученіе св. Анолинирія Равенскаго по русскому списку XIV вѣка і Мученіе св. Анастасіи Римлянки и Хрисогона по русскому списку XVI в. в Зап. т. LXI, того самого Нѣсколько мыслей объ древней русской литературѣ, в Зап. т. LX, Перетца Къ характеристикѣ общественныхъ отношеній въ Малороссіи XVII в. в Зап. т. LX, Халанскаго

Матеріали и замѣтки по исторіи дивне-русского героическаго эпоса в т. LIX, Соболевскаго Изъ области древней церковно-славянскоі проповѣди, I—II, в т. LX, Покровскаго Новый Списокъ Слова Данила Заточника, в т. LXI, Шахматова Ермолинская лѣтопись, в т. LIX, Иванова Культъ Перуна у южныхъ Славянъ в т. LX. Велика праця Шахматова Къ исторіи звуковъ русскаго языка, ѣ справозданне з археографічної подорожі Срезневскаго повинні бути обговорені осібно, так що до обговорення тут лишаєть ся не багато.

Б. Модзалевскій: Къ біографіи Августа-Людвига Шлѣцера (кн. 1) — автори удаю ся знайти кілька документів до біографіі славного историка, м. и. автобіографічну записку з 1/13 авг. з вичисленем історичнихъ праць та заслуг, що дають йому право на одержанє ордену св. Володимира, а через се ѣ російського дворянства. Шл. подає деякі близші обставини, серед якихъ йому приходилось працювати над „Нестором“ та иньшими історичними творами. Кавалерська дума вволила просьбу Шл.: йому надано орден св. Володимира 4-ої степені та позволено уживати гербу ним самимъ вибраного — монахъ із розгорненою книжкою яко емблема Нестора. А. Погодинъ п. т. Образованіе сравнительной степені въ славянскихъ языкахъ — пояснює suff. compar. ѣшь Робить він се з нагоди статі Льоренца, який звернув увагу на се, що такъ полабські форми compar. пр. *nastarêsse* якъ і словінські з suff. *ieši*, опирають ся на творахъ з suff. *ěši*, який вінъ зачисляє до праславянської доби. Ціль статі Погодіна — показати, що догадъ Льоренца справедливий, та що ѣшь має жерело вже в литовсько-славянськѣм періоді. Навівши відповідні паралелі з деякихъ славянськихъ мов (із української цитує автор дещо з Огоновського Studien), приходить автор до переконання, що в звязи зі славянськимъ стоить литовскій suff. compar. *-ėsnis*.

П. Житецкій, Къ исторіи літературної русскої рѣчи въ XVIII в. (кн. 2) слѣдить історію сформованія великоруської літературної мови в трѣхъ головнихъ її моментахъ — азъ Петра Великаго, Єлисавети Петровни та Катерини II. В основі першого з нихъ лежить передовсімъ діяльність українськихъ письменників, покликанихъ Петромъ Великимъ на північ, — за Єлисавети продовжавъ сю діяльність у великоруськѣм напрямі Ломоносовъ, — наступники Ломоносова за Катерини II, не відступаючи відъ гадок, висловленихъ у його граматиці, стреміли до вирівнанія ріжнороднихъ стихій „россійського“ языка, до усунення границі, що відділяла літературну мову відъ щоденної та на відворотъ — до підняття сеї останньої на ступень літературної мови. Що-ж до участи Українцівъ у формованю в.-р. літературної мови, то авторъ обговорює діяльність Стефана Яворського, Дмитра Ростовського та Теофана Прокоповича. Їхъ реформа літературного языка йшла в парі з державною.

реформою Петра, як остання стреміла до уніформації всего державного ладу, так перша завела у себе уніформацію літературної мови в напрямі цєл. традиції з незначними покищо уступками на користь великорущини. Підпомагана цілим історичним ходом культури, ся великоруська примішка зачинає набирати чим раз більшої переваги в напрямі до кінця XVI в. А зі зростом літературної продуктивности на півночі Росії завдяки многосторонній діяльності Новікова — в. р. літературний язык ставав більше й більше атракційною силою на Україні.

С. Вилинскій, Сказаніє о Софіи Цареградской въ Еллиномъ лѣтописецѣ и въ хронографѣ (3 кн.) — при помочи порівняннї кількох редакцій „Сказанія“ (які він ізза невеликих відмін називає радше „видами“) показує автор його історію на Руси. Сказаніє було розширене більше в т. зв. грецьким та римським літописцї і в хронографах, як в осібних редакціях. Автор приймає гадку Шахматова, що в основу гр. та рим. літоп. лягла старо-болгарська енциклопедія з X в., яка стала звїсна на Руси не пізнійше XI в. Само „Сказаніє“ повстало в візантійській літературі не пізнійше половини IX в., а відай уже в X в. перейшло в славянське письменство. Так можна думати на підставі сього, що воно знаходить ся в двох „видах“ гр. літ., який повстав на основі стар.-болг. енцикл. царя Симеона. Текст сказанія відзначає ся деякими особливостями, відповідно до ріжниць, які заходять між самими „видами“ літописця. Найбільшу близькість до гр. тексту представляє текст сказанія в III „виді“. Що до сказанія по хронографах, то автор просліджує його після редакції з 1508, 1512, 1601 рр.

Радченко, Замятки о нѣкоторыхъ рукописяхъ филиппопольской городской библиотеки“. Рукописи належать до часів XVII—XIX вв. (кн. 3). Автор подає звістки та коротко характеризує кілька рукописий сербської редакції, що служать до характеристики відносин між болг. та серб. літературою в часах турецького поневоленя. В Болгарію ідуть тоді богослужєбні книги серб. ред., надто мабуть много иньших творів, писаних живою сербською мовою, яка мала чималий вплив на мову тодішних болг. грамотіїв. Тойже автор п. т. Замятка о пергаменномъ сборникѣ XIV в. Вѣнской Придворной библиотеки (кн. 4), подавши фоно- та морфологічні прикмети цілого збірника та його зміст (Натерик, Слово Симеона Мезопотамського, Слово Теофіля александрійського архієпископа, Жите Теодори, Жите авви Симеона, Слово на благовіщенє св. Богородиці, Жите блаженного апостола Петра), задержує ся автор при останнім. Він подає його зміст та аналіз. З усього показує ся, що мотив житя казочний не лиш у цілости, але й у подробицях, а крім того казочні й обставини часу та місця, з якими вяже ся мотив. Жите має лиш дуже мало спільного з апокриф. діянями Петра, а за те представляє багато схожости

з діяннями інших апостолів: Андрія та Матія, Томи та з Мученієм Андрія. Судячи з фоно- та морфологічних прикмет, думає автор, що переклад життя належить до X в. і то до його початку.

О Коршъ, Турецкіє елементи въ языкѣ Слова о полку Игоревѣ (Замѣтки къ изслѣдованію П. М. Меліоранскаго).— праця Меліоранскаго була вже оцінена в наших „Записках“; рецензент порушує спірні питання про ось які слова: блъванъ, бояринъ, бусый, быля, жемчугъ, коганъ, ногата, харалугъ. Найдовше задержує ся він при першій та показує як воно вандруючи зміняло ся й у виворі й у значіню: в перськѣм воно звучить *pehniban* і значить атлет, борець, богатир, — в турецьких устах воно змінилось на балгабан, у Кіргізів на палван, балван, у Маджарів *bálvány* зі значінем „ідол“, сербське балван = поліно, великоруське болванъ = форма для виготовлення шапок, дурень і т. д. Свої помічення попирає рецензент цілим рядом аналогій із усіх європейських та великого числа азійських мов.

М. Т.

Русскій Филологическій Вѣстникъ (т. XLIX—L): Д. В. Погорелов у замітці Къ вопросу о македонскомъ глаголическомъ листкѣ (т. XLIX, стор. 24—31) порівнюючи сю цікаву глаголитську пам'ятку з іншими текстами, приходить до виводу, що сей переклад слів Єфрема Сирина міг бути зроблений тільки в Болгарії і таким робом він належить до одної групи з Супрасельским рукописом і Хиландарськими листками. І. Колар п. т. О склоненіи прилагательныхъ славянскихъ и индо-европейскихъ вообще (т. XLIX, стор. 105—139, т. L, стор. 201—227) розглядає „сложное склонение т. наз. опредѣленныхъ прилагательныхъ“, — відкидає стару теорію повстання сих форм із складання двох різних відмінювань — номінального і прономінального, і замість її дає своє нове виясненне. А. Ветухов: Заговоры, заклинанія, обереги и другіє виды народнаго врачеванія, основанные на вѣрѣ въ силу слова. (Изъ исторіи мысли) (т. XLIX, стор. 250—296, т. L, стор. 233—284) — праця ще не скінчена, далі користується ся й українськими матеріялами. Е. Карскій: Митрофонъ Алексѣевичъ Колосовъ“ (изъ исторіи русскаго языковѣдѣнія) (т. L, ст. 1—41) — небіжчик Колосов займав ся російською мовою і лише поміж іншим торкав ся нашої, — проте годить ся тут зазначити його погляди на се, висловлені в „Обзорі звуковыхъ и формальныхъ особенностей русскаго народнаго языка“: вже в XI — X відї (д. Карскій бачить тут помилку друкарську і поправляє дату на IX — X) не було єдности в фонетиці „русскаго языка“, хоч взагалі роз'єднанне його ще тільки зазначало ся. Для Колосова „такъ какъ въ его время о существованіи великорусскаго и малорусскаго нарѣчій уже никто не спорить“, — було питання лиш про місце і ролю білоруського. Вл. Францев у статі: В. Г. Дундеръ и Имп. Россійская Академія (эпизодъ

изъ исторіи нашихъ книжныхъ связей со славянами) (т. I, ст. 42—57), подав характеристичний приклад неосвѣдомлености в славянських справах російської академії 30-их років, яка, присудивши незать за що срібну медалю якомусь пройдисьвіту, сама собі видала *testimonium raupertatis*. Н. Петровскій: Къ хронологіи проповѣдей Григорія Цамвлака (т. I, стор. 58—63). — Автор на підставі „Слова похвальнаго св. великомученику Георгію“ хоче кинути нове свѣтло на деякі питання в життєписи Григорія Цамвлака, власне кладе його ігуменство в нямецькому монастирі ще до приїзду на Русь. В. Яцимирскій в своїй статі Книжное вліяніє славянскаго языка на румынскій“ (т. I, ст. 185—200) — малює образ славянського впливу на румынську мову і заведення на місце славянщини національного елемента. В. Белявскій: Народный говоръ уѣзднаго города Глухова (Черниговской губ.), (т. I, стор. 298—323) — не будемо спиняти ся над самою розвідкою, в котрій автор уживає для української мови якусь неможливу правопись, зазначимо лиш один факт, який свѣдчить про стійність цієї роботи: в кінці додано „Словарный матеріаль“ на не цілих пяти сторінках! (319—323). Яку мету мав автор, подаючи його? Ми попереду гадали, що се має бути збірка глуховських провінціалізмів, — на сю-ж думку наводив і підзаголовок: „Нѣкоторыя характерныя для мѣстнаго нарѣчія слова и выраженія“, — але-ж перші таки слова загально-українські — дитина, гроші, кавун, курка (ст. 319) відкинули сю думку геть. Невжеж автор хотів на п'ятих сторінках дати нам суму відмін глуховської мови від „литературнаго (resp. русскаго) языка“, з погляду котрого і в порівнанню з котрим він вів всю розвідку! О, sancta simplicitas! Проблема українсько-російського словника блискуче порішена д. Белявським на стор. 319—323 його статі, і теорія „въ одинъ часъ малорусину научиться по великорусски“ має від сього дня нову підвалину — якої міцности і ваги — про се говорить маленький виривок із „Словарнаго матеріала“, — цитую як найдокладнійше, диви стор. 319, в книжці помилкою нумеровану 219, — „горобѣць = жеребѣць (твердый слогъ го, вѣроятно, отвѣчаетъ м'ягкому „же“, срв. „гоню“ и „жену“, „годить“ и „ждать“)... Як бачите, не голе твердження, але й цілий фільольогічний апарат! Факт неймовірний і характеристичний не для самого лиш автора. Сором за редакцію поважного наукового російського видання, що собі на глуз видає такі перли.

Филологическія Записки: Р. Брандт: Освобожденіе. Болгарская народная пѣсня о послѣдней русско-турецкой войнѣ (виш. II, ст. 1—26) — цікавий зразок сучасної народної творчости. Етимологическія замѣтки (виш. II, ст. 1—31) — автор більш має на увазі російську мову, але подекуди подає й цікаві для нас замѣтки, які ми й зазначимо: нове

пояснення слова „клеть“ — навівши гадки попередників, автор пояснює так: „кѣ+мѣтити=замѣтний, замѣчательный“. Далі „корець“, у якому дехто, вивіши його з давнього єврейського, бачив приклад впливу біблійної мови на славянську лексику, — наш автор звязує з славянським корнем — кора. Д. Степович у бібліографічних замітках — Славянскія извѣстія (вип. II, ст. 1—12) зазначив поміж иньшим книжку М. Кочубея Къ генетической связи „Москаля Чаровника“ и „Простака“: „Постой, или когда одинъ потеряетъ, то другій пользуется“. Фарса въ 1 дѣйствиі, СПб., 1902. В невеличкій, а про те цікавій замітці — Международная фонетическая ассоціяція (вип. IV—V, ст. 1—5) — д. Первов знайомить із фонетичною асоціяцією, її принципами, наводить алфавет, зазначає праці деяких членів. Изъ лексикона о бѣлорусской розгѣ (вип. IV—V, ст. 1—4) — замітка, що наводить яка сила слів означає в білоруській мові „катуванне“, дає ілюстрацію до слів Ренана: „люде звичайно вживають богацько слів, аби визначити те, що їх найбільш цікавить“. Автор цілком справедливо підніє гадку що „варта уваги в мові не тільки одна синоніміка назвиськ, але й така-ж характеристика загальних з’явищ життя народа, скільки вона відбилась і заховадалась у мові“. Він далі каже, що було-б дуже цікаво й корисно що до „рускаго языка“ простежити й зазначити інтенсивність роботи думки народу в тому чи иньшому напрямі, на тому чи иньшому полі, і таким робом вияснити багатство мови. Така-ж робота неменш бажана і позиточна була-б і для української мови.

C. B.

Етнографическое Обзорѣние принесло в минулим році одну статью і одну замітку, що дотикає нашої етнографії. Статя написана д. Гн. Хоткевичом п. н. Нѣсколько словъ объ украинскихъ бандуристахъ и лирникахъ (кн. II, ст. 87—106), була читана на археологічнім з’їзді в Харкові. В нас друкувала ся вона теж із невеликими змінами в Л. Н. Вістнику, тому не будемо над нею довше спиняти ся. Вона подає звістки про кобзарів і лірників — про яких говорено, що вимерли — про їх жите, репертуар та музику. Всі звістки зібрані просто від кобзарів, тому й дуже цінні. В замітці напрукував Н. Д-вин Пісню про Морозенка (кн. I, ст. 115—116) з коротким коментарем. Вона має бути записана від відомого бандуриста Тер. Пархоменка. Коли се правда, то в такім разі мусимо зазначити, що сю пісню переняв Пархоменко від якогось інтелігента, бо вона — крім початку — абсолютно не народня. Про се говорить не лише форма, але зміст, небувалий в народніх піснях. Тому хоч як вона не була б інтересна, мусимо признати її фальсифікатом. У рецензійнім відділі уміщені короткі згадки про Б. Грінченка: Литература украинскаго фольклора 1777—1901 г.; В. Гнатюка: Угро-руські духовні вірші, та про нове виданє Д. Бантиш-Каменського:

Історія Малої Росії отъ водворенія славявъ. Зі статей, що не дотикають України спеціально, належить зазначити більшу працю Г. Потапіна: Сказка съ двѣнадцатью персонажами — в якій він користується багатими азійськими мотивами, головню монгольськими, хоч не все щасливо на нашу думку. — та статю В. Степанова: „Деревепскія посидѣлки и современныя народныя пѣсни-частушки“, інтересну тим, що автор подає тут цілий ряд нових російських пісень, утворених на спосіб наших коломийок і козачків (шумок), вложенних переважно в чотирьох віршів. Із них видно, що коротенькі пісні, в яких оспівують ся всі боки сільського життя, здобувають собі чим раз більше розповсюджене у що раз нових народів. В. Г.

Живая Старина за 1903 р. іще не виїшла.

Вѣстникъ Воспитанія: И. П. Вѣлоконскій: Библиотеки-читальни Харьковской губернии по даннымъ изслѣдованія 1900—1902 гг. (кн. I, стор. 94—100) — подано деякі цікаві виписки з виданих у Харкові „Трудовъ Комитета по устройству сельскихъ библиотекъ и народныхъ читаленъ Харьковского Общества распространенія въ народѣ грамотности“. В бібліографічному відділі (кн. VI, стор. 43—48) уміщено рецензію на видання (ч. 1—22) петербургського „Благотворительнаго Общества изданія общепользныхъ и дешевыхъ книгъ“. В. П.

З загальних польських часописей стара *Biblioteka Warszawska* принесла кілька інтересних для нас статей. Одна була вже обговорена в кн. LII, а то дра Б. Лозінського п. з. *Winowajey. Galicya w roku 1846*. Той самий автор подав ще одну розвідку з того бурливого періоду в історії галицького життя п. з. *Epilog kryminalny* (кн. 3); тут подана в польськім перекладі тайна інструкція галицьким урядникам, як мають переводити карне слідство проти учасників пам'ятної різні в 1846 р. Наслідком того було те, що розпочате під напором заграничної опінії слідство урядники тенденційно проволікали так довго, аж поки загальна амнестія в 1848 р. не поклала кінець цілій тій комедії. Хронічною хоробою самого автора зістаєть ся брак холодного трактованя тих історичних фактів. Історії Жидів в Галичині дотикає коротка замітка тогож дра Б. Лозінського п. з. „*Naród*“ *żydowski* (кн. 1). Автор подає виїмки з меморіялу галицького губернатора гр. Бріґіда, предложеного 12 падол. 1791 р. віденському правительству, де подана цікава характеристика тодішніх галицьких Жидів і разом з тим проекти, як охоронити перед ними галицьку людність. В статі п. з. „*Mazepa*“ *Słowackiego* (кн. 2) подає проф. В. Нерінґ кілька своїх заміток про особу самого гетьмана, приймаючи між ин. за зовсім певний факт звісну анекдотку про привязанє Мазепи до кінського хвоста. Невеличкий причинок до історії побуту російського наслідника престолоа, а пізнішого царя Павла на Україні в 1781 р. подав Й. Дунін-Карвіцький в замітці: *Wiśniowiec w*

listopadzie 1781 r. i podróż Stanisława Augusta do Kamieńca (кн. 1). Тут поданий діярий якогось очевидця, що подрібно описує прийняте російського вел. князя на вишневецькім замку польським королем Станіславом Августом і польськими маґнатами. Вкінці згадаємо ще статю звісного в Галичині вшехпольського публіциста В. Студніцкоґо п. з. Idea samodzielnosci Galicyi i jej finanse (кн. 2), де він на основі якоїсь брошурки проф. Глоґбіньского доходить до висліду, що одиноким ратунком перед фінансовим банкруцтвом Галичини буде піднесений в останніх часах всепольською фракцією клич „wyodrębianie Galicyi“. В тім річнику друкувало ся також продовжене статі М. Конопіцкої O Bohdanie Zaleskim.

Краківський місячник **Крытыка** подав і в тім році статю д. М. М—ського: Z literatury ukraińsko-ruskiej (кн. 1), де обговорені коротко новини української літературної продукції в Галичині і на Україні. В статі Ст. Ор...сара: Strejki na południu Rosyi (кн. 10) обговорені робітницькі рухи в 1903 р. по більших містах російської України, як в Києві, Одесі, Катеринославі, Миколаєві, Єлисаветграді і ин. Короткий огляд опозиційних партій в Росії подає Пронд в статі: Partye opozycyjne i rewolucyjne w Rosyi (кн. 4). Дивно тільки, чому автор нічого не згадав про досить сильну українську революційну партію т. зв. Р. У. П. З вільших занотуємо критичні замітки д. М. М—ського на звісну статю д- С. Єфремова п. з. Въ поискахъ новой красоты (кн. 2) і цікаву статю дра А. Коркіса: Ruch ludności żydowskiej w Galicyi (кн. 4).

I. Кр.

Przewodnik naukowy i literacki дав ряд статей, що лиш далекий інтерес можуть мати для нас. Одну з них Дра Станіслава Кутшеби Urzędy koronne i nadworne w Polsce, ich początki i rozwój do r. 1504, та другу, в літературного відділу — Д. Залеского Korespondencya Józefa Bohdana Zaleskiego (докінчене) годить ся обговорити особно. На тім місци згадаю коротенько лише про иньші: G. Manteuffel в Рамієтнік-у з podróży na zjazd historyczny im. Jana Długosza, odbytey w maju 1880 roku (кн. I—IX, V— VIII) подає свої спомини про перший польсько-історичний з'їзд, що відбув ся в Кракові. Попри опис торжеств та спомини інтимної натури подає автор нотатки про засідання історичної та археологічної секції. На першим із трех засідань історичної секції був читаний реферат проф. Ліске „O zakresie i potrzebach wydawnictwa „Monumenta Poloniae Historica“, з нагоди якого пок. проф. Шараневич подав думку нового видавництва „Монументів Русь“ в звязи із польською історією, та пригадував ся над тим, які літописи могли би ввійти в склад сеї нової публікації. На третім засіданню президент кс. Калінка пригадав внесенє кс. Хотковського про потребу

передрукованія полемічних писань Зизанія, клірика з Острога, Потія, Смотрицького та інших. — Dr. Maxymilian Gumpłowicz п. т. „Źródła Balduina Gallusa“ (кн. VII—X) показує на кількох прикладах, що згаданий хронікар користувався польськими жерелами. — Із статі Дра Каз. Шкарадка-Кротоского „Sw. Stanisław biskup i jego zatarg z królem Bolesławem Śmiałym“ появилася ще йно перша частина, тому обговорене її лишаєся на пізнійше. M. T.

Przegląd polski привіє в тім році тільки одну більшу працю, цікаву для українського історика, а то дра С. Кутшеби: Handel Polski ze Wschodem, що була вже обговорена в LXI т. Записок. З інших згадаємо продовження статі дра К. Пайґерта: Podstawy do określenia żądań Galicyi na polu polityki handlowej та цілий ряд статей під назвою заголовком Sprawy krajowe, пр. дра І. Мілевського: Biura pośrednictwa pracy, дві статі гр. В. Дзедушицького, одна: Bezrobocie podczas żniw na Rusi, де великий страйковий рух в Галичині в 1902 р. представляється як результат агітацій „młodych anarchistów ruskich“ (sic!) та накликається австрійське правительство златити український еманципацийний рух в Галичині, друга: Nasze szkoły średnie, де подані цікаві замітки на тему потреби реформи науки в галицьких середніх школах, в тім числі і українських, дальше статя дра І. Гуки: Włości rentowe a parcelacya i ин.

Przegląd powszechny не подає нічого цікавого для українського історика. Згадаємо тільки статю дра Ф. Конечного: Nowiny z historyografii polskiej, де поданий огляд найновіших праць, що дотикають різних періодів історії польської держави. Для нас цікава хіба інтерпретація автора слів найдавнішої літописи з 981 р.: „иде Володимир к Ляхом і зая їх городи. Черемисль, Червень і ин.“. Наводячи ті слова, він каже: Nowy dowód (аж тепер „відкрив“!), że osadnictwo polskie na południowym wschodzie zaczęło się wcześniej cofać przed naporem Rusi, że jednak ziemia czerwieńskich grodów była polską (розуміється в етнографічному значінню) pierwotnie (т. LXXVII, ст. 358). В статі: Refleksye nad stanem kwestyi żydowskiej u nas (т. LXXIX) накликає др. В. Черкавський польських політиків „zerwać z trzonką spolszczenia Żydów“, бо та утопія може принести в будучности польській політиці необчислені шкоди. В кінці згадаємо ще про прихильну рецензію дра З. на польське видання „Гуцульщини“ проф. Шухевича, при чім рецензент порівнює Гуцулів з польськими Підгалянами. Порівняне виходить в некористь Гуцулів. I. Kr.

З поміж розвідок Kwartalnik-a historyczn-ого одна К. Потканьського про привілей 1086 р. (1—28) була вже обговорена на інших місцях (т. LIX). Осібно будуть обговорені ще дві інші розвідки —

критичний нарис В. Яроша Про Баторіянську легенду (596—616) і розвідка Л. Прохаски про вишенські соймики в часах трьох ягайлонських елекцій (363—404 і 544—595). Далі Ш. Аскенази в статі про методи й умови наукової критики має на меті піднести недостачі і хиби польської історичної науки, що займаєть ся найновішими століттями. На ділі се полеміка з критиками авторових праць і зводжене певних роблених йому закидів до питань наукової методи — що рішають ся, розумієть ся, все зі свого власного становища (175—205). Під подібним заголовком (Замітки над науковою методою на поли новочасної історії) виступив і проф. Дембінський, звертаючи ся проти попереднього автора, що був відмовив віри деяким документам виданим проф. Д. (Жерела до історії другого і третього розбору Польщі), а се реляціям російського посла Алопеуса в Берліні, що буцім то був рівночасно пруським платним агентом. Автор боронить віродостойности і наукової вартости сих матеріялів (519—529). Реплікував на се знов проф. А., піддержуючи свої погляди (530—543). Полеміка закінчила ся аж 1904 р., прибравшись вкінці в острій тон. Міжнародний історичний конгрес у Римі знайшов докладного референта у В. Дембінским (241—65). Звістне голосне питане про відносини біблії до Вавилону (Деліч) обговорює М. Шор у статі про вавилонську і староеврейську культуру, доходячи до висновків переважно противних проф. Делічови (206—31). А. Гіршберґ подав частину зі своєї ширшої монографії про Марину Мнішківну в Тушині (232—40). Серед відділу *miscellanea* замітніші: Ш. Аскенази — про проєкт прилучення Галичини до Угорщини 1830 р. Австрійський уряд почав тоді перехилати ся до гадки Угрів, що домагались були такого получення, і се мало бути відповідю на російсько-польське зближенне 1829 р.; польське повстанє 1830 р. розбило сю згоду і разом із тим забув ся і проєкт інкорпорації Галичини до Угорщини. Тут поданий лист тодішнього губернатора Лобковіца до головного президента поліції ґр. Седльницького, де Л. заявляєть ся проти анексії (39—44). Я. Ленек подав записку Андрія Вільгельма, префекта тарнівської гімназії, про 1846 р. н. з. *Seditio nobilium turpiter prostrata* — без нових даних (44—50). Деякі інтересні дрібниці містять виїмки із памятника школи оо. Домініканів в Ушачи з останніх років історичної Польщі (29—38). Ф. Пулаский надрукував 8 листів Щасного Потоцького до Катерини II і Зубова з рр. 1792 і 1793, інтересні для останніх часів Річи посполитої (266—276). Небезітересні історичні записки серед старих альманахів Ягайлонської бібліотеки, яких дальшу частину (1506—1531) подав Л. Біркенмаєр (405—421). Дрібні причинки до молодости Я. Замойского подав В. Собєський (617—623). Відділ рецензій і справоздань ведений досить старанно, хоч і значно слабше давніших літ; слідно

певну односторонність у змісті; Українська відеунені майже на бік: окрім О. Сушка „Єзуїти в заведеню унії“ нема ані одної рецензії на українську книжку. Огляд літератури всесвітньої історії ведоний був М. Шором, М. Балабаном (схід) та А. Ш. (середні й новітні часи). Бібліографію польської історії продовжував у сьому році Е. Барвінський, втягаючи туди багато Українців-ів. Той самий автор вів хроніку, де знов систематично лишано на боці все, що доторкає наукового руху і стану Українців. В полеміці брав участь і К. Харлампович, обороняючи свою книжку про західно-руські школи проти рецензента Волиняка (172). С. Т.

Pamiętnik literacki. Самостійних, ширших розвідок у сьому річнику (730 сторін) усього чотири, а власне кс. Яна Фіялка про найстаршу польську духовну пісню Bogarodzica, Губриновича про польську повість при кінці XVIII в., Брухнальського про вплив Немцевича на Міцкевича і проф. Брікнера про старопольський політичний трактат *Domina palatii* та про польські фанеції. Дуже широко zakresna праця кс. Фіялка (розвій національної духовної пісні в середньовіковій літературі) про саму Bogarodzicę не дає нічого нового. За те дуже багатий другий відділ „Notatki“, де зібрано масу дрібних причинків до біографії, бібліографії, історії та язика — головню старої Польщі. Важні тут особливо причинки д. А. Бернацкого до історії старої польської повісти, що являють ся цінним доповненем до бібліографічно-історичної праці д. Пташицкого, виданої по російськи, а також поданий д. Пташицким опис рукописної старшої (доси невиданої) і по части віршованої хроніки Матвія Стрпйковського. В відділі матеріялів цікавий поданий Ст. Кентшиньським лист гуманіста Луки Гольстенія про Польщу з р. 1630 і в ньому згадка про козаків (269); цікаво, яких козаків міг бачити Гольстен, ідучи з Риму через Краків до Варшави? Він зітхає сумно: *Quid de Cosaccorum Heidonumque protervia in obvios quosque, praesertim ubi animus sua natura ferox vino cremato, ut vocant, incaluit?* Видно з того, що підчас їзди якісь козаки та якісь Heidones давали ся нераз у знаки авторови листу; при Heidonumque видавець кладе sic, видно, що се слово було йому неясне; неясне тут із граматичного погляду також слово quosque. В відділі рецензій интересна особливо простора рецензія Італійця П. Польдо з Турина на працю Німця Крайценаха, професора германістики на краківськім університеті, про середньовічну драму — і праця і рецензент звязані з Польщею хіба тим одним, що проф. Крайценах живе в Кракові. Для української історії та літератури в отсім річнику не знайшов я нічого. I. Ф.

Wisła не принесла сього року ні одного причинку до нашої етнографії. Але й з загального погляду річник сей дуже слабій. Крім статі Маєвського і Ярецкого *Bydło w mowie, pojęciach i praktykach ludu*

polskiego все инше або безсистемна збирання оголошуваних без кінця і знаних матеріялів, або статі що мало чи й зовсім не звязані нічим із етнографією, прим. (не зла зрештою) статя Маєвского *Pochodzenie maku i jego nazwisk*. До якого степеня доходить безкритичність співробітників та редакції „Wisły“, видно хоч би з отього факту. В попереднім річнику надрукувала „Wisła“ статю Марії Штатлерівної *Hafciarstwo ludowe w okolicach Ojcowa* з великими компліментами для „sztuki ludowej“ і з багатьома рисунками. У відповідь на се присилає сього року Марія Стецка невеличку замітку *Jeszcze słów kilka o wzorach hafciarstwa ludowego* з такими самими рисунками, як у Штатлерівної, але з додатком, звідки їх відрисувала. Не було се що инше, як: „*Journal des demoiselles*“ за май і червень 1861 р! Ну, такої „ludowej sztuki“ можна фірами набрати, але друкувати і виставляти себе па сьміх мабуть не копечна річ. Не мевш інтересно зложений й рецензійний відділ: замісь оригінальних рецензій чи хоч би справоздань або авторефератів повибірані рецензії з чужих фахових видань і поперекладані на польську мову. Правда, для читачів се корисніша річ, бо можуть із тих рецензій далеко більше довідати ся, як із великого числа оригінальних, писаних нефаховими людьми, але в такім разі повинна редакція поставити виразно в програму журналу переклади, а не дивувати посторонних людей подібним поступованем.

Люд львівський приніє кілька дрібниць із сфери нашої етнографії, але всі вони майже нічого не варті. Дві обговорено низше, в бібліографії, крім того М. Гроховский в статі *O naśladowaniu śpiewu słowika* (вип. III, ст. 289—292) подає кілька загальних звісток про спів соловія а опісля наводить оповіданє про те, як соловії піддурив кліща і позичив у нього черево (очевидно по польськи) та як соловії співає, що говорить, уже по руськи. М. Зборовский подав: *Dwie małoruskie wersycie lenogowe* (вип. I, ст. 87—88), але вони нічим не замітні. Побіч сього надрукована ще в сїм річнику рецензія А. Мединьского на „Матер. до укр. руської етнології“ т. III, та рецензія дра С. Здзярского на польське виданє „*Huculszczyzny*“ л. Шухевича, т. I—II. Остатня рецензія така характеристична, що ми подамо з неї кілька виїмків. Про саму книжку автор говорить дуже мало. Стверджує лише ріжницї між руським і польським виданєм: *Myliłby się, ktoby sądził, iż polskie wydanie było wobec tego zbędne, gdyż zawiera znacznie więcej od tamtego, zwłaszcza w dziale tak ważnego przemysłu domowego Huculów. Ponadto przyniosło ono o wiele więcej rycin, które, jak wiadomo, nieporównanie lepiej objaśniają przedmiot, niż wszelkie najdokładniejsze opisy*. Стверджує також „cały legion rusycyzmów i błędów językowych“, а опісля переходить на поле порівнань і робить такі паралелі: „Siła

plemienna Huculów jest wielka, skoro zdołali się utrzymać na pograniczu rumuńsko-węgierskiem, podobnie jak górale w Zakopiańszczyźnie na pograniczu słowacko-ruśniackiem. Pomimo odmiennego typu antropologicznego, obydwaj te plemiona odznaczają się silną i piękną budową ciała, energią oraz swobodą w postawie i ruchach. To też osłaniają piękne ciało pięknym, wymyślnym ubiorem. Ale już tu zachodzi ogromna różnica kulturalna pomiędzy góralami zakopiańskimi a Huculami, która wykazuje niższość tych ostatnich. U Huculów bowiem dbałość o ozdobne przedmioty w ogólności jest bardzo powierzchowna i pochodzi nie tyle z pewnej dozy poczucia estetycznego, ile z próżności. Również i w tem okazuje się ogromna niższość kulturalna Huculów, że nie dbają wcale o czystość ciała: kąpią się bardzo rzadko, czeszą się raz w tygodniu (!), izby zaś myją trzy razy na rok, słowem — krzewią niechlujstwo w najwyższym stopniu, czyli stanowią najzupełniejszą antytezę zakopiańskich górali w tym kierunku". „Niższa kultura umysłowa Huculów sprawiła niesłychane ubóstwo pieśniowych melodyi, jeszcze większe od zakopiańskich. A jeśli w czem muzyka obu tych plemion jest podobna do siebie, to jedynie w jednostajności swej nużącej". „Hucul... nie może pogodzić się z kulturą, szerzoną przez szkoły, koleje żelazne i t. p. czynniki". Коли-б такі слова писав прим. кореспондент „Słowa Polskiego“, ми ні трохи не здержували би ся над ними, але чути такі слова від поважного чоловіка і етнографа — признаємо ся, нам трохи дивно. Хто хоч трохи був між Гуцулами, знає, що все сказане повисше абсолютно розминає ся з правдою. Неправда, аби Гуцули були в порівнанню з польськими селянами некультурні, не купали ся, не мили ся, були нехлюїні і т. и. Бідність мелодий не може також вказувати на низшу культуру; коли-б так було, то порівнане опублікованих до тепер українських і польських мелодий виставило би дуже сумне свідощтво некультурности — але лише Поляків; де, коли і хто переведив зрештою порівнане між гуцульськими і закопанськими мелодіями, що останні показали ся богатші? Ми не знаємо зовсім про такі заходи і поки що мусимо вважати вислов рецензента чистим парадоксом. А вже крайною сторонничістю, що не лицює ні трохи ученому, мусимо вважати його вивід, зроблений на підставі порівнування ноші і гуцульських ручних виробів із закопанськими; тут не міг він уже заперечити, що одно й друге стоїть у Гуцулів висше, але рівночасно зважив ся й висність почислити на рахунок некультурности! На підставі якої льогіки зроблено се — ми не будемо ся вказувати і лише констатуємо факт. Що д. Здзярський любить бути нераз сторонничим на те вказують і иньші його рецензії. Обговорюючи прим. брошуру дра А. Брікнера „Z dziejów języka polskiego“, він говорить

без застережень, що „polska (topograficzna) nomenklatura jest najstarożytniejszą między wszystkimi słowiańskimi językami; wskazuje nadto na dawność polszczyzny i ta okoliczność, żeśmy nosówki „ą“ i „ę“ zachowali w pełnym rozkwicie, podczas gdy inne języki słowiańskie je zatraciły lub zachowały w minimalnych tylko śladach“. Коли друга теза має бути доказом першої, то мусимо сказати, що нею нічого не доквано. Так само задержане звуків а, ę може бути радше доказом протинного, як того, що думав автор, бо загальна правда, що хто скорше почав жити, мусить і скорше пережити ся, вказує лише дуже мало виімків. Подібний парадокс читаємо й далі: „Narody o małej kulturze zapożyczały się u jednego narodu w nowe wyrazy. Jedynie polski język nie ograniczył się wpływem jednego języka, lecz ma obok ruskich, łacińskich, niemieckich — także włoskie, węgierskie, tatarskie, czeskie i w. i.“ „O znaczeniu naszego języka świadczy też i to, że wywarł on wielki wpływ na języki ościenne, a mianowicie małoruski, rosyjski, rumuński (?), podczas gdy od nich zapożyczył bardzo niewiele“. Ми не думаємо ні трохи зменшати польську культуру, але признавати їй таку роль і значіне, як д. Здзярскій, абсолютно не можемо, бо не бачимо до того найменшої підстави. Надто в остатніх його словах добачуємо нілій ряд сильних думок: Нема ні одної мови в зусідстві (близшим чи дальшим) польської, що мала би запозичені вирази лише з одної мови; всі вони мають певно вирази не з меншого числа чужих мов, як і польська. Та сей факт не може ще ршати про культурність народу, що говорить даною мовою. Ми знаємо приміром, що Альбапці не зачисляють ся до культурних народів, а в їх мові є запозичені вирази з таких культурних мов, як грецька і італійська, далі з мови сербської, болгарської, румунської, турецької і и. Так само вплив польської мови на українську не доказує ніякої польської висшости тим більше, що автор зовсім забув про величезний вплив української мови на польську, що так само довго трівав, як і вплив польської на українську, а в XIX ст. об'явив ся навіть в окремії українській школі в польській літературі. Хто переводить паралелі, повинен усе тямити такі факти, а чи більший вплив польської мови на українську, чи навпаки, се належить іще виказати, бо до тепер не зробив іще ніхто сього. Ми задержали ся довше над рецензіями п. Здзярського раз, що вони входять у сферу українознавства, друге, що вони характеристичні і для цілого журналу і взагалі для нинішної польської науки. Те саме що тут, бачимо і деінде: пристрасть, вивисшуване (непотрібне) своєї нації, понижуване иньших, як у публіцистиці. Не далеко можна зайти в такую наукою та в такую критикою! На конєць випадає ще нам зазначити невеличку статю дра В. Черкавского: „Ludność Galicyi wschodniej według wyznania i narodowości 1900 r.“

(вип. II, стор. 190—195). Важна вона тим, що стверджує з польської консервативної сторони тенденційність і неправдивість офіційної статистики, перекладеної майже все на некористь Русинів, чого однак Польки не признають, коли сі закиди підносять самі Русини. *В. Г.*

Збірник історичних матеріалів для Угорщини *Történelmi Tár* приніс нам у сім році одну збірку матеріалів, що переважно належать до української території Угорщини; се „Архівні глядання“ (*levéltári kutatások*) дра А. Комарові, що приносять споре число документальних звісток про угочську, марамароську та сусідні столиці. Докладний вибір із тих звісток подаю окремо. Усе инше в сім річнику для нашої історії нецікаве. Згадаю тільки те, що має загальніший зміст: матеріали до історії Івана Заполі (*adalékok Szapolyai János király történetéhez*), зібрані дром Г. Кречмайром (*Kretschmayr*), та 5 листів Тома Фреліха, кошицького пароха з р. 1566 (*Fröhlich Tamás levelei 1566-ból*) про політичні і воєнні події в Угорщині, писані до Андрія Зісмунда (*Siesmundt*), що був начальником міста *Neu-Sohl* (*Besterizelanya*), з численними інтересними подробицями — видані Е. Юрковичом. Инше полишаємо на боці.

Також в історичній часописи *Századok* серед розвідок не подибуємо нічого, що дотикало-б ближше нашої бувальщини. Появилось за те аж дві розвідки з історії Польщі: про мадярсько-польські зносини в XIV ст. (до р. 1333) (*magyar-lengyel érintkezés a XIV-ik században*) та про родинне житє Казимира В. (*Nagy Kazmér lengyel király családi élete*). Обі розвідки написав Анатоль Повр (*Pór*). З иньших статей передовсім треба піднести критичвий розбір *Рогерія Miserabile carmen* (*Rogierius mester Siralmas éneke a Tatár járásról*) написаний Тихомиром Турчані (*Turchányi Tihamér*). Ціль автора така, щоб на основі самого твору та иньших звісток видобути все, що може послужити відомостям про житє, характер і діяльність Рогерія. Аналізи твору і критичної оцінки його автор не дає, тільки стараєть ся на основі порівняння ріжних видань очистити текст від похибок і вставок. Вкінці згадаю ще більшу розвідку П. Товта-Сабова (*Tóth-Szabó*) про Угорщину при кінці XV ст. в сьвітлі панських суплікацій (*Magyarország a XV század végén a pápai supplicatiók világánál*). Для історії руської церкви нема в ній нічого. Деякі інтересні звістки подибуємо в статі І. Ілейші (*Illésy*) про закладанне комітатських архівів в 1772—4 pp. (*a megyei levéltárak állapsta*) по волі австрійського уряду. В відділі коротких заміток маємо одну, що вяжеть ся з історією Галицької Руси: У. Калая (*Kállay Ubul*) про те, коли короновано Коломана, намащеного на галицького короля, присланою від папи короною (*mikor koronázták meg Kál-*

mánt, Halics felkent királyát, a pápától küldöth koronával?) Про неї буду говорити на иньшому місці, в бібліографії (в кн. LXIII).

Мадярьська *Ethnographia* не дала нам в сьому році нічого, тільки в додатку до неї п. в. „Записки етнографічного відділу мадярьського національного музею“ (A magyar nemzeti múzeum néprajzi osztályának értesítője) надруковано статю Фр. Гаталмі Габная (Hathalmi Gabnay Ferencz) про діточі забавки (gyermekjátékok), а в ній один розділ (II) присвячений матеріялові зібраному в долині р. Уга — одже серед Русинів, у громадах: Люта, Черногорова, Дубринич, присілок Д. „Над потоком“, Ростока-Пастиль, Костьова-Пастиль, Бегендят-Пастиль, Велике Березне, Новоселиця (Ujkemenze) Забавки (між тими і дитиняче одінне!) репродуковані на окремих образках, числом 38. В тексті описано їх поодинокі, цілком безсистемно. Жаль тільки, що автор цілком не знає руської мови і тому назви перекручує або на словацький лад або робить з них незрозумілі дивогляди. Тільки вартости, що в малюнках. С. Т.

Archiv für slavische Philologie святкував 1903 р. в особі свого заслуженого фундатора і редактора В. Ятіча 25-літний ювілей. Се дало нагоду вайдманському видавництву видати „Archiv“ в свого роду фамілійній формі: він прикрашений фотографіямп ювілята і всіх співробітників, що помістили в тім річнику свої статі. Ювілей виїшов і для нас добре, бо XXV річник „Archiv-у“ містить цілий ряд статей, що ближше або дальше дотичать нас, особливо з языковзнавства. Тут зазначимо чотири статі: Шахматова: „Wie im Kleinrussischen die Palatalisation der Consonanten vor *e* und *i* verloren ging (222—239), I. Верхратського: Die Mundart der Gegend von Uherci bei Lisko (407—425), В. Вондрака: Zur Liquidomethathese im Slavischen (182—212), O. Meillet-a: De quelques déplacements d'accent dans les dialectes slaves (425—429). Відкладаючи обговоренне першої з них, з браку місця, до дальшої книжки, обговорюю решту по черзі. Статя проф. Верхратського обговорює один із переходових говорів між лемківськими і сусідніми галицько-руськими. Ся переходовість найбільше зазначає ся в наголосі: в говорі галицьких Лемків наголос нерухомий, т. зн. що в двоскладових словах наголос стоїть усе на першій складі (вода, кїпит), а в тро- і більше складових завсїгди на передостаннім (молбо). В міру того, як посувати ся від Лемківщини на схід, ми стрічаємо ся вже по части з рухомим наголосом, який одначе відріжняє ся від загально-руського (gemeinruthenisch); рухомий наголос стає вкінці загальним, дотичний говір тратить характеристичні знамена лемківського, але не прибирає виразно прикмет сумежних говорів. Таким робом повстають мішані або переходові говори, до котрих належить угерецький говір. В дальшій тягу праці автор потує подрібно його прикмети. Пр. в відділі про фонольоґію зазначає появу *a* зам.

и (*и*): капіти замість: киїти (ст. 110); *ыр*, якому відповідає цел. *рз*: гыртань, цл. грътань (стор. 412). Слово: шжурити дає йому нагоду до сностереження, що ся форма в порівнаню з загальнорусь. жмурити первісна, бо опирає ся на цел. корени: *мыг* і має аналогію в чеськім: *mhourati*, *mžourati* (ст. 418). В уступі „Zur Stammbildungslehre“ звертає увагу на слово: лікто, відповідаюче заг.-русь. локоть (стор. 421); в уступі „Zur Wortbildungslehre“ на цікавий спосіб творення зложених числівників: сім двацять (27), три двацять (23); а далше: пятьдесят, шістьдесят і т. д. без мягчення кінцевого *т*, що автор вважає правильнішим, ніж загально прийяті: пятьдесят, шістьдесят і т. д. (пор. цел. *пятьдесятъ*, *шестьдесятъ* і т. д.) (стор. 432). Із складні гідне уваги: будь котрый, будь якый, будь що зам. котрий, будь, котрий не будь, який будь, який не будь, що будь, або: котрий не будь, який не будь, що не будь (стор. 423) і далше: с пером писати, з пожом різати, зо серпом жати; та-вкінци: пішоу до сьвіта, зам.: в сьвіт.

Розвідка проф. дра В. Вондрака дає рецензію праці: Torbiörnson-a, Tore: Die gemeinslavische Liquidamethatlese I. Upsala 1901. Обі статі присвячені розв'язці дуже тяжких проблемів праславянських груп: *ort, olt, tort, tolt, tert, telt*. Розв'язку сего питання у Torbiörnson-a вважає Вондрак невдатною. Між иньшими Т. обговорює ріжні результати, які дало в руськім (*russisch*), первісне *or* та *ol* і то таке, що стоїть на початку і в середині слова (*anlautendes* і *inlautendes*), прим. *rovnyj, gála* але *górod, gólod, goróch, kolóda*. В обох разях (на початку та в середині слова) бачить він однакову дальшу еволюцію: **gorđ* дало через переставку метатезу: **grođ* (подібно як: *ogvьль* дало: *rovnyj*). Що остання форма не задержала ся, се мало, на його думку, причину в тім, що *r* в **grođ* творило склад, отже **grođ*, з чого в руськім повстало: *gorod*. Виходить, що перше: *o* належить до другої формації (*secundär*) і було вставленим самозвуком (*Svarabhaktivocal*). Останню думку вважає проф. Вондрак невдатним поясненем Т.; доказавши перед тим за Фортунатовим, що *ogvьль* вже в праславянськім дало: *rovnyj*, він твердить, що в *gorod* перше *o* первісне, а не вставлене, як то думав Т. На поперте своєї думки наводить проф. Вондрак фінські слова, запозичені з руської мови (пр. *palttina* = р. *полотніо*, *talkuna* = р. *толокно*, *värttänä* = р. *веретено*), а то запозичені в тім часі, коли ще не був повстав руський сварабактичний самозвук по *p* та *л* (ст. 208). В рамках руської мови (*russisch*) проф. Вондрак дає позір і на українську в тім розуміню, що *o* в дотичних групах дало *i* (локоть — ліктя, рожен — ріжна) (стор. 209). Лишає ся вкінци до обговореня коротка, але повна змісту статя О. Meillet, що так само як статя Вондрака лише посередно дотикає нашої мови. Статя написана з нагоди порівняня литовського

наголосу зі славянським, зробленого F. de Saussure (в *Indo-germanische Forschungen*, vol. VI, *Anzeiger*, p. 157). Останній говорив про литовський наголос, що він правильно посував ся о один склад наперед, коли він, спочиваючи первісно на лагіднім (*douce, geschliffen*) складі, безпосередно перед собою мав рвучий склад (*rude, gestossen*). Подібний закон існує на його думку і в тих славянських мовах, які не мають наголосу в однім і тим самим місці. Недокладне вясненне справи иньшими дослідниками (Gauthiot, Pedersen, Фортунатов) спонукали Meillet забрати голос у сій дискусії. Веручи під розвагу такі приклади з угорського як із одної сторони 1 ос. sing. *byvǎnu*, 3 ос. plur. *byvǎnut*, а з другої сторони: *bývaš*, рівпорядно з сербським: *bívažu*, але *bívaš*; далше такі прояви в укр. як: *zvírja, gúsja, kúrja*, але: *porosjá, ditjá, teljá* — поруч болгарського: *ágne* (серб. *jǎgne, píle* (серб. *píle*), *jǎre* (с. *jǎre*), але *prasé, deté, telé*; а вкінці вагання в угорському, як: *méne i mené, tébe i tebé*, паралельно з сербським: gen. acc. *měne, tēbe, sēbe*, але dat. loc. *menī, tebī, sebi*. — приходить автор ось до якого виходу: „факти щойно тепер виложені дозволяють вглянути, який заколот спроварило в славянським наголошуваню пересуненє наголосу з одного складу лагідного (*douce*) на безпосередно дальший рвучий (*rude*); славянська мова не устарила ще так, як литовська, кляс наголошуваних слів вповні означеним способом, який буває результатом приложеня закону; в ній відбували ся анальоґічні ділаєня, але змаганє до одностайности не дало ще всіх тих результатів, а комплікації, які звідси повстали, лишають ся ще видимими консеквенціями закону, котрого приложене числить много віків“ (стор. 429). На висказ Pedersen-а, який вважає анальоґії між поодинокими славянськими мовами несподіваними та неправдоподібними (*surprenant et invraisemblable*), а які ми бачили з висше наведених прикладів, завважає Meillet: „Діалектольоґічний характер пересуненя наголосу з одного лагідного складу (*tranche*) на безпосередно дальший рвучий не має в собі нічого ні несподіваного, ні неправдоподібного; бо з того, що якась новина (*innovation*) спільна многим діалектам, не слідує жадним робом, як ще тепер думає багато лінґвістів, що вона випереджала розділ діалектів; інновації витворюють ся незалежно в кожній місцевости, у кожного осібняка, а ідентичність інновацій стає ся лиш природним наслідком умов, в яких язык передає ся від одного покоління до другого в діалектах, що мають ту саму будову“ (стор. 426).

Досить заступлений церковно-славянський відділ: А. Leskien-а „*Die Übersetzungskunst des Exarchen Johannes*“ (стор. 48—66); J. Zubaty „*Zu den slavischen Femininbildungen auf -yni*“ (стор. 355 — 366); Fr. Pastrnek-а „*Die griechischen Artikelkonstruktionen in der altkirchenslavischen Psalter- und Evangelienübersetzung*“

(стор. 366 – 392). Згадати треба статтю Щенкіна „Cyrillische Ligaturschrift“ (стор. 109—209), в якій говорять про лігатури у візантійським, південнослов'янських та московським письмі. Автор застановляє передовсім над останніми; славянські лігатури досягнули більше вироблення у виконанню та в помислах у порівнянню з візантійськими, а се завдяки характерови письма, яке надавалося до численніших комбінацій, чим грецьке. Зі славянської мітології в розгляданім річнику є лише одна стаття В. Нерінга *Der Name bēlbog in der slavischen Mythologie* (с. 66—73), про котру була вже мова в Записках т. LX; так само обговорена була стаття Халанского *Plia von Reussen und Plia Murovec* (т. LIX). До історії письменства належать отсі праці: Ягіча *Analecta romana* (стор. 1—48) — шап. професор із нагоди свого побуту в Римі оглянув *slavica* в ватиканській бібліотеці в числі 23, з яких він обговорює кілька глаголицьких текстів; Сперанського *Leons des Weisen Weissagungen nach dem Evangelium und Psalter* (стор. 239—250) — ся праця служить потвердженням здогаду висловленого автором в праці „Изъ исторіи отреченныхъ книгъ. I. Гаданія по псалтири“. (Изд. Общ. Люб. Др. Письм. СПб. 1899, Nr. CXXIX), що ворожбитська ним з'аналізована південнослов'янська псалтир була переводом із грецького. Потверджує се нахідка одного грецького варіанту, берлінської рукописи п. з. *Μέθοδος προφητικῆ τοῦ ἁγίου εὐαγγελίου ἢ τοῦ ψαλτερίου. πόημα Λέοντος τοῦσοφοῦ*; Радченка *Zur Literatur der Fragen und Antworten* (стор. 611—621). Незвичайно цікава студія В Ламанского *Vita Cyrilli*, з якої появил ся лиш початок, була друквана в цілості п. з. „Славянское житіе св. Кирилла какъ религіозно-епическое произведение и какъ историческій источникъ“ в Ж. М. Н. П. 1903, 4, її була вже обговорена в Записках т. LVIII, стор. 6—7. Ближше цікає ся нас стаття дра Калужняцького *Die Legende von der Vision Amphilogs und der Λόγος ιστορικὸς des Gregorios Dekapolites* (стор. 101—108). По поданю змісту (сараценський принц, який пізнійше яко християнський монах одержав імя Амфільога, вступивши до христ. церкви, бачив, як підчас служби божої діяли ся чуда, між иньшими, як ангели зіступали з неба та окружали престол), автор застановляє ся над обонільними відносинами сих обох легенд. На його думку остання з поданих в заголовку послужила взором для неї; він опирає ся на тім, що по 1) події описані в *Λόγος* оповів Гр. Декаполітови мешканець міста Алькорем, що отже його жерелом був устний переказ, а не книжна традиція, по 2) легенда про Амфільога має в собі більше візій ніж *Λόγος*. Докази автора не особливо переконують; покликуючи ся на схожість в епічнім мальованю, автор виводить а ригігі, що обі сї легенди мусять стояти до себе в відносинах взірця до копії. Вивід несправедливий, бо чому не

поставити їх радше в відношши двох варіантів якогось первовзору, який поки що не знаний. Я скажу навіть більше: Вже ті історичні дані, які навів автор, а опісля з'ігнорував, промовляють за припущенем просто противним, як він зробив, — що радше легенда о Амфільоу була взором для *Δούρος*. Із останнього ми бачимо, що християни виставлені на самоволю Арабів та їх начальників, мали страх перед ними — ми його можемо відчутти в цілому твору, підчас коли сього не можна сказати що до першої. Da Jerusalem bereits im J. 637 in die Hände der Araber fiel, so liesse sich an und für sich allerdings recht gut die Möglichkeit denken, dass besagte Legende älter und implicite also auch ursprünglicher sei, als der thatsächlich erst zwischen 770 u. 817 entstandene *Δούρος* (стор. 105). Що до мене, то мене переконуює більше і власне ся первісна думка автора. — Сліди згаданої легенди автор знаходить у посланію архиепископа ростовського Вассіяна II († 1515) до папського легата Миколи Шомберга та в „Небі новім“ Йоаннікія Галяттовського (Львів 1655). В тім творі, посвяченім чудам, які Пресв. Діва довершила над поганами, наводить ся як ілюстрація й згадана легенда. — Вкінці згадаємо ще про статю Шипіна: Die Bedeutung Gogols in der russischen Literatur (290—307), якої російська редакція була обговорена в Записках (т. LVII, Вібл. 30—31). М. Т.

Обговорені в сім томі часописи за р. 1903:

Кіевская Старина
 Университетскія Извѣстія (київські)
 Записки императ. харьковскаго университета
 Труды кіевскої духовной академіи
 Кіевскія Епархіальныя Вѣдомости
 Волинскія Епархіальныя Вѣдомости
 Подольскія Епархіальныя Вѣдомости
 Херсонскія Епархіальныя Вѣдомости
 Тавричeskія Епархіальныя Вѣдомости
 Кишеневскія Епархіальныя Вѣдомости
 Черниговскія Епархіальныя Вѣдомости
 Полтавскія Епархіальныя Вѣдомости
 Курскія Епархіальныя Вѣдомости
 Воронежскія Епархіальныя Вѣдомости
 Холмско-Варшавскій Епархіальный Вѣстникъ
 Минскія Епархіальныя Вѣдомости
 Литовскія Епархіальныя Вѣдомости
 Земскій Сборникъ Черниговскої губерніи
 Вѣстникъ Европы

Русская Мысль
 Русское Богатство
 Міръ Божій
 Научное Обзорѣніе
 Ежемѣсячный журналъ для всехъ
 Вѣстникъ и Библіотека Самообразованія
 Образование
 Русскій Вѣстникъ
 Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія
 Ученыя Записки Имп. Казанскаго Университета
 Варшавскія Университетскія Извѣстія
 Ученыя Записки Имп. Юрьевскаго Университета
 Христіанское Чтеніе
 Богословскій Вѣстникъ
 Православный Собесѣдникъ
 Вѣра и Разумъ
 Странникъ
 Чтенія въ Имп. Обществѣ исторіи и древн. російскихъ
 Русскій Архивъ
 Русская Старина
 Историческій Вѣстникъ
 Всемирный Вѣстникъ
 Извѣстія отдѣленія русскаго языка и словесности Ак. Наукъ
 Русскій Филологическій Вѣстникъ
 Филологическія Записки
 Этнографическое Обзорѣніе
 Вѣстникъ Воспитанія
 Biblioteka Warszawska
 Krytyka
 Przewodnik naukowy i literacki
 Przegląd polski
 Przegląd powszechny
 Kwartalnik historyczny
 Pamiętnik literacki
 Wisła
 Lud
 Történelmi Tár
 Századok
 Ethnographia
 Archiv für slavische Philologie.

Бібліографія

(рецензії й справоздання).

Археологическая Лѣтопись Южной Россіи. Журналъ посвященный южно-русской старинѣ. Редакторъ-издатель Н. Ф. Бѣляшевскій, К., 1903, ст. 419 + 20 карток рисунків.

Рік тому, витаючи перший випуск сеї часописи в її розширеній, самостійній формі (Записки т. LIII), я висловив побоювання, чи її редактору удасть ся стягнути місцеві сили й вийти за межі простого хронікування. З приємністю мушу тепер сказати, що мої побоювання не справдили ся: часопись стягає до себе дослідників і аматорів української старовини і крім дуже цінної хроніки находок і розкопок, уміщено було в минулім році ряд інтересних комунікатів — не тільки самого редактора, а й інших осіб. Такі статі проф. Павлуцького про нахідку античної зброї, Мілера про нахідки його в околиці Таганрога (по часті опубліковані в часоп. *Bulletins de la soc. d' anthropologie*), Подалки про пам'ятки Запорожя, Якимовича про сліди неолітичних осад на берегах рік в Радомиськім повіті, Яроцького про могильники в поріччю Уборти, Біляшевського про інтересні нахідки на ґрунтах Михайлівського монастиря в Києві, Каманіна про контракти будови церков XVIII в. Досить горячо дебатована минушого року справа можливости відродження чи сконструювання українського стиля в будівництві, також заступлена на сторонах орґана київських археологів кількома статями. Можемо тільки бажати дальшого розвитку часописи в сім напрямі.

М. Грушевський.

Złote skarby michałkowskie, opracował Dr. Karol Nadaszek (Muzeum imienia Dzieduszyckich), Kraków, 1904, str. 30 + 13 таблиць, 4°.

Славні золоті надійки з Михалкова, неприступні нікому за життя пок. фундатора музею Дзедушицьких, дочекалися нарешті публікації — і то вповні відповідної, навіть розкішної. На 13 таблицях видані вони прегарно фототипією, декотрі з двох сторін, правзкою робітнею Unie. З цього боку ледви чи можна щось більше жадати. Можна пожалувати тільки, що в публікацію ввійшли лиш річі переховані в музеї Дзедушицьких, иньші ні, і з них переважна більшість досі не опубліковані. До таблиць долучено: історію надійок й опис ситуації, детальнішу опис предметів і аналізу золота (з одного предмету лише). Студії про самі предмети не знаходимо. III. видавець задумує, очевидно, — судячи з його недавніх рефератів, монографічно студіювати типи цього скарбу. На особній картці, долученій до видання, коротенько подає він лише головні свої погляди, датуючи скарб 8—6 віком перед Хр. і звязуючи з грецьким геометричним стилем, та зближуючи з одного боку з виробами беотськими, епірськими, боснійськими, угорськими, з другого боку — з надійками з Кобани (осетинськими). Як правдоподібне місце їх виготовлення, він вказує на чорноморські околиці, а тримаючи ся вище поставленої дати, признає їх Кімерійцям.

Сей останній вивід не конче потрібний, бо Кімерійці, як людність, а не імя, для наших країв лишають ся річею досить проблематичною. Що до иньших гадок автора, то для оцінки їх належить зачекати на видання його студій. В кождім разі відповідним опублікуванням предметів уможливив др. Гадачек дальше наукове студіювання їх і за се належить ся йому й музеєви Дзедушицьких подяка від усіх заінтересованих освітленням старої культури наших країв. *М. Грушевський.*

С. Гашченко — Раскопки въ бассейнѣ р. Случи (между м. Мирополь и с. Ульха) (Труды XI археологического съѣзда въ Кіевѣ, т. I, стр. 355—403).

Автор, приступаючи до своєї праці, мав на оці чималу ціль: „довести, о скільки певна гадка про західну межу Деревлянської землі, а, по дорозі, може вдасть ся роз'яснити і загадкову „Болоховську землю“.

Завдання немале, і до здійснення його автор ужив матеріалу з 463 курганів (з них тільки 32 розкопані, а решта „визучена по вишности“), і то лише на просторони між двома не дуже віддаленими оден від одного пунктами: м. Мирополем і с. Ульхою. Виводи, до яких при-

ходить автор, нераз можна вважати довільними і ні на чому не опертими. Чому напр., коли в 32 розкопаних могилах були останки людини, то й в решті (431) повинно бути те саме? Нам здаєть ся, що „аналогічний зверхній вигляд решти курганів“ як раз може не дати права думати так і про решту. Бувають же коммеморативні могили (славянські), де як раз жадних похорон не має! З того, що могильники стоять окремо оден від одного, автор виводить, що „кожда з могильних груп належала до`одної родни“ („семейства“), яка жила понад берегом Случи. Чи се мусить бути? В одних могильниках були похорони через спаленне, в иньших в дубових трунах, а в могильнику коло фатовського млина обидва типи. „Могили з паленнем трупу давнійші“. Через що? Як раз останніми часами археолоґи доводять, що сей тип новітній. „Поодинокі кургани належали, очевидночки, до бурлак...“ Деякі сім'ї вимерли ранійш иньших або перейшли на нове місце, через те й могильники менші...“ „Могильники насипані в спокійні часи, доказом чого: труна, брак на кістках ран, брак зброї, жіночі і дитячі кістяки...“ — все се гіпотези, збудовані в повітрі. Що до останнього, то брак зброї ні про що не свідчить (так само, як і жіночі та дитячі кістяки): могла просто зайти зміна в реліґійних поглядах того населення, як напр. у Лучан, яке не клало з небіжчиком усіх його річий, а тільки те, що належало до убрання, до туалету. Два похоронні типи автор поясняє тим, що якась людність прийшла сюди з обрядом палення небіжчиків звідкись з степів, де не було дерева, і вже сидячи тут в лісах перейшла до похорону в трунах. Могильники, по аналогії з деревлянськими, мають належати до Деревлян. Як знаємо, палення небіжчиків у Деревлян досі було не знане, але автор поясняє се тим, що причина тут — мале обслідоване Деревлянської землі, і він переконаний, що дальші досліди лишень ствердять його гіпотезу.

Ще більш бездоказові висновки автора про культурний стан племені (деревлянського, по гадці автора), могильники якого він датує V—VIII в. по Р. Х. Тут ми знаходимо, що й „семейныя узы (у них) были сильны“, бо матір ховають з дитиною, а чоловіка з жінкою (а може мати, сестра?); „сім'ї тягнуть до городища... там, знати, живе і старий репрезентант рода. Він ніби голова родин...“ Мешканець берегів р. Случи був поганин і навіть поклоняв ся сонцю, бо небіжчики положені лицем до сонця, а рукам подєкуди (руки, підняті долонями до верхньої части грудей) дають ніби молитовну позу...“ „Поклоняли ся, ма буть, зорям, планетам і місяцеві...“ і т. й.

Біля с. Ульхи є городище — „княжа гора“, до якого народ привязує „шолудивого князя Боняка“. Автор готов бачити на тій горі столянку Боняка з XII віку. Тимчасом традиція про Боняка обіймає вели-

чану територію, де мови не може бути про якісь дійсні Бонякові становища. Взагалі праця д. Гамченка приносить чимало цінних матеріалів, але висновки автора і пояснення не можна вважати критичними.

В. Домашнякський.

Е. Н. Мельникъ — Раскопки въ землѣ Лучанъ, произведенныя въ 1897 и 1898 гг. (Труды XI археологич. съѣзда въ Кіевѣ, т. I, стор. 419—576 + 3 табл.).

Працю пані Мельник можна вважати одною з найцінніших, предложених XI археологічному з'їзді в Києві, як з огляду на багатство матеріалу, зібраного в ній, так і обережних, умотивованих висновків.

Авторка простудіювала 22 цвинтарища (260 курганів) в північній частині горішньої Волині, в басейнах рр. Устя, Стубли й Стира (пов. Ровен., Луцьк. і Дубенський), почавши від р. Случи (західної межі Деревської землі) і йдучи все на захід — тереном землі Лучан. На щастя, значна більшість могил була незіпсована, через що можна було досить точно уставити головні прикмети похоронного обряду цього волинського племені. Небіжчиків містять звичайно або просто в викопані в землі ями, або в деревляні склепи (камери); біля половини небіжчиків зазначено підклад і обклад, — звичайно попіл з дрібним вуглем або чим иньшим (иноді чиста глина, вапно), зрідка й березова кора. Звичайно в кожному кургані по одному небіжчикови. Положення кістяка аналогічне з иньшими славянськими: головою на захід, ногами на схід; кістяки чоловічі вище середнього росту, жінки — високого; чашка — типу субдоліхоцефалічного.

З річей біля небіжчиків звичайні: 1) зброя, 2) звичайні домашні річі, начиння деревляне та глиняне, 3) останки одяжі і прикраси, 4) річі належні до майстерства, то що... Що до зброї, то лучається вона дуже рідко: не більш 10 річей (вістря стріл, списа, бойова сокирка, ножі, похви від шаблі). За то часто знаходять ся деревляні відра, окуті залізом або навіть сріблом; начиння — двох типів: на крузі і добре випалене, і подібне до урн, без круга, — мабуть спеціально ритуальне. З одяжі — шматки покривала чи килима, черевики з гострими кінцями; з прикрас — прикраси головні, шийні, грудні, поясні і ручні (височні кільця, сережки [усе круглі кільця], намисто срібне і шкляне, перстені [наручнів немає]). Похорон, як випадок, лучається і з спаленням, — звичайно жіночий. Цікаво що лучали ся могили без жадних похорон, — на думку авторки, комеморативні (в пам'ять покійника, який чомусь не був похований на рідному цвинтарищі). Цікаво теж, що біля кістяків не раз знайдено шкаралупу з яйця, безперечно положену через

якийсь спеціальний мотив: ми знаємо, що недавно в Гадяцькому повіті д. Хвойкою в кургані більш-менш того-ж часу (теж, на думку д. Хвойки, славянському), була знайдена глиняна писанка. Як на визначний похорон, можна вказати на похорон якогось купця (в с. Пересонниці), при якому знайдено: бронзові терези з тягарками і щось подібне до безмена.

Зводячи все до купи, авторка на підставі добутого матеріялу приходить до висновку, що людність (Лучане) займала ся плеканням худоби (вівці, корови, коні, свині), знала тесельство, бондарство, гончарство, ковальство, слюсарство, ткацтво; вело торгівлю зі сходом і північю і, може, заходом. Що до духової культури, то в народному світогляді чи не зайшла вже зміна в раціоналістичному напрямі: при небіщиках мало стрічаємо річей військових та домашнього побуту і взагалі усяких річей. Все се дає змогу авторови зачислити сей волинський похоронний тип до останніх часів поганства, себ-то до часів більш-менш від кінця VII до X в. Взагалі культура сього племені стояла в той час у рівень з культурою інших славянських племен.

На підставі деяких ознак, цвинтарища Лучан можна поділити на дві частини: східню чи ровенську (центр Пересонниця) і західню (центр Луцьк). Перша має більш анальоїї з курганами деревлянськими, тим часом як західня більш відходить від них. Виходячи з сього, автор гадає, що згодом може можна було-б означити докладніш інші границі племені Лучан, коли справді се імя етнографічне, а не топографічне.

Як на неконсеквентність в праці поваж. автора, можемо вказати на справу з паленням пеліжчиків. Говорячи про випадки з хованням і з паленням (стр. 502), автор зауважає, що се „відсекоки від загального типу, а може бути пережиток давнього звичая“, себ-то палення давніше ніж похорон звичайний. Тимчасом на стр. 512, говорячи про еволюцію в світогляді племені, він додає: „в рідких випадках бачимо також обряд палення мерців, який, на думку деяких археологів, настав після похорону“ (звичайно). Старі славянські вірування ніби затрачують ся, а на їх місце ще не прийшла нова релігія. Отже виходить щось цілком противне тому, що говорило ся попереду...

В. Доманицький.

И. И. Срезневский — Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ, IV—VIII (Извѣстія отд. рус. языка 1903, I с. 120—173).

Перші три розвідки з сеї серії були видані в 1862 р., дальші були по часті вже вискладані, але автор, видко, не схотів їх випустити. Видані тепер, по сорока літах, коли в наших поглядах на Найдавнїшу

літопись і її сформування перейшов цілий переворот, її розвідки славного лінгвіста мають майже виключно історичне значіння.

Тут маємо: короткий огляд змісту й джерел Найд. літописи, реєстр звісток, що не увійшли в Найд. літопись редакції Лаврентієвського й Іпатського код., подекуди з замітками; збір текстів Найд. літ., де автор говорить про себе, й короткий розбір питання авторства contra Нестора, з обережно висловленими гадками про Сильвестра; „погляди літописця“ (він тут трактуєть ся як би одна особа); мова Найд. літоп. Завважу кінцеву гадку: автор ставить питання, яка мова для Літописи основна — церковно-словенська чи руська, й висловляєть ся за руську.

М. Грушевський.

Д. Айналовъ — Лѣтопись о начальной порѣ русскаго искусства (Отчетъ петербургскаго университета за 1903 годъ, 1904, ст. 1—33).

Се відчит проф. Д. Айналова на річнім сьвятї петербурського університета. Автор хоче зібрати з Найдавнішої літописи всі звістки про староруську штуку і зіставити з них загальний погляд її, обмежившись трема відділами: архітектурою, різьбою і малярством. Огляд сей поділений на дві часті: час поганський і час християнський.

Перший починає автор звістками літописи про богів Перуна й Волоса і про статуї їх в Києві, — сей згаданий в літописи Перун, каже автор, починає собою староруську різьбу. Далше наводить ся звістка про инші статуї богів, поставлені Володимиром в Києві і Добринею в Новгороді. З різних літописних описей і коротких натяків автор пробує відгадати, якої форми були ці статуї, але не доводить до нічого: із літописної описи статуї деревляного Перуна зі срібною головою й золотим вусом автор непевний, чи статуя ся мала людську подобу чи звірячу, а далі ще підносить сумнів що до матеріалу, з технічних причин — трудности приставлення срібної голови до деревляного тіла. Дуже важним уважає автор те, що літопись не говорить про поганство, як спеціально славянське чи руське, а трактує його як загально людське явище, оповідає його історію від Вавилонського столпотворенія, як воно переходило від бажання природи до боготворення померших людей, царів, вождів, яким ставили статуї і починали кланятись як богам. Автор уважає можливим супроти того прикладати явища поганського культу взагалі до поганства руського. Тої самої аналогії уживає автор і при питаню, якому присвячено в статі чи не найбільше місця, се-б то питаню про істнованє поганських храмів на Русі. Тут автор оперує біблійними вставками літописи „Откровенія Авраама“, де оповідаєть ся, що Авраам спалив ідоли в храмині. До тої „храмини“, названої в „Откровенію“ та-

кож храмом або й церквою, автор причіпляє всі свої висновки й здогадки про існування поганських храмів на Русі і додає їх в „требищах і капищах“. Потверджене своїх здогадів бачить автор н. пр. в таких висказах літописи: „Игорь приде на холмъ, кде стояше Перунъ“ — зіставляючи його зі словами: „ступишася на мѣстѣ, идѣже стоитъ св. Софья“. Коли „св. Софья“ означає тут церкву св. Софії, то й в словах „кде стояше Перунъ“ треба розуміти: де стояв храм Перуна. Опісля знов дві такі звістки: спалення якихось капищ, що були коло ідолів, еп. Ісаею в Ростовщині, і привезене в Херсонеса Володимиром двох мідяних капищ. Однак коли перша звістка може означати якісь фінські храми, чи святищі, то не міг же Володимир привезти двох храмів в Херсонеса, та ще й мідяних?

Вкінці автор зводить все сказане ним до такої суми, що старі ідоли се область староруської різьби, а требища й капища се відділ поганської руської архітектури. Для повности огляду сеї староруської штуки автор додає ще привезені Володимиром в Корсуня статуї 4 мідяних коней, ікон і тих капищ, які були поставлені за Десятинною церквою. Та ці предмети, хоч би й дуже високої артистичної вартости, не доповняють огляду старої руської штуки, як твори чужі — вони можуть хіба доповнити образ старого Києва, як його прикраси. З руською штукаю їх зв'язь хіба така, що факт привезення їх вказує на бажане князя Володимира прикрасити своє місто, щоб піти тут слідом Візантії.

Друга глава сеї статі трактує про намітки християнської штуки, починаючи від літописних звісток про князя Володимира і Ярослава. Сі звістки автор признає дуже неясними і з них виводить тільки те, що коли церкви „рубали“ і „ставили“ — значить, що вони були деревляні. Тому що про вид і форму тих церков літописи не каже нічого, то автор виводить, що треба їх розбирати „як відділ деревляної руської архітектури“ куди належали двори й терени княжі, які бували гарні й пишні, судячи з їх назв: Великий двор, Рай, Златоверхій терем. З різних вістей і натяків літописних д. Айналов пробує відтворити їх зверхній вид і образ внутрішніх прикрас. „Маковица“ се верхнє закінченє церкви, ніби копула в виді маківки; церкву Бориса і Гліба в Вишгороді виставлена Ярославом М. мала п'ять таких верхів, отже на тій підставі автор здогадуєть ся, що „п'ять верхів творили рід прикраси церкви в її архітектурі“. В середині церква була прикрашена іконами і „иными письмены“, се-б то поліхромією. Крім мальовань, автор здогадуєть ся, що ся церкву, як певно і инші, мали й деревляні різьблені прикраси, хоч і признає, що ніяка літописи про різьбу в дереві не згадує. Здогад свій автор виводить з иньших жерел, нпр. з візантійського писателя Цецеса, який дістав

в подарунку різьблений каламар „русскої роботи“ з рибячої кости, що своєю штучністю нагадував ученому „хитру штуку Дедаля“.

Переходячи до камінної архітектури автор розглядає ближше церкви Десятинну і Софійську і інші, констатує, що були вони крім звичайних ікон прикрашені й фресками, а се виводить із слів, що церквоу була „исписана вся“. З опису Софійської церкви і Десятинної автор виводить, що як одна так і друга були однаково прикрашені фресками і мозаїками, а се лише тому, що літопись описує красу тих церков однаковиими словами.

М. Грушевська.

Пр.-доц. В. В. Святловскій — Очерки по экономической исторіи древней Руси (Всемирный Вѣстникъ 1903, III с. 1—38, IV с. 102—132, V с. 36—57, XI с. 57—76).

Цишу замітку сю не для того, щоб критикувати сю розвідку, але головно — аби остережи цікавих, щоб звабивши ся таким титулом не розшибали ся за сим мало розповсюдненим журналом, як розшибав ся я. Затитуловані так цікаво статі д. Святловського дають досить поверхову компіляцію, що черпає свій матеріал з других і третіх рук і дуже мало дає для пізнання дійсної економічної історії давньої Руси. Вона складаєть ся з загального вступу і трох розділів — перший присвячений „торговлі босфорській“, ліпше сказати — чорноморській, другий — орієнтальній, третій — торговлі Вел. Новгорода. Автор далеко не опанував літератури свого предмету — багато новітших капітальних праць і публікацій лишили ся йому незвідними, тому відомости, ним подавані часто неповні, часом перестарілі, при тім не всюди вказані джерела, чи праці, з яких їх зачерпнув автор. Певний інтерес мають його загальні замітки, особливо у вступнім розділі, але супроти вказаних уже прикмет праці і їх треба приймати з певною обережністю. *М. Грушевський.*

А. Ефименко — Литовско-русскіе данники и ихъ данн (Журналъ Министерства Нар. Просв. 1903, I с. 106—119).

В своїм часі, видаючи описи ратенського старства (Записки т. XXVI, 1898 р.), я вказав на незвичайну архаїчність тутешнього оподаткування селянства, що стоїть в очевидній, дуже ще тісній звязи з староруською практикою. Д. Ефименко в названій статі (предложеної на харківськім археологічнім з'їзді), виходячи з описей ратенського старства та доповняючи їх иньшими звістками, розвиває туж гадку, що в економічних і правних відносинах данного селянства в. ки. Литовського ми маємо багатий матеріал для ретроспективного вяснення відносин староруських. На сю дорогу дійсно мусять пустити ся дослідники староруських суспільно-економічних відносин; в історії селянства XIV—XVI вв.

написаній ще в 1901 р., але тільки тепер відданий до друку, я піддав ближньому аналізу звістки про оподаткування даних селян Київщини, Ратенщини й Пинсько-волинського Поліся, стараючи ся на їх підставі дати образ економічних і податкових відносин XIV—XV вв. Ш. авторка такої докладнійшої аналізи, на жаль, не підняла ся, обмеживши ся лише загальнішими замітками і не всюди розрізняючи архаїзми від новотворів. Так нпр. ледво чи можна вважати практику висилання селян з волостей горішнього Дніпра на роботу київського замка якимсь відгуком старовини (с. 116). Джерела в статі не всюди цитовані, і тому деякі вислови автора можуть будити певне здивування, нпр. слова, що медова дань була пропорціональна до великості і сил поодиноких дворц (с. 114), або згадка про донників, що жили „подъ „русскимъ“ иначе „волынскимъ“ нравомъ“ (с. 111). Але сама по собі статя інтересна й написана звичайним авторці живим стилем.

М. Грушевський.

Н. А. Максимейко — Русская Правда и литовско-русское право (Сборникъ посвященный М. Ф. Владимірскому-Буданову ст. 382—395).

М. Н. Ясинскій — Законы Русской Правды и памятниковъ западно-русскаго права (ibid. с. 430—465).

Статі обох авторів мають те спільне, що порушують питання про вітчину Руської Правди та — в душі свого учителя проф. В.-Буданова, підносять особливу звязь її з правом в. кн. Литовського. Проф. Ясинскій висловляє сі тези в коротких словах на с. 439: поріче Дніпра було тою територією, де „зародили ся й розвинули ся всі правні інституції давньої Руси та сформувала ся сама Р. Правда“. Ся територія увійшла в склад в. кн. Литовського, і „именно западная, или литовская, а не восточная, или московская, Русь наиболее сохранила и развила древне-русские правовые нормы и явилась, такимъ образомъ, непосредственной въ указанномъ отношеніи преемницей Руси земскаго періода“. Проф. Максимейко відрізняє „три правні системи“: 1) „право Сѣверо-восточной Россіи, выразившееся въ московскихъ судебникахъ и Уложеніи 1649 г.; 2) право Литовской Руси, лучшимъ воплощеніемъ котораго является Литовскій Статутъ, и 3) право Сѣверо-западнаго края, кодификованное въ Судныхъ грамотахъ Новгорода и Пскова“ (с. 383). Навівши ряд інтересних подібностей, більше або меньше характеристичних і важних, в постановах Руської Правди й праві в. кн. Литовського, він підносить, що ся подібність була „результатомъ того обстоятельства, что Р. Правда возникла на той почвѣ, гдѣ развивалось литовско-русское право; она была исходнымъ пунктомъ его развитія“, тим часом як право новгородсько-псковське і московське мало вихідні

точки вищі, нам невісні (с. 394—5). Той ґрунт, де розвинула ся Р. Правда д. Максимейко означає як „Южную Русь“, „Кіевскую Русь“ (с. 383—4).

Коли я собі пригадаю, як я з автором сих останніх виводів, сидючи за двома сусідніми столиками в київському архіві, кільканацять літ тому, балакав на тему існування ріжниць в правних відносинах України і північних, великоруських земель в староруських часах, і д. Максимейко висловляв сумніви на мої виводи про існування таких ріжниць, то я, розумієть ся, не без приємности перечитую вище наведену диференціацію його. Та не спиняючись на самім поділі тих правних систем, против одного мушу виступити, а то против аргументації тісної звязи Р. Правди й права в кн. Литовського спільністю ґрунта, на яким вони виробили ся. Сю аргументацію бачимо у обох авторів, вона, очевидно, готова стати ходячою гадкою, а тим часом вона хибна.

В Р. Правді ми маємо право київське, дещо ширше беручи — продукт суспільного й політичного життя середнього Подіпров'я, инакше — князівств Київського, Чернігівського, Переяславського. Тим часом ці землі не мали ніякого безпосереднього впливу на еволюцію суспільних і правних норм в кн. Литовського, як і взагалі мали дуже мале значіння в державнім життю в кн. Литовського. Суспільні й правні форми й норми в кн. Литовського виробляли ся під впливом земель білоруських — давнього Полоцького князівства, Минського князівства, Чорної Русі, то значить земель як раз найслабше звязаних з Київом, де дуже мало коли навіть сиділи князі Ярославової династії. Отже звязь норм Р. Правди з законодатними памятками й правом в кн. Литовського треба об'яснити инакше.

Що до питання про закупи спеціально, поставленого проф. Ясинским, то цікавий матеріал, зібраний ним, показує, що дійсно, слово закуп означало в праві в кн. Литовського застав, заставленого чоловіка, як то доводив уже давнійше проф. В.-Буданов. Питання лише, чи се вичерпує вповні його зміст і значіння, і чи не знайдуть ся сліди иншого, ширшого значіння сього слова. А в кождім разі робить автор неоправданий скок, доводячи, що таке саме значіння мав закуп в часах Р. Правди. „Звукъ не понятіе, терминъ не жизнь“, справедливо каже д. Єфименко в обговореній вище своїй статі, й се треба памятати при популярній тепер методі (в певних границях вповні оправданій) — з права в кн. Литовського робити виводи для права староруського. В староруським праві понятє закупництва могло обіймати елементи заставу й найма*), і коли

*) Таку гадку висловив я в огляді староруського суспільного устрою, в III т. моєї Історії — проф. Ясинский промовчує в своїм, досить

пізнійше сей термін уживав ся в тіснійшій значінню, з сього одного ще не можна заперечувати можности ширшого уживання його в часах староруських.

М. Грушевський.

Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego, Tom I (1553—1579). Варшава, 1904, стор. LIII+530, in 4°.

В р. 1905 має бути 300-літте смерти Яна Замойського, гетьмана і канцлера коронного, й історична комісія краківської академії наук узяла на себе важкий, але приємний обовязок ушанувати пам'ять визначного польського діяча виданнем цінних матеріалів, які дотикають ся його особи. Як довідуємо ся з передмови (с. VII), до видання приготовано 7000 листів, з яких лишень $\frac{1}{10}$ частина (більш 700) були досі видруковані. В сей от I том, який обіймає листи та акти з рр. 1553—1579, увійшло усіх н-рів лишень 430 (362 листи і 68 додатків), і з сеї кількості вперше являють ся 351 н-рів, а 79 були друковані раніше.

Видання се коштовне тим більше, що видавець, др. Вацлав Собеский, приготував його до друку сумлінно, тримаючись способу і методу, найбільш пожаданих в подібних публікаціях: подаючи матеріал в хронологічному порядку, до кожного нумера додав він зміст листу, літературні джерела та потрібні пояснення, так що все се читач має відразу під руками. З листів, виданих недавно, особливо в легко приступних збірках — подані лишень витяги або переказаний зміст. До книжки додано показчик особовий і географічний, а на початку книжки — хронологічний показчик листів і алфавитний — осіб, які писали до Замойського, або до яких він писав. В передмові також (с. XV—LIII) поданий незнаний досі варіант біографії Замойського.

Перший том обіймає період від р. 1553 і до р. 1579 — се шкільні літа і початок політичної кар'єри Замойського до канцлерства (канцлером він став в марці 1578 р.). Власне для нас період сей менше цікавий, проте є деяка скількість документів і з сього періоду, що мають значний інтерес. В понизших рядках ми винотуємо їх.

Найбільше вказівок цікавих для нас знаходимо про польсько-татарські, а разом і українсько-татарські відносини, — власне про напади Татарів на Україну і способи оборони наших земель. Отже в р.

деталічній огляді літератури питання, сю книгу. Взагалі він, очевидно, не рішаєть ся пустити українського слова на сторінки своєї статі. Згадуючи про уживання слова „продати“ в значінню „винаймати“, він цитує таку фразу, яку він, мовляв, особисто чув від волинських селян: „продаль (купиль) поле на два (три и т. д.) года“. Ну, певно, в сій формі проф. Ясинский того не чув від волинських селян.

1575 (18/III) пише Замо́йський до М. Радзівіла, що: „Onegda nowina przisla, ze Sniatin Turczy z Wolochj spalili“ і далі подає, що „Rusa czi thim ssię cziessa, ze wssedl w ziemię nassę czesarski kupiecz wielki, ma ssobą przez 30.000 thowarow; a thak zebi go bil thu nie poslal, gdiby ssię miał do woiny, boby nas them na szię podmogli“. Замо́йський, на всякий випадок, проти Турків: „koni pilno suka, panczerze ssorujie“ (ч. 73, с. 91). Очевидно, новина ся справдила ся, бо 20/X того-ж таки року Замо́йський описує Олекс. Лашови невдатну погоню за Татарами на Белз, Сосну, Столпин, Заловці (під Бродами) і Сатанів, кули прибув і Константин Остроже́ський. Але дійшовши до Дністра — почули вони, що Татари вже перейшли Дністер і втікли (ч. 79, с. 98—99). По двох роках (24/III 1577) знову Татари дають про себе знати, бо князь Юрій Слуцький пише до Замо́йського, що не може приїхати на конвокацію до Влоцлавка головно через те, „ysz terasz w tych panstwach J. Kr. M. na Wolyniu, niepodaleku oyczyzn nassyeh, wielkiey niebeszpiecznosczy uzywaja od nieprzyjaciela Tatar, czego y my czo godzyna spodziewamy szię... który nieprzyiaczel thak rok Podolie, a therasz Wolyń pusztossy, czego sztresh Panie Boze, aby nasz tymze pozarem y koleią nie doszlo... ieno nasz Pan Bog i wody do thych czasow bronily, ktore yusz barzo upadaią y wysychaią“ (ч. 110, с. 131). Рік пізніше знову Татари нагнали чимало страху Полякам. 24/XII 1578 Замо́йський пише до Кр. Радзівіла, що „terasz za timy trfogamy Tatarskimy nie moze (король) tak rychło, jako umisłyl, do Lithwy przibycz, bo muszy się iusz indzie udacz na Liublin ku Wolyniowy y podobno gdzie daliey, ludzie kupianecz, obviam ire periculis Rei pub.“ (ч. 269, с. 283), а за три тижні (21/I 1579) тойже до того-ж знову пише, що король 6/II буде в Гродні, „chibabi Tatarzin w ziemie wpadl, o ktorem ta wiadomosc, iz po zavarcziu przimierza przesz czusza (sic!) z poslem króla J. M., koza czi pograniczni nasi palili Tatarom kilka uluszow i skap ze dvieszczie wzieni, prze czo zadzierzal posla, a poslal do Turca skarzac sie i o rade“ (ч. 274, с. 287). Рівночасно, (22/XII 1578) підстароста белзьський пише до Замо́йського, що „o Tatarach szam pewnie powyadaya, yzby biez myely, a szam zamek nie dobrze mam opatrzni, y niemasz sie s kijem broniecz, na chlopy prozna nadzieya, bom yus thego kilka razow doznal“ (ч. 267, с. 281). Нарешті, про Татар доносить 8/IV 1579 староста черкаський Михайло Вишневецький: „Co sie dotyczy Tatar, yz poprzod od kogo ynszego krol J. M. o wtargnieniu ych pod Czerkassy wiedziec raczyl, na tym barzo mało, gdysz nie nowina y nie pirwszy raz y po kilka razow na iednym thydniu pod zamkiem ukrainnym by-

wac, tym sie niebezpiecznosc zadna panstwom krola Jm. nie okazała, ani tesz sie miastu y poddanym krola JM. skoda zadna nie stała; by sie o takowych trwoszках zawsze miało dawać znać za kazdym razem, pewnie zeby y poslancow prze dalekosc y niebezpieczność drogi nie stawało“ (ч. 301, с. 114—115).

Другий предмет, про який знаходимо кілька важних вказівок — українські козаки. Перший документ належить до р. 1577 (23, X), коли Ян Гротовський, оден з комісії волоської (визначена була з приводу пограничних непорозумінь з Волохами, а головніо — з приводу нападу Івана Подкови, який вигнав з Яс воєводу Петрила), доносить, що: „czo syę tknyę Hospodarzyka (Подкови), thak Pan woyewoda Podolsky (Микола Малецький) ma sprawę, ze na Nuz puerzchnął“ (ч. 159, с. 125). Далі, 7/IV 1578 Замоїський сповіщає Кр. Радзівила, „ze brat Podkwin iest pogimani od Piotra Hospodara Wołoskiego, a is Nizowczan tam nadgnieło (sic!)“ (ч. 199, с. 213), і нарешті, 23/I 1579 зустрічаємо, що якийсь бранець-татарин Самуїла Зборовського викупив підданну пана Креховського і „theraz sie onem wipuszczeniem przez Podkowe szcziczi y brony“ (ч. 275, с. 287). Потім маємо два листи, в яких виступає староста черкаський Михайло Вишневецький в відносинах до козаків. В листі з 25/IX 1578 Стефан Баторий просить Замоїського прибути „die Jovis proximo Jaroslaviam venire“, бо в тому місці він призначив „Capitanei Cerkasiensi expeditionem“; річ тут йде, як знаємо з інших джерел, про призначення Вишневецького гетьманом козацьким підчас московської війни (ч. 249, с. 264). А з 1/X того-ж таки року король пише до Замоїського, що вже він вирушає звідси, і оборону Руси доручає підчас своєї неприсутности гетьманови Сенявському та Михайлови Вишневецькому (ч. 251, с. 267). Саме тоді, при кінці серпня (р. 1578), прийшла чутка, що у Волохів знову неспокійно. Підканцлер (Боруковський) доносить Замоїському, що: „tham sznacz znowu zaczinalo sie czos...“ „przislą nowyna, yss kozaczi z Constantem (Константин Лакуста, волошин) ssa u Probitego (на р. Возі), sbrayacz sie y dawayacz gloss o sobie, ze bess zadnego omieskania do ziemie yego wtargnącz chcą. Czo tesz y przess Wołoszina thego, ktori thū na krolia JM. czekal, pissal y wskazal, ze yesli the naiasdi z korony nie ustana, on Woiewocztwo puszczi a Thurezi osieda ono etc. s pilnoszczia prosszi, aby tho lotrostwo krol JM. pohamowal y nieprzespieczęstwa them zabiegal“ (ч. 250, с. 266). Се писано 29 серпня, а 1-го жовтня вже й король згадує про Лакусту: „Porro non existimamus diutius nobis in his partibus (в Галичині) immorandum esse nec

Constantini nec alia de causa“ (ч. 251, с. 267). Про сього Лакусту Петро господ. молдавський пише в листі до Замойського з 6/III 1579, що йому (Лакусті) „Bog nie raczył pomocz do tego y w thym ucziekl byl ku Kaniowu. A teraz tak nam dali sprawę, zeby miał bycz czterzy milie od Czerkas i swemi ludzmy“. Петро просить Замойського післати коморника, щоб попрохав короля, нехай звелить піймати його, а піймавши — „aby był skaran, zeby nie gwałtowal wieczey ziem zobopolnych, bo dla takich się psuiją pacts“ (ч. 285, с. 297). Нарешті про сього Лакусту чуємо ще в листі Вишневецького до Замойського від 8/IV 1579, в якому перший з усієї сили виправдуєть ся в образливому обвинуваченню для нього, ніби він покривав Лакусту з товариством. „Terazem na siwy wlosz moy y na dawne zaslužone lata moie na takowego mlodzika niebaczneho sprawe przesedl, yzbym z thowarzystwem Lukianowym iakie spolki miał miec y w tym ych lotrowstwie ym dobrze tuszyć, a od nich dzieci Murzy iakiego miec“. Просячи не вірити сьому „yako zmyślonei rzeczy“, Вишневецький пише, що „ten Lukian z towarzystwem swym bywszy w Wołoszech, do panstwa Krola JM. prosto posli y tam sie rosprosyli, a tu do Czerkasz zaden nie byl“ (ч. 301, с. 115).

Спилимо ся ще на двох звітках про козаків. Перша — лист поєла в Константинополі Тарановського до Замойського (з 8/IV 1579), де оповідаєть ся про Тегінський замок. Сей замок „na tę sztronę Niestru szedziak Tehinski (білгородський сапджак) zbudował na gruncziech Crola JM.; ządalem, aby bel znieszon, według instructiey*) mnie podaney etc. Alie jakom s Pasze wyrozumial, ze s tego niez nie będzie, bo Pasza powiada: kazdy Czeszarz, czo raz szablią wezmie, tedy jego potomek, czo po niem nastanie, na to przysięga, ze tego bronicz ma a niez nie utraczacz, jedno przyczyniacz. A tak to mieisce, na kterem zamek terasz zbudowano, zawzdy Tureczkie belo y na grunczie Tureczkiem, bo tam wiesz przedtem Tureczka bywała y folwark do Tehini przynaliezaczy, jedno ze ją kozaczy kilkakroc spaliли y potem yliekroc się zbudowała, zawzdy naiazdy czynily. A tak dlia tey przyczyny na tem mieisczu, gdzie folwark bel, zamek zbu-

*) Подана в додатку і інструкція: 1) Castra ef munitiones in campis desertlis inter Borystenem et Tyram Hispanimque fluvios iacentibus non erigantur, nisi prius eorum dislimitatio a commissariis utrinque ad id negocium deputatis facta fuerit. 2) Transitus per Nestrum apud Chocinnum arcem Polonis sit liber et medietas provenituum ex rippa Regno adjacenti eisdem cedat. 3) Hostium transitus per ditiones alterutrius impediatur.

wano dla tych złodziey y kozakow, ktorzy nie są poddani Crola JM... Na ktorem responsie jam nie przestal, y tom opowiedzial, ze to nie iest krzywda szamey osoby Crola JM., jedno wszitkich Coronnich stanow, a nawięczy tich ukrainnich panow, ktorzy s tich pol od zwierz, bobrow etc. pozytki majo, y takze naiazdy y skody od tich ludzi cierpią, ktorzy pod zamki tamtemi mieskaia. Na czo Pasza powiedzial, ze tego Czesarz JM. zabronicz chce, zeby tich naiazdow bez naszey przyczyny dania nie bywalo, a pozytkow bronicz nie chce tich, ktorych kto dawno uzywal etc.“ (ч. 300, с. 313).

Другу звістку про козаків маємо в листі Михайла Вишневецького до Замойского з Черкас з 8/IV 1579: „Pisać mi W. M. m. m. pan racysz, ysz tu zasz Krol JM. Jancego posyla, aby pieniądze Nizowcom byly dane, tedy nie tak pieniedzy, ale y Jancego kozacy docekac sie nie mogli, a iam ych tesz dluzei zadzierzec nie mogli żadną miara. Sli wszyscy na Niz. Ucynilem byl wolei y rozkazaniu Krola J. M. dosyć, zem ych byl wszystkich do Czerkasz zwiodł, ale znadz prze niedbalosc poslancow Krola J. M. abo nie wiem zacym ynnym ta rozspraва kozacka omieszkala, acz kozacy wszyscy mnie przyrzekli i obieczeni nad wola Krola J. M. nie czynic, Tatarom na ulhusy nie byc; ale temu do konca wierzyc nie trzeba, gdysz to iest lud swowolny“ (ч. 301, с. 115).

Окрім наведених нами уривків решта менш цікава. Є нпр. кілька документів про галицьку сіль: про склад солі в Бельзу, який арендує в р. 1566 Замойский на 10 літ (ч. 12, с. 406 і ч. 16, с. 424), про мито за сіль галицьку (sal Rutenicus), яку арендували perfidi Izaak May et Jona Izaakowicz“ (ч. 8, с. 9 і ч. 15, с. 423—424), про соляну комору в Бидгощі (ч. 327, с. 344 та ч. 330, с. 346); два документи до історії українських осель: про будову Нового Замостя (ч. 284, с. 296), згадка про сс. Карчмаровці, Лоповці, Василовці, Гандиковці, Капчиці, Мікулинці (згодом Шаргород); лист львівського єпископа Гедеона Балабана до Замойского (з 10/VI 1576), в якому Балабан просить кращої єпископії, а нагода, мовляв, до того є: „Wladyczsthwo Wlodymyrsky, kthury ma czlowyeka barzo w lyeczyech zeslego, lyada dzyn usthempy. Wladyka luczky thakyz czlowyек nye mlody, a przemysky thrzeczy“, і де буде перша вакансія, просить призначити його туди, а за се він, з свого боку, не буде невдячним: „sthwo wolow W. M. dam“ (ч. 85, с. 105); два листи секретаря Замойского, Струбича, з яких видно, що він обіцяє намалювати для Замойского мапу, „azeby dostateczna issą bela, zwlascza kraje russkie zebi sie protendowały az do Ssiedmiogrockiego panstwa“ (ч. 355, с. 373, також ч. 354); нарешті лист князя Марка Сокольського до Замойского (з 28/XII 1579);

в якому питає він останнього, що робити з золотарем, якого піймано в Сокулі (Луцьк. пов.) над робленням фальшивих грошей. Цікавий лист сей ще й тим, що адресат підписав ся руським письмом: „Марко Сокольский“.

Отсе й усе важііше, що можна витягти з першого тому сього цінного видання. Сподіваємо ся, що в дальших томах знайдемо ще більш важного матеріалу.

В. Доманицький.

Atlas historyczny rzeczypospolitej Polskiej. Sub auspiciis Academiae Scienciarum Cracoviensis. Epoka przelomu z wieku XVI-go na XVII-sty. Dzial II-gi, „ziemie ruskie“ rzeczypospolitej. Dzial opracowany przez Aleksandra Jablonowskiego. Варшава-Відень, 1889—1904.

Нарешті маємо ми видання історичних мап України д. Олександра Яблоновского. Краківська академія не пожалувала гроша на видання довголітньої праці поважаного дослідника історії української колонізації, може аж надто сипнула тисячами (чули ми навіть таку легендарну цифру як 12 тисяч злр!), де можна було меньшим коштом осягнути тих самих результатів. Мани виконані в віденським воєнно-географічним інституті, в дуже великім масштабі, так що 17 великих аркушів обіймають українські землі, які входили в склад Польщі — без правобічних земель, що належали до Москви, без Берестейського воєводства, що належало до в. кн. Литовського, і навіть без Підляша, хоч воно належало до Польщі і було в переважній частині територією чисто українською. Цілі великі аркуші займають простори пусті, не обв'яті дослідями автора, лише задля одної-двох точок, означених автором. Кілька карт займають титули видання, каталоги шляхетських родів і гербів.

При таких великих коштах, вложених в се видавництво, приходиться пожалувати, що в основу його не положена докладніша мапа, а стара, престаріла польська мапа Хшановского. Ще більша шкода, що при виданню полишено всі легенди її без зміц, так як робив на ній свої означення д. Яблоновский. Мапа Хшановского зробила свою службу, послуживши тлом, на яким д. Яблоновский означив осаді й границі XVI—XVII в., й по тім все що лишило ся по за сими означеннями належало посчеркувати. Як же то виглядає на історичній мапі XVI—XVII в. задержана вся сучасна топографічна номенклатура! Як дивити ся нпр. на карпатське згіре засіяне нинішніми селами, або бачити Великий Луг і Січ серед осад 2-ої половини XIX в. в Херсонщині! Навіть деякі осаді означені як старі, що істнували в XVI—XVII в., фігурують на сих мапах в сучасній, польській або російській ортографії — Dziadow-szczyzna, Motowidlówka, або Perewolocznoje, Srebnaje, Gorodziszcze,

etc. Видавцям треба було зробити відповіднійший ужиток з многолітньої праці ш. автора.

Мапи не містять ніякого спеціального коментаря, окрім об'яснення фарб і чисел, котрими означені фамілії властителів. Автор відсилає до своїх праць в *Źródła dziejowe*, де в показчиках можна знайти відповідні осади. Але се не заступає потребу коментаря. Не всі означення знайдуть об'яснення в згаданих працях. Нпр. автор визначає докладні границі волости, в котрій зазначив одну-дві осади як тодішні; на чім же опертий рисунок границь волости? Ріжниці кольорів не всюди також мають своє об'яснення в поясненнях. Коментар лишаєтє ся за ш. автором, що повинен ним доповнити свою многолітню і цінну працю.

М. Грушевський.

В. О. Миллеръ — Къ былинѣ о князѣ Глѣбѣ Володѣевичѣ (Журналъ Мин. Н. Пр. 1903, кн. VI, ст. 304—322).

В збірник А. В. Маркова п. з. „Бѣломорскія былины“ увійшли два варіанти биліни про князя Глѣба Володѣевича, записані в Архангельській губернії. Биліна цікава і новостію сюжета і деякими історичними іменами, нпр. кн. Глѣба, Марини (Мнішек), Корсуня і Новгорода. Кн. Глѣб в Новгороді каже лаштувати три чорні кораблі дорогими товарами і виправляє їх за море. На морі поветає буря і заносить кораблі в татарську землю до розбійниці Марини Кайдаловки. Вона забирає кораблі і людей і тільки трьох моряків пускає на волю. Ті три пишуть письмо до князя і висилають своїх послів. Посли застали князя при обіді; але він перериває обід і жене на кони до Марини Кайдаловки. Коли приїхав, жадає від неї видачі кораблів і людей; Марина годить ся на те під умовою, що князь оженить ся з нею. Та князь відкинув таку пропозицію, а тоді Марина загадує йому кілька загадок. Він відгадує, а розбійниця дає йому на прощанє випити з золотої чарки затреного вина; але кінь ударив ногою в землю і розплескав чарку так, що від того загоріла земля і кінська грива. Тоді князь відрубав Марині голову, забрав цілий її маєток і вернув щасливо до Новгороду. Другий варіант не говорить нічого про висилку кораблів з Новгороду, а зачинаєтє ся тим, що буря занесла їх під Корсунь, де жила безбожниця Марина Колдаївна. Вона забирає всі багатства, а корабельних людей проганяла. Тоді вони пишуть письмо до князя, а він скликає золотою трубкою дружину. Зібрало ся 30.000, але князь вибрав тільки 300 і їде з ними до Корсуня. Перед містом лишає дружину, а сам їде до Марини і жадає звороту кораблів. Дальші події розвивають ся так само, як у першій варіанті, тільки нічого не згадуєтє ся про поворот князя до дому.

В. Міллер аналізує оба ті варіанти, порівнює їх з азальогічними фрагментами інших пісень і доходить до таких думок: 1) з обох варіантів другий більше архаїчний; 2) біліна існувала до XVII ст. в іншій редакції, що кінчила ся заграбленем корсунської дівчини героєм; 3) слід тої редакції зівстав ся в пісні, записаній над Терekom, кілька тисяч верств від місця записаня обох вище згаданих варіантів; 4) жіноча особа біліни, діставши в XVII ст. імя Марини (Мвішек), дістала й прикмети, звязані з тим іменем в російськїм епосї; 5) імя кн. Гліба Володлевича належить до кн. Гліба Володимировича; і 6) біліна зберігає в собі, правдоподібно, відгуки переказу про похід Володимира під Корсунь і його женихане з грецькою царівною. *I. Кр.*

Викторъ Крыловъ — Екатерининская коммисія въ ея отношеніи къ духовенству, какъ сословію (Вѣра и Разумъ 1903 г., кн. IX—XII, стор. 467—483, 632—639, 695—723, 758—771).

Маніфестом имп. Катерини II (14 грудня 1766 р.) зібрано комісію укладати проєкт „Нового Уложенія“. В тій комісії брали участь через своїх депутатів всі верстви російського суспільства, крім селян та духовенства. Бажаючи заступити й інтереси духовенства через свого депутата в комісії, Синод поручив архієреям, щоб вони обміркували все, що на їх думку потрібно на користь духовенства внести в „Уложеніє“, і написали-б про те „пункти“ для інструкції синодальному депутату. Про ці „пункти“ було написано київському митроп. Арсенію, черниговському еп. Кирилу, переяславському Гервасію, київській Печерській лаврі та Межигорському монастирю. Всі архієреї хутко відозвались на синодальний наказ. Цікавий факт, що по докладности і по змісту „пункти“ прислані московськими архієреями далеко слабші, ніж „пункти“ українських єрархів; бо московські архієреї уклали їх самі, не спитавшись поради у підвладного їм духовенства, а українські дали своєму духовенству змогу взяти найдіяльнійшу участь в обсужуванні сеї важної справи, скликавши для того депутатів від кожної протопопії. Дуже докладно написані пункти від київського духовенства. Тут кожда заява і кожде жаданне дають бачити в авторах і знавців історії свого народа, і людей з юридичною освітою, і нарешті, цілком свідомих свого права, своїх потреб та хиб. Від одної київської єпархії подано 74 п., тоді як від усіх московських архієреїв 61.

В III гл. своєї статі автор подає повний огляд того, що бажано було українському духовенству („Сословныя нужды и желанія малоросійскаго духовенства“ 623—639 ст.). Всі бажання українського духовенства, як білого, так і монахів, властиво лучились у одним — потвер-

дженню давніх прав української церкви, признаних московським правительством в 1654 р. Але члени синода, більшість яких була з Московщини, поставились до українських „пунктів“ не зовсім безсторонно, добачаючи в них бажання зайві та надмірні претензії, і значну частину тих „пунктів“ порішили „оставить“. А комісія зовсім не схотіла балакати про те, чого бажують на Україні духовні, „понеже вся Малороссія состоить на особливихъ привилегіяхъ, а ихъ разсужденіе до комиссіи не принадлежитъ“.

В. II.

Dr. Józef Buzek — Wpływ polityki żydowskiej rządu austriackiego w latach 1772 do 1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego w Galicyi (Czasopismo prawnicze i ekonomiczne, 1903, ст. 91—130).

Коли Галичина перейшла з під Польщі під Австрію, то першою задачею австрійського правительства було зарядити в тім краю загальну конскрипцію. До переведеня тої задачі вжито конскрипційного систему, який практикував ся тоді в найважніших староавстрійських краях, а перетривав аж до 1857 р. Автор подає характеристику того систему. Принципіяльна ріжниця між ним і нинішнім системою та, що нинішня конскрипція відбуваєть ся в цілій державі в однім і тім самім дні (пр. в Австрії 31 грудня), а староавстрійська тривала найменше кілька тижнів, а часом навіть кілька місяців, бо переводили її осібні комісарі, що їздили в тій ціли від села до села. Друга така ріжниця та, що староавстрійська конскрипція не числила людей молодших як 1 рік. Крім того були ще інші ріжниці й недокладности. Та конскрипція в першій мірі служила військовим цілям і до того приміювано зміст і уклад квестіонарів. Найголовішим було те, що разом з конскрипцією відбувала ся бранка рекрутів, тому народ, а спеціально Жиди бояли ся конскрипції і громадно від неї відтягали ся. Крім того грали тут ролю й податкові справи, бо на підставі конскрипційних цифр вимірювано потім податок. Коли-ж іще додамо, що в Жидів існує старий пересуд, що кого почислять, той мусить умерти, то зрозуміємо, що тогочасна статистика не подавала ніколи правдивої цифри людей. Вправді за часів Йосифа II заведено в конскрипційній технїці деякі улїпшеня, та все таки недостач не усунено. Одначе від 1785 р. вже можна деякі статистичні цифри брати серіознійше під увагу.

Офіціальні публікації австрійських конскрипцій починають ся тільки від 1857 р., користуване статистичними цифрами до того року можливе тільки по архівах. На таких архівних розслідах опер свою працю наш автор. Зараз на початку наводить він результати галицької конскрипції з трох років, 1772, 1776 і 1777; загальне число так християн як і Жидів з кождим роком стає менше. Таке зменшуване здивувало цісаря,

Йосифа II і він зажадав в тій справі від підполковника, що переводив конскрипцію, пояснення. Підполковник E. de Legis пояснив ту річ тим, що багато місцевостей звернено Польщі, а також і „вродженим страхом сільського люду“ перед конскрипцією. Одначе автор, уживши порівняної критики, виказує, що причина такого зменшування була иньша: просто результати конскрипції були не можливі. Але та неможливість не дотикає всіх категорій людности, бо пр. ціла родина не так легко могла відтягнути ся від конскрипції, як поодинокі її члени. Зі страху перед виміром більшого податку Жиди затаювали передовсім старих і дітей, а цифри родин можна признати в приближеню вірними. І ті цифри родин, то тільки й користи зі староавстрійської конскрипції.

Число Жидів в Галичині росло в напрямі в заходу на схід, а також в полудня на північ. На підставі конскрипційних дат з 1869, 1880, 1890 і 1900 рр. автор констатує, що експанзивна сила Жидів далеко менша супроти Поляків, як супроти Русинів. Не менше важний поділ Жидів на мійську і сільську категорію в хвилі першого поділу Польщі, щоби дослідити, в яким напрямі відбуваєть ся жидівська концентрація. Але на жаль автор на те питає не може подати певної відповіді, бо не знайшов дотичних актів. Тільки на основі громадських виказів перемиського дістрікту в 1779 р. доходить до того, що 37·3% Жидів, отже більше як $\frac{1}{3}$ часть, жило на селах, а 62·7% по містах. В 1880 р. на тім самім обшарі (ярославський і перемиський повіт) жило тільки 26·6% Жидів по селах, а за те 73·4%, отже більше як $\frac{3}{4}$ по містах. За тих сто літ жидівська людність згустіла в відношеню до християнської по по містах 1·62 разів, на селах тільки 1·46 разів. З того видко, що жидівська людність безпосередно по першім поділі Польщі не концентрувала ся по містах перемиського дістрікту в тій мірі, як в 1880, і що дальший зріст жидівської людности характеризуєть ся чим раз більшою концентрацією Жидів по містах. Наслідок був такий, що в богатых містах констатуємо такі дивоглядні факти: в 1783 р. в Микулинцях було 1586 християн, а в 1880 тільки 1339; в Маріяшполю 1.060, а в 1880 тільки 746; в Косові 3.187, а в 1880 тільки 605 (!); в Золочеві 4.007, а в 1880 тільки 4.301; в Збаражі 3.921, а в 1880 тільки 4.294 і т. д. По всіх тих містах жидівська людність або виперла християн, або стримало їх зріст. Зріст людности по містах взагалі спричинював зріст жидівського елементу.

Автор не вдоволяє ся сконстатованєм того факту на підставі статистики по містах перемиського дістрікту, а хоче розтягнути його на цілий край. Але на лихо не має до того потрібних даних і тому стараєть ся прийти до певного результату посередною дорогою, себто при помочи комбінована статистики зі шинків, жидівських домів, т. зв. „Ju-

denhäuser“ і жидівських родин. Розуміть ся, що на таких комбінаціях ніхто серйозно не опре своїх теорій, коли вони взагалі мають мати дещо спільного з правдою. Бо при такій маніпуляції виступає, як сам автор констатує, цілий ряд може справді дрібнійших недокладностей, але коли зважимо, що таких недокладностей цілий ряд, то результат буде чи не в половині дороги до правди. Бо возьмім хочби авторові комбінації що до т. зв. „Judenhäuser“. Автор зазначає виразно (ст. 108), що „w t. zw. „Judenhäuser“ mieszkaly tylko rodziny żydowskie, zajmujące się rolnictwem, handlem i przemysłem“. Воно правда; і у Львові таких домів було 460, а всіх жидівських родин 1626. Автор, розуміть ся, розділює ті родини поміж 460 домів і з того виходить, що в однім жидівським домі жило у Львові 3·54 родин. Але иньший статистик Жидів з того періоду Бостель (Archiwum komisji historycznej т. VI) говорить виразно: „we Lwowie żydzi byli nietylko lokatorami domów żydowskich, lecz często zamieszkiwali także domy magnatów, szlachty, duchowieństwa“. На те наш автор от як відповідає: „Przypuszczając, iż takie wyjątki mogły zachodzić i w innych miastach, przyjmujemy, iż z reguły żydzi mieszkali w domach żydowskich, chrześciance w chrześcijańskich“ (ст. 111). Яка льгота в тих словах і як вони вяжуть ся зі словами Бостеля, то хиба знає сам автор. Бо зі слів Бостеля виходить, що ті 1.626 жидівських родин мешкало не виключно в т. зв. „Judenhäuser“, а ще по домах маґнатів, шляхти, духовенства; значить процент родин, що припадав на такий один дім, який подав др. Бузек, неправдивий. Християни по жидівських домах не мешкали, сьому перечить навіть сам автор (ст. 108). Але йдім дальше. З тої авторової комбінації виходить, що жидівські доми у Львові мусіли бути більшими каменицями, де би могли помістити ся 3.54 родин; се признає сам автор і воно спеціально у Львові правдоподібне. Але-ж та саміська авторова комбінація виказує, що такі самі, а може ще більші камениці мусіли істнувати по містах ліського і дроґобицького дістрикту, бо число жидівських родин, що мали жити в тих т. зв. „Judenhäuser“, виносить 4·62 (!) З таким вислідом, розуміть ся, і сам автор не може погодити ся і каже: „Oprócz powyższych miały się jednak podług naszego obrachowania odznaczać okazalszymi domami także miasta dystryktu liskiego i drohobyckiego. Powodów do tego nie widzimy żadnych, przypuszczamy więc, iż kombinacya nasza co do tych dystryktów nie odpowiada rzeczywistości“ (ст. 111). Таке саме непорозумінє вийшло також зі шинками. Раз признає др. Бузек всі шинки Жидам („w r. 1776 liczono tamże gospod i szynków, a więc rodzin żydowskich żyjących z propinacyi...“ ст. 109), бо так йому було треба, щоб натягнути статистичні дати, другий раз, коли така маніпуляція вийшла

куріозною (в дистриктах сяндецьким, висніцьким і заторським начислив 1.321 заїздів і шинків, а жидівських родин тільки 1.114 !), то автор розуміє: „tutaj oczywiście znaczna część gospod i szynków znajdowała się w rękach chrześcijańskich (отже сам собі суперечить!). А треба знати, що всі ті маніпуляції з домами і родинами виводить автор „dla kontroli, czy kombinacja nasza we wszystkich częściach kraju odpowiada rzeczywistości“. Гарна контроля, нема що казати!

Четвертий розділ п. з. „Polityka żydowska rządu austriackiego aż do r. 1788 ze względu na wzrost zaludnienia żydowskiego“ присвятив автор оглядови приписів і постанов Марії Тереси і Йосифа II що до Жидів спеціально і констатує їх негативний вплив на зріст жидівської людности в Галичині. Жидівська політика Марії Тереси виходила зі середньовічної точки погляду, що Жиди се особна суспільність, яка вістає під безпосередню опікою монарха; розуміть ся, та опіка не була безкористною. І тут автор вичислює цілий ряд податкових шруб, що витискали зі Жидів останній гріш. І так жидівська ординація з 16 липня 1776 р. замінила поголовне на т. зв. толеранційну належність, 4 зр. від родини. Крім того обтяжено Жидів ще податком промисловим і мастковим, що також виносив 4 зр. від родини, та особними шлюбними таксами, які платили новоженці. І поліційні приписи давали ся Жидам в знаки. Щоб запобічи повстанню убогих жидівських родин, заборонював Жидам патент з 8 марта і 23 червня 1773 р. входити в подружа без особного дозволу губернії. Петенти мусіли виказати свою спромогу платити податки через протяг трьох років. Хто-б пробував омипути той наказ, того видаляно з краю разом з начальником синагоги. Так само заказано імміграцію убогих жидівських верств, хіба що хто виказав ся капіталом 5000 зр.; за те еміграції не ставлено ніяких перепон, щоб тільки кождий заплатив еміграційну таксу. Дальше важний наказ видаляти поза границі держави жидівських нуждарів (патент з 8 марта 1773 р.), за яких уважало ся всіх, хто не міг заплатити толеранційного податку. Вкінци застосовувано до жидівської людности спеціальні приписи економічного характеру, щоби охоронити християнську людність, чи то християнське ремісло від визиску. Одначе з тим усім антижидівські закони М. Тереси, що тикали ся економічних справ, були ще дуже повздержливі. За те жидівська політика Йосифа II (в періоді 1780—1788) була зовсім безоглядна. Щоб охоронити християнську людність від жидівського визиску, Йосиф II не вагав ся підкопати економічні основи істнованя десяток тисяч жидівської людности. Таким атенгатом на економічні основи жидівського істнованя було підвиснене фінансових тягарів патентом з 16 ве-

ресня 1784 р. Тим розпорядженєм піднесено толеранційний податок о 1 зр. више; дальше промисловий і мастковий податок замінено на консумційний, а то на оплату від кошерного мяса. Патент з 27 мая 1705 р. змінив шлюбні оплати; увільнив від них тільки Жидів-рільників, а иньші мусіли платити від 3 до 90 зр. Піднесене шлюбних такс мало на меті зменшити число подруж, а через те природний приріст жидівського населеня і унеможливити подружа біднійших верств. Також поліційні приписи супроти Жидів переводжено за Йосифа II з безоглядною строгістю.

Але величезні наслідки потягла за собою енергічна, просто безприкладна своїм радикалізмом економічна політика того монарха. Він намагав ся усунути Жидів зі всіх тих фахів, що подавали спромогу вициску християнського населеня. Нешкідливими з того згляду уважав він тільки рільництво і ремісло. Тому й увільнив Жидів-рільників від шлюбних такс, від консумційного і толеранційного податку і ин. (пат. з 16 вересня 1784 р.). Так само дозволив Жидам займатися всіляким реміслом. Щоби запобічи опановуваню міст жидівським елементом, заборонює інструкція до гал. будівляної ординації з 1782 р. будувати Жидам деревляні доми по містах, або купувати такі доми від християн. В 1785 р. наказує купувати Жидам у селян збіже на пш., вовну на вівцях і т. д. під загрозою видаленя з краю. Тим самим патентом виключено Жидів від похатної торгівлі. Та найважнішими були два патенти, з 9 лютого 1784 і з 24 січня 1785 р. Першим наказує ся до початку 1787 р. усунути всіх Жидів від аренд броварів пива і меду, а також від усіх аренд і шинків по містах і селах. Пани, що противили ся тому наказови, платили кару 100 дукатів. Другий патент наказує усунути всіх Жидів від аренди дібр або підданих зі всіми їх обовязками, ґрунтів, що їх не управляти-ме сам Жид, млинів, дорогових оплат, духовних десятиц, посіlostий вільних селян, вивозу соли, фабрикації дерева до будови, яток, оплат від мір і ваг і т. д. і т. д. Всі ті заборони позбавили найменше одну третину Жидів способів удержаня!

Зворотною точкою в жидівській політиці Йосифа II було покликанє Жидів пат. з 18 лютого 1788 р. до військової служби. Від тепер тратять Жиди характер чужого толерованого елемента, а стають горожанами держави. З тої причини підняв ся між ними страшний крик. Вони дуже радо годили ся платити за кожного рекрута по 150 дукатів, ряснівський рабін виголошував в синагозі палкі промови, а навіть прийшло до масової еміґрації. Для 10 липня 1788 р. внесли консервативні Жиди на руки губернатора просьбу, щоби звести той декрет. Тут подибуємо цікаве мотивованє. Найперше покликунє Жидів до війська противить ся прийнятій толеранційній засаді. Крім того перешкаджає Жи-

дам виконувати їх релігійні практики і т. д. Одначе цісар відписав на то так: „Ohne weitere Modalität soll der Jude als Mensch, als Mitbürger des Staates zu allem demjenigen verwendet werden, was jedem anderen obliegt...“ Значить, просьби не угляднено. Та з жидівських рекрутів військова управа не багато мала користи. Вони в значній кількості втікали за границю.

В двох останніх розділах займаєть ся автор наглим опадом числа Жидів у Галичині і иньшими наслідками тої антижидівської політики. В протягу десять років 1776—1786 жидівська людність зросла тільки о 7.5%, замість, як звичайно, що найменше о 20%, хоч приріст Жидів виносив в тім часі 2.70, а християн тільки 1.43. Як нагло опадало число Жидів, видко хочби з тих цифр: в 1786 р. було жидівських родин 43.148, а осіб 215.487, в 1787 ж. родин 42.670, а осіб 210.898, в 1788 ж. родин 40.135, а осіб 199.735; отже за два роки убуло 3.013 родин, а 15.752 осіб! Треба запримітити, що той убуток за два роки виносить більше, як приріст за десять літ (1776—1786). При кінци 1788 р. жидівська людність в Галичині числила не більше, а правдоподібно навіть менше, як безпосередно по першим поділі Польщі. В самім 1788 р., в протягу кількох місяців видалено з краю за границю 5098 Жидів, видалено з причини нужди, викликаной цісарськими патентами! Один той факт вистарчить хиба до характеристики результатів першого періоду жидівської політики Йосифа II. Другим важним наслідком тої політики було те, що жидівський елемент чим раз більше концентруєть ся по містах і місточках.

Другий період в жидівській політиці Йосифа II, що починаєть ся від часу узняня Жидів горожанами держави, характеризуєть ся вже більшою толеранцією. Природному приростови Жидів вже не робило ся ніяких перепон, цісар позносив шлюбні оплати і ин., одначе нужди Жидів, викликаной австрійською політикою вже ніяк не можна було усунути. „Wstrzymanie wzrostu ludności żydowskiej Galicyi na okres 40 kilku lat, кінчить автор, „oto rezultaty ludnościowe polityki żydowskiej rządu austriackiego w latach 1772 do 1788“.

Так представляєть ся зміст праці дра Бузека. Поминувши авторів комбінації з першої части і багато менших і більших похибок і недокладностей (нпр. на ст. 92—3 подає дати патентів, що заряджували першу конскрипцію в Галичині, три з 1372 р. і один з 1773 р., знов на ст. 96 каже, що перша гал. конскрипція відбула ся в 1776 р., а дальше на ст. 97 подає статистичні результати цифр першої австрійської переписи з 1772 р., отже одно з двох, або перша конскрипція відбула ся в 1772 р., а тоді перепись з 1776 р. не може вже бути перша, або знов першою була перепись з 1776 р., а тоді дивно, звідки автор

взяв статистичні цифри для Галичини на 1772 рік; ст. 105 подає табличку статистичних цифр з 1779 р., а zarazом на другій стороні по-кликуєть ся аж дава раси на ту табличку і називає її результатом з 1776 р.; на ст. 113 каже: „istniejące już od czasów polskich poglówne w wysokości 2 zł. polskich na głowę podwojono już na mocu... i t. d. Odtąd wynosiło poglówne 1 złr. na głowę (? отже гарно подвоєно!); на ст. 122 в долішній табличці подано при рубриці християн, що їх вродило ся в 1779 р. 6.998, вмерло 1.779; приріст виносить 2000 (?); Жидів в 1779 р: вродило ся 368, вмерло 4.998, приріст (?) 223 (?). Тут правдоподібно автор переставив цифру 1.779 замість 4.998 і таким чином приріст вийшов би правдивим, але з Жидами таки неможлива річ), яких в статистичній праці треба старанно виминати, в працею дра Бузека мусить зазнайти ся кождий, хто береть ся робити студії над історією галицьких Жидів. *Кр.*

М. Довнаръ-Запольскій — Историческій процессъ русскаго народа въ русскої исторіографіи (Русская Мысль, 1902, III, стор. 170 - 186).

Ся статя — вступний виклад на київському університеті, яким автор розпочав загальний курс російської історії. Автор синияєть ся на двох більших періодах в розвою російської історичної науки: моралістично-націоналістичному періоді XVIII в., що кінчить ся на Карамзіні, і другому — правничому, який починаєть ся від Соловєва (Соловєв, Кавелін, Чічерін). В сьому останньому треба розрізняти знову дві течії, наслідком чого виникло в російській історіографії дві школи: одна правнича, на чолі з Соловєвим, Кавелініним, Чічерініним, друга славянофільського напрямку. І одна і друга стоять в безпосередніх звязках з геґеліанською наукою: „основа російської історичної науки має початок в геґеліанських ідеях“ (с. 174). Проте згадані сї дві школи, хоч і виникли з одного джерела, та пішли ріжними шляхами. „Славянофільство засноване було на ґрунті геґеліанської науки, але зі значною домішкою дехтю та оливи“, — як зауважає д. Д.-Запольскій, — себ-то воно внесло в геґелівську філософію російську національну течію. Славянофіли проводили погляди свої занадто доморослими доказами і дійшли до виводу, що тоді як в західно-європейських державах в основу лягло „невольничє почутє підлеглого“, в основі російської держави лежить „почутє свободи“; на Заході — насильство, неволя і вороженєча, — в Росії: добровільність, свобода і згода. Ся гармонія до Петра Великого не була зломана, а після нього рівновага схибнула, — „правди на Русі нема“, і винен тому Захід, де нема правди, а одна лишень форма, зверхність. Та хоч славянофільський напрям

і мав в собі багато дивовижного, проте для російської історіографії він прислужився чимало — власне своїм негативним значінням: славяно-фільська критика підточила чимало висновків правничої школи, славянофіли висунули ґрунтовну сторону історичної науки — обслідоване народного життя і його психології. Ся сторона значно вплинула на праці Щапова, Костомарова та ин. І от погляди Соловєва, Чічеріна і Кавеліна — з одного боку, і погляди Костомарова з другого, — визначили роботу російської історичної мислі, і їх можна вважати головними і нині: схема Соловєва-Чічеріна має талановитого репрезентанта в особі Ключевського, а схема, розвинута Костомаровим, яка веде до обслідування народної маси, крайового життя, досягла поважного розвитку в школі проф. В. Б. Антоновича з його чісленими учениками.

Так стоїть справа науки російської історії в наші часи: ідейний зміст праці історичної російської мислі складає основний поворот історичної науки. Але чи досить вона виявляє нам російську історію? Очевидячки, що ні. „Тепер виставлено нові проблеми для історичної науки. Розумінне простого факту — впливу форм орудодання на історичний процес, стає важним поворотом в напрямі історичної мислі... А досі наукова праця йшла не в такому напрямі... Отже „виясненне історичного процесу повинно полягати на обслідуванні матеріальних чинників в їх обоїльному сполученні з чинниками ідеологічними, і російської історичної літературі вельми не досить, щоб розуміти історію в такому напрямі... Тим самим зазначається широке поле для нової наукової праці...“

Як бачимо, автор не дає в сій статі чогось надзвичайного, нового, але як популярний виклад для слухачів вона цікава. *В. Д.*

В. Даниловъ — Пѣсни села Андреевки, Нѣжинскаго уѣзда (Відбитка з Сборника Историко-филологическаго Общества при Институтѣ кн. Безбородко, въ г. Нѣжинѣ, т. V), К., 1904, I—XII, 96.

Д. Данилов „вичерпав“, як він каже, увесь репертуар молодіжи села Андріївки в Ніжинському повіті (в Чернигівщині) і дав нам досить цікаву книжку, в якій міститься 323 пісні, не лічучи варіантів. Книжка його цінна не тільки тим, що з неї ми можемо бачити по часті сучасний скарб поетичний на селі, але й тим ще, що вона обставлена науково: подані паралелі з визначніших етнографічних збірок Wasława z Oleska, Żegoty Pauli, Лукашевича, Максимовича, Головацького, Чубинського, Рудченка, Новицького, Милорадовича, Іванова, Грінченка, Малинки (хоча на диво, чомусь не узято на увагу напр. збірок Лисенка), а до того видавець ще й старався задержати в записях головніші фонетичні відміни, через що збірка ся може мати чималу користь і для лінгвістів. Коли покладати ся на докладність записи, вихо-

дило-б, що в селі Андріївці і сусідніх по часті селах — існують такі фонетичні з'явища: 1) дуже розповсюджене змішування звуків *e* і *и* (а також і *i*): нема — *нима*, сестра — *систра*, великий — *виликій*; чірвоний, до хлевечка. 2) так само змішування *i* з *и*: він — *вин*, ніч — *нич*, бий — *бій*, здівував ся, *сіра* вутка, *жинка*, *білина*, *дітина*, *вішня*. 3) теж *o* з *i*: *пожки*, *постой*, *пойду*, *голле*, *ролля*, *конець*; закінченне заіменників на *ій*: *дрібненькій*. 4) перехід *o* в *у*: *тупор*, *туполя*, *зарубляти*, до *туей*, *кунівочка*. 5) *o* в *a*: *ногайка*, *козенний*. 6) зміна *d* і *t*, *t* і *k*, *ж* і *ш*: *топкати*, *лотка*, *ружниця*. 6) *ж* і *з*: *міз*. 7) тверді голосозвуки замість м'яких: *горувати*, *навару*, *докорати*, *кручок*. 8) подвійне *ж*, *жд* і *дж* зам. з російського *ж* (з *dj*): *похождає* і *похожжає*, *сиджю*, *ходжю*. 9) вимова суфікса *ться* і як *ться* і як *цця*: *стелеться* і *стелецця*. 10) йотація: *юлиця*, *юмер*. Поодинокі цікаві відміни: *яконов* (зам. *оконом*), *мулювати* (малювати), нарешті явища, ближчі Галичині, ніж Україні, та ще й лівобережній: *dativ: od* (= *id*) *мені* і цікаві заіменники: „*доріженька прибитенькая*, дрібним дощиком *политенькая*“ (щось подібне до форми у Федьковича: „*дрівець врубатоньки*“)

Се що до мови. Що-ж до змісту пісень, то переважає усе иньше лірика; історичних пісень (не лічучи уривків, що увійшли в иньші пісні) нема жадних*); рекрутських — 8, чумацьких не показано, хоч вони властиво є (див. ч. 87, 200, 201, 205); обрядових також обмаль — 4 дрібні колядки, 12 веснянок, 6 петрівок, 11 зажнивних („рабочницьких“ у д. Данилова), та 34 весільних, — решта все побутові та лірика, а в тім числі 5 салдатські (властиво більш, бо напр. ч. 76, 206, 207 — теж салдатські), та ще дві (ч. 322—323) „похоронні“. Чому вони власне похоронні, ми не знали-б, як би автор в передмові (ст. ХШ) не зазначував, що їх „сніввають звичайно жінки, по повороті з цвинтара, на обіді по небіжчикові“. Ч. 323 — се, здасть ся, зіпсований кант про Олексія, чоловіка Божого. Справжня похоронна пісня („плач“) є також в збірці Данилова, тільки він її запхав в відділ „Батьки да діти“ (ст. 42, ч. 124). Нарешті треба ще додати, що в репертуар Андрієвської молодіжи попало п'ять пісень літературних — три українські (досить

*) Записані Даниловим, але в иньшому місці видруковані — пісня „про Платона (генер. Платова) козака“ та балада про Бондарівну. Останній факт тим цікавий, що в етнографічній літературі нашої й досі не відомо жадної записи сеї балади з Лівобічної України. — До історичних пісень-новотворів можна залічити 2 варіанти пісні (ч. 195—196 про Саливона — дідича с. Дорогинки, вбитого селянами за його жорстокість. Відомий навіть автор її — селянин Андрій Саранчук, вже небіжчик.

гарна композиція кількох віршів з „Черниці Марьяни“, скорочена редакція „На що мені чорні брови“ та вірш Щоголева „У полі“: „Гей у мене був коняка“), і дві російські (груба пародія на „Черную шаль“ Пушкіна та переіначена і вже з українським додатком відома пісня „Внизъ да по матушкѣ по Волгѣ“). Що до українських пісень, то „На що мені чорні брови“ відомо, яким чином попали в сільський репертуар: її вивчила баба — співачка від одної панночки. Решта — невідомо як. Взагалі, що до цього факту — автор висловлює гадку, що тут чимало могли прислужити ся російські лубочні видання — усякі „Молодые Черноморцы“, „Украилицы“, „Молодые Чумаки“ і т. и., яких чимало видають фірми Ситіна та Губанова. Се, само собою, може бути правда, хоч певнійше, що з'являють ся такі пісні на село більш тим шляхом, яким напр. прибула пісня „На що мені чорні брови“. В пісенному матеріалі д. М. Лисенка нам доводило ся бачити записи, яко пісень народніх, одної пісні Руданського та тої-ж таки поезії Щоголева „У полі“, а в „Етногр. матер.“ у Гринченка (т. III, ч. 466) знаходимо баладу В. Кулика („Загублені душі“), яка вперше була видрукована в петербурській „Основи“ (1762, XI—XII, 42). Ся остання напевно не увійшла в жаден збірник Губановських та Ситінських видань!

Що до зверхньої взагалі форми пісень, записаних Даниловим, то мусимо признати, — сумного вражіння на нас вони не роблять. З усієї кількості (323 ч.) може тільки з 30 є безперечно або нічого не вартих, або покалічених російщиною, і то переважно нові пісні — принесені на село Москалями або десь з заводів чи фабрик. Давні пісні (особливо весільні), а також і нові, але утворені на місці — звичайно дуже гарні і чисті і свідчать про те, з яким консерватизмом заховують ся вони і переходять з роду в рід. Цікавий такий напр. факт. Співає дівчина пісню: „У зеленому мачку пасла дівчина качку“ — і виявляєть ся, що ні вона, ні багато иньших селян цілком не розуміють значіння слова „качка“! (в Лівобічній Україні, навіть Полтавщині над самим Дніпром переважно вживають „вутка“).

Цікава також і передмова д. Данилова, де він подає деякі уваги що до народньої творчости. Так він зазначає, що „в тому самому селі не можна зробити двох цілком тотожних записів тої самої пісні“ (ст. II), — що зміна змісту народньої поезії залежить перш за все від особи самого співця: кобзар напр., повторюючи думу, кожний раз змінює її форму. Се видно, напр. хоч би на рекрутських піснях с. Андріївки, коли порівняти їх напр. з записями Чубинського. Коли раніш некрут відказував матері:

„Не верну ся, матушка, теперь неволя моя,

Теперьь воля — воленька, воля государская.

Я до тебе, матушка, семого году прибуду,

Своїми сухотами весь садочок висушу,

Дрібними слізоньками всі ріки наповню“,

тепер сумного мотиву вже немає:

„Воротиться мне нельзя —

Теперь воля не моя —

Воля Білого Царя

Александра Треттго“... та й край!

Взагалі до етнографічної літератури нашої, а спеціально до важного питання про стан сучасної народньої поезії і про нові течії в ній — книжка д. Данилова буде приємним додатком*).

В. Доманицький.

*) Може до річи буде подати тут літературу про нові течії і сучасний стан української народньої поезії, про що недавно в Записках Наук. Тов. ім. Шевч. (т. 50 і 52) писав д. Гнатюк. Отже: 1) Газ. „День“ 1864 р., ч. 9 Кокошкинъ, Три мѣсяца на Волини (пісні про увільнення селян), 2) Ibid., ч. 47. Петровъ, Изъ юго-западнаго края (дві народні пісні про Бібікова), 3) „Голосъ народный“ 1866 р. ч. 22 (у Коломиї) „Піснь вояцька зъ року 1859, перенята впроть изъ усть воиновъ рускихъ полка Пармы“, 4) Драгоманов М. Нові українські пісні про громадські справи (1764—1880), Женева, 1881, 5) Реценз. на се в „Свѣті“, 1882, ч. 14 і в газ. „Заря“, ч. 56, 6) „Свѣт“, 1883, К[і]юв[ський], Нові українські пісні про громадські справи, 7) „Заря“ (київська), 1884, ч. 286 про упадок народн. творчости, 8) „Кіевская Старина“, 1885, IV, 795, Три малорусскія пѣсни изъ періода крымской кампаніи, 9) „Зоря“, 1886, 204. Пісня про знесенє панщини, 10) Ibid., ст. 272. Пісня з 1848 р., 11) „Кіевск. Старина“, 1886, VII, 570. М. В. Двѣ нар. пѣсни о панщинѣ и повстаньи, 12) Ibid., 406. Двѣ сахарно-заводскія пѣсни, 13) „Русская Старина“, 1886, ч. III, 673. Пѣсни объ освобожденіи крестьянъ, 14) „Кіев. Старина“, 1887, III і IV, II. Кузьмичевскій, Малорусскія пѣсни объ освобожденіи крестьянъ, 15) Русч (часоп. у Львові), 1887, ч. 4, 5. I. Franko. Jak powstają pieśni ludowe? 16) „Буковина“, 1888, ч. 22. Панщина. Буковинська піснь народна, 17) „Кіев. Старина“, 1888, IV. Д. Петровскій. Къ малороссійскимъ пѣснямъ объ освобожденіи крестьянъ, 18) „Кіев. Стар.“, 1889, V—VI, 626. Ю. Тиховскій, Двѣ мнимо-народн. пѣсни о панщинѣ и повстаньи, 19) Ibid., VIII, ст. 513. Пѣсня сахарно-заводская, 20) Новый Галичанинъ, 1889. Шир. Изъ новозаписанныхъ народныхъ пѣсней, 21) Сборникъ литературно-гумористичный. Библиотека Нового Галичанина 1889, Львовъ, ч. I. М. Юл. Изъ новозаписанныхъ народныхъ пѣсень, ст. 5—6, 22) „Зоря“, 1891, ч. 13 (252—254, 255) нові пісні, 23) Огіевскій М. Новые элементы въ южно-русскомъ пѣсенотворчествѣ. Слб. 1892, 24) „Славянское Обзоріе“, 1892 (чи 1893?) ч. 10. Н. Сумцовъ. Народно-пѣсенный комментарий къ галицкой эмиграціи, 25) „Кіев. Старина“ 1893, VI, 459. Р. Л. Н. Порча укр. нар. пѣсень, 26) Ibid., XI,

A. Siewiński — Bajki, legendy i opowiadania ludowe, zebrane w powiecie Sokalskim (Lud, 1903, I, c. 68—85).

H. Grochowska — Podania, zwyczaje i wierzenia we wsi Trościańcu w powiecie Sniatyńskim (ib. IV, c. 381—390).

H. Goldstein — Przyczynki do księgi przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich S. Adalberga (ib.).

В першій статі надруковано 26 оповідань, як звичайно — без усяких коментарів і уваг, у польській мові (як і личить польському етнографови), при чім лише при однім оповіданю зазначено: „Powiastkę tę słyszałem opowiadaną po rusku“ — буцїм то всі иньші не були говорені в руській мові, хоч на се показує самий зміст таї мотиви, що в польських оповіданях виглядають інакше. Матеріал зрештою знаний всім фольклористам і не приносить нічого нового.

322. О. Кудринскій, Къ вопросу о порчѣ мѣр. пѣсень, 27) „Рідна стріха“, Львів, 1894, видане В. Лукича, Мордовець, Українська „улиця“ і москальomanія (ст. 70), 28) Волинскій историко-археологич. сборникъ. Вып. I, Житомир, 1896. Пѣсни про польское возстаніе 1863 г., 29) „Правда“, 1896, ч. 21, 278. Три великор. пісні в українській перебіцї, 30) „Кіев. Старина“, 1897, IX. А. Хатемкинъ. Пѣсни молодежи въ соврем. деревнѣ, 31) „Этнографич. Обзорѣніе“, 1897, XXXIII, 120, М. Васильевъ, Къ вопросу о новыхъ мотивахъ въ малорусской народной поэзии (Изъ украинскихъ сахарозаводскихъ пѣсень) з додатком А. Малинки, 32) „Этнографичний Збірник“, т. V. У Львові, 1898. М. Павлик. Пісня про Бразилію, 33) Записки Н. Т. ім. Шевченка, XXI, В. Гнатюк, Причинок до літератури нашого віршотворства, 34) „Кіевск. Старина“, IV, Н. М. Корниловичъ. О пѣсняхъ про волю, 35) „Літературно-науковий Вістник“ 1900, IV, 54. І. Франко, Зразок новозложеної нар. пісні, 36) Ibid. ч. 10, 55. В. Д—цький. Сучасна нар. творчість, 37) Ibid. ч. XI, 122. Пісня про Китай, 38) Ibid. ч. XII, 182. Українська пісня на китайській межі, 39) „Образованіе“, 1900, ч. 7—8. А. Роздольскій, Новыя пѣсни, 40) „К. Старина“, 1902, II. Д. Яворницький. Наша доля — Божа воля (ст. 255—6, 264—65 — салдатецькі та иньші пісні), 41) Літер.-наук. Вістник, 1901, т. XIV, 5. В. Г. Нові народні пісні, 42) „Русское Богатство“, 1902, ч. 12. Г. Вѣлорѣцкій, Заводская поэзія, 43) Этнографическое Обзорѣніе“, 1903, кн. 4. К. Кузьмичевскій. О современной народной пѣсни, 44) „Русскія Вѣдомости“, 1903, ч. 8. Д. Зеленинъ, Черты современного народного быта по частушкѣ, 45) Ibid., ч. 31 (та иньші) Е. Линева. Жива ли народная пѣсня? 46) Чтенія въ Ист. Общ. Нест. Лѣтописца, кн. XVIII, вып. 1. (Кіевъ, 1904). В. Чаговецъ. Изъ области народной поэзии. Иньші бібліографічні вказівки див. у статях д. Гнатюка (Зап. Наук. Тов. ім. Шевч. т. I і II). В. Д.

Подібної методи тримала ся й Г. Гроховска. Все, що ми сказали про Севінського, можна повторити й тут. Ріжниця заходить лише така, що тут перекладачка полишала цілий ряд українських слів (пр. *harne to były czasy; trostyna w nim rosła; chresty na rozpukę; a masz ty dieciu hroszi; z naszym siwym sokolikiem Doboszem; przyszła babka stareńka proszuczy, i ин.*), мабуть аби тим, що не були ніколи в Снятинщині, зробити ілюзію, що так говорять селяне (а які, чи руські, чи польські, то менше з тим, і авторка про се мовчить також).

Статя Г. Гольдштайна також із деяких причин дуже характеристична. Як відомо, перед кількома роками вийшли приповідки Адальберга; отже від того часу польські учені все доповняють той збір своїми причинками, друкуючи їх остатніми часами окремими сотками, які називають „*setnik pierwszy, drugi*“ і т. д. При тим одначе вони не дивлять ся, аби дати добрі причинки, а злі викинути навіть із Адальберга, але дивлять ся на те, аби було як найбільше „*setników*“. Надто вони не здають собі справи, чи збір має бути народний (*ludowy*), чи народний і літературний. Збір Адальберга можна зачислити до останньої групи, хоч про нього все говорено чомусь у етнографічних виданнях і зачислювано до етнографічної літератури. Так само й причинки хоч вибирають ся переважно не з народніх жерел, друкують ся у етнографічних виданнях. На чім опирають се польські етнографи, тим пай вже вони самі журять ся, ми звернемо натомісь увагу на зовсім иньшу річ: що між тими „*przysłowiami*“ і „*wyrażeniami przysłowiowymi*“, не вважаючи навіть на їх не народне походжене, повно таких річий, які до тих причинків входять хіба правом кадука. От які річи дає приміром д. Гольдштайн: *Powieś się; prawdą i pracą; precz chamię, bo ja szlachcic; przyjemny jak piwo; psotliwszy nad Bachusa; robi bardzo szczęśliwie interesa na piwie; rok i sześć niedziel; ajtuś pajtuś; albowiem ich jest królestwo niebieskie; Austryja jest krajem niespodzianek; Austryja zawsze się późni; Ehrenberg dostał od Sulimy, ale co, — tego nie wiemy; fraszki i baraszki; głuptasiński; hep, hep; hem, trem, brem; Jamsterdamy, Roterdamy, Wiednie, Budy, Brandebudy i inne podobne cudy; kto nie ryzykuje, ten nie siedzi na Pawiaku; łapigrosz; lyk prowincjonalny i т. д.* Крім того наводить він іще такі приповідки: *Róg Bednarskiej i Młynarskiej; róg Czystej i Gęstej i т. д.* Се імена улиць у Варшаві. Йдучи таким способом, і поскладавши „*rogi*“ улиць із усіх міст (більший дотеп буде, коли зробить ся „*rig*“ улиць львівської з варшавською!), та понабиравши ріжних слів і фраз із таких видань, як „*Śmigusy*“, „*Wociany*“ і ин. — можна справді надрукувати тисячі „*setników*“ приповідок та висловів, але з них певно не буде користи науці взагалі, а етнографії особливо. B. I.

Розвідки у справозданнях руських гімназій в Галичині за 1901/2 і 1902/3 р.*):

Др. Стефан Рудницький — Про звязь періодичної діяльності сонця з температурою земської атмосфери, ст. 38 (Звіт дирекції ц. к. академічної гімназії у Львові за р. шк. 1901/2).

Др. Михайло Пачовский — Народний похоронний обряд на Русі, ст. 32 (*ibidem*, р. 1902/3) — див. бібліографію т. LXI.

Сильвестер Яричевский — Франц Прешерен, найбільший словінський поет (його жите і твори), ст. 32 (Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Перемишлі за р. шк. 1901/2).

В. Кмицикевич — Плятонова оборона Сократа, ст. 32 (*ibidem*, р. 1902/3).

М. Рибачек — Льогічна будова математичних доказів, ст. 32 (Звіт дирекції ц. к. II гімназії в Коломиї за р. шк. 1901/2).

Іван Раковский — *Astacus Dybowskii*, ст. 40 (*ibidem*, р. 1902/3).

Праця дра Рудницького старанно зводить дотеперішні досліди над сим питанням. Одно тільки — кождий автор розвідки у гімназіяльних справозданнях повинен тямити, що $\frac{9}{10}$ його читачів — се такі ученики, тож автори повинні старатись вчинити форму приступнішою, як тільки можливо; наукова вартість праці на тім нічого стратити не може.

Праця Сильв. Яричевського про Франца Прешерена, найбільшого словінського поета, вже самою темою незвичайна як на галицькі наукові інтереси. Автор вивів перед наші очи стать поета, який для свого народа є національним генієм, а у нас і пересічний „учений“ ледви чув його імя. Тож за те саме вже дякувати треба авторови. Нам жаль, що про нас у щасливіших народів згадують меньше, аніж ми на те заслужили, тому не треба й нам іти їх слідом з огляду на народи ще меньше голосні. Наперед автор подає короткі відомости про Словінців і коротенький нарис розвитку їх письменства, а дальше переходить до обговорення жита й діяльності Прешерена. Творчість його показує по певним категоріям поезій (пісні, балади і романси, епіграми і т. ин.) ілюструючи свою характеристику численними перекладами. Сі переклади як раз найціннійше у цілій розвідці. Літератури предмета не подано ніякої — а се вже почислити треба за хибу.

Переклад Плятонової оборони Сократа, зладжений професором Кмицикевичом, старанний, хоч дещо схолястичний; деякі бажання можна-б піднести з огляду на пояснення. Маємо надію, що д. К. не спи-

*) Дивись Записки, т. LVI, бібл. ст. 30.

нить ся на тому, але дасть нам більше перекладів клясичних грецьких творів, і то не лишень у шкільних справозданнях.

„Льогічна будова математичних доказів“ М. Рибачка складаєть ся зі вступних заміток та розділів: про доказ, доказ аналітичний і синтетичний, доказ не-впрост, доказ з індукції, доказ з аналогії, доказ через унаочненє. Не моє діло розбирати розвідку з мериторичного боку, замічу тільки одно, що насуваєть ся завсїди читачеви наших математичних і фізичних праць: ревізія термінології — се справа дуже пильна, бо инакше сі праці для неспеціалїста „неудобочтомі“.

Astacus Dубowskii — се докладний опис нового роду раків Адрийського моря. Окрім українського тексту подано в латинській мові таблиці мірянє і головний зміст. Вкінці доданий риєунок.

С. Томашівський.

Видання й статї обговорені в бібліографії сього тому :

Археологическая Лѣтопись Южной Россіи, 1903.

К. Nadaczek — Złote skarby michałkowskie, 1904.

С. Гамченко — Расконки въ бассейнѣ р. Случи, 1901.

Е. Мельникъ — Расконки въ землѣ Лучаць, 1901.

И. Срезневскій — Чтенія о древнихъ русскихъ лѣтописяхъ, IV—VIII, 1903.

Д. Айшаловъ — Лѣтопись о начальной порѣ русскаго искусства, 1904.

В. Святловскій — Очерки по экономической исторіи древней Руси, 1903.

А. Ефименко — Литовско-русскіе данники и ихъ дани, 1903.

Н. Максимейко — Русская Правда и литовско-русское право, 1904.

М. Явнскій — Закупы Русской Правды и памятниковъ западно-русскаго права, 1904.

Archiwum Jana Zamojskiego, 1904.

А. Jabłonowski — Ziemie ruskie (Atlas historyczny rzeczypospolitej Polskiej), 1904.

В. Миллеръ — Къ былинѣ о князѣ Глѣбѣ Володьевичѣ, 1903.

В. Крыловъ — Екатерининская коммиссія въ ея отношеніи къ духовенству, какъ сословію, 1903.

J. Buzek — Wpływ polityki żydowskiej rządu austryackiego w latach 1772 do 1788 na wzrost zaludnienia żydowskiego w Galicyi, 1903.

М. Довнаръ-Занольскій — Историческій процессъ русскаго народа въ русской исторіографіи, 1902.

- В. Даниловъ — Пѣсни села Андреевки, Нѣжинскаго уѣзда, 1094.
- А. Siewiński — Bajki, legendy i opowiadania ludowe, zebrane w powiecie Sokalskim, 1903.
- Н. Grochowska — Podania, zwyczaje i wierzenia we wsi Trosciańcu w powiecie Śniatyńskim, 1903.
- Н. Goldstein — Przyczynki do księgi przysłów, przypowieści i wyrażeń przysłowiowych polskich S. Adalberga, 1903.
- Розвідки в справозданнях руських гімназій:
- С. Рудницький — Про зв'язь періодичної діяльності сонця з температурою земської атмосфери, 1902.
- С. Яричевский — Франц Прешеря, найбільший словінський поет, 1902.
- В. Кмицикевич — Платонова оборона Сократа, 1903.
- М. Рыбачек — Льогічна будова математичних доказів, 1902.
- І. Раковский — Astacus Dybowskii, 1903.
-
-

НБ ПНУС

249204

	Корон
Збірник філософської секції т. I: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. I, пап. О. Кописький, 3—, на ліпнім папері 4:00, в оправі	5:00
„ т. II: Розвідки М. Драгоманова, про українську народню словесність і письменство, т. I. 3:00, на ліпнім пап.	4:00
„ т. III: Розвідки М. Драгоманова, т. папери	4:00
„ т. IV: Т. Шевченко, хроніка його життя, т. II., пап. О. Кописький	4:00
„ т. V: Про говорю галицьких Лемків, пап. І. Верхратський	5:00
„ т. VI: Посмертні праці М. Дикарева	4:00
Збірник історично-філософської секції т. I і II розійшли ся (Історія України-Руси, пап. М. Грушевський, вид. друге див.: М. Грушевський)	
„ т. III—IV: Історія України-Руси т. III, на звич. пап. 5:00, в оправі	6:40
„ т. V: Матеріали до історії духового життя Галицької Руси XVIII - XIX в.	4:00
„ т. VI і VII: Історія України-Руси, пап. М. Грушевський т. IV. 4:50, на ліпнім папері	5:50
Збірник математично-природописно-лікарської секції, т. I, II, III і IX по 3—	
т. IV—VIII (кождий в двох окремих випусках) по	2:00
„Зори“ письмо літературно-наукове р. II, V по	6:00
„ „ „ „ „ р. VI, IX по	10:00
„ „ „ „ „ літерат.-наук. ілюстроване р. XIII, XV, XVI, XVII і XVIII по	12:00
Руська історична бібліотека:	
т. I. С. Качала — Коротка історія Руси	2:40
т. II. М. Костомаров — Дні рус. народности, Федеративні засновки, Нарис народ. історії	4:00
т. III. і IV. Д. Іловайський — Книжний період України-Руси	6:80
т. V. М. Смирнов, М. Дашкевич, І. Шараневич — Монографії до історії України-Руси	3:00
т. VI. Антонович Вол. і Іловайський Д. — Історія великого княвства литовського	3:20
т. VII. Іван Линиченко: Суспільні верстви Галицької Руси XIV—XV в.	2:20
т. VIII. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI—XVIII вв.	2:00
IX—XII. М. Костомаров — Богдан Хмельницький	12:80
XIII. „ Гетьмановане Виговського і Ю. Хмельницького	3:20
XIV—XVI. „ Руїна	8:40
XVII—XVIII. М. Костомаров — Мазепа і Мазепинці, В. Антонович Останні часи козаччини на Правобережі	6:60
XIX. Розвідки про народні рухи на Україні-Руси в XVIII в.	3:60
XX. Шульгин — Начер Колівщини	3:00
XXI і XXII. Розвідки про селищество на Україні-Руси в XV - XVIII ст.	5:00
XXIII і XXIV. Розвідки про міста і міщанство	5:00
Інгрет Дж. Історія політичної економії	4:00
Кавцкі Кароль, Народність і її початки	0:60
Калитовський Ом. Др. — Матеріали до літератури апокрифічної	0:70
Кельнер Л. Др. — Історія педагогії	1:20
Карєєв М. Філософія історії	0:25
Колесса Ол. Др. — Юрий Косован-Федькович	0:60
Кописький О. Листи про Ірландію	0:45
Конрад Й. Національна економія	2:30
Костомарів М. — Руська історія в життєписах ч. II і III по	1:00
„ Письмо до ред. Колокола	2:00
Кримський А. Мусулманство і його будучність	1:70
Левицький Нечуй І. — Сьвітогляд українського народу	0:60
Левицький К. Др. — Німецько-руський правничий словар	7:00
„ Руська Правда	1:00
Літературно-науковий Вістник, річна передплата 16:00, повні річники 1899—1904 по 16:00, книжки V—XII за 1898, з додатком розпочатих у поше рідніх книжках статей	12:00
Ляссаль Ф. Про суть конституції	0:30
Масарик Т. Ідеали гуманности	0:36
Матеріали до українсько-руської етнології т. I і III.	11:00
„ т. II, IV - V і VII (містить монографію проф. Шухевича про Гуцулів)	22:00

	Корек
Миколаєвич Я. — Опис камецького повіту	2:00
Мицкевич А. До галицьких приятелів, зі вступом і поясненнями	0:46
Огоновський Ом. Др. Історія руської літератури т. II. 6 00, т. III. 8 00, т. IV.	2:00
„ Studien auf dem Gebiete der ruthenischen Sprache	3:00
Олекнович В. Раси Європи	0 70
Онишкевич Г. — Руська бібліотека т. III	3 00
Памятки українсько-руської мови і літератури, т. I. Апокріфи старозавітні	4:00
„ „ „ „ „ т. II і III. Апокріфи новозавітні по	5:00
Павлик М. — Про читальні	1:00
„ М. П. Драгоманов, его ювілей, похорон, автобіографія і спис творів Якуб Іванович	4:00
Партицький О. — Старинна історія Галичини	6:00
„ Словянська держава перед двома тисячами літ	0:20
„ Провідні ідеї в письмах Т. Шевченка	0 70
„ Скандинавічина в давній Русі	0:40
„ Слово о полку Ігоревім	1:60
Партицький О. Темні місця в Слові о полку Ігоревім	2:80
Правнич часопись, річник IV—V по 6 00, VI, VII — X по	2:00
Правнич бібліотека т. I вип. 1, т. II вип. 1 і 2	4 00
Правнич і економічна часопись, т. I—III по 3:00, т. IV—V і VI—VII по	4 00
„Правда“ письмо літературно-наукове з 1873, 76, 77, 79, 89—96 по	3 00
„ з р. 1878 2:00, річн. XIII з доповненем	0 20
Пулюй І., Непропаща сила	0 16
„ Нові і перемінні звізди	0:10
Раковський І., Вік нашої землі	0:30
„ Вулкани	1 00
Рудницький С. — Українські козаки в 1625—1630 р.	0:80
„ Руські землі Польської Корони при кінці XV в.	0:80
Сеньобод Ш., Австрія в XIX ст.	0:40
„ Міжнародні революційні партії	1:00
Спис творів Ів. Франка за 25 літ його літературної діяльності	2:40
Стоцький С. — Буковинська Русь	0:40
Студинський К. Др. — Лірники, студія	2:00
„ Пересторога, історично-літературна студія	1:00
Тен Г., Філософія штуки	0:30
Терлецький О. Москвофіли й народовці	2 00
Томашівський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р.	3:00
„ Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі	0:10
„ Київська Козачина 1855 р.	2 00
„ Маруся Богуславка в укр. літературі	0:30
Уайт Д. А., Розвій географічних поглядів	0:46
„ Розвій астрон. поглядів	0:30
„ Розвій поглядів на лихву	0:30
„ Розмови з Л. Толстим	12 00
Українсько-руська бібліотека т. I, 6 00, II, 4 00, IV, 3 00, оправи о 1 20 дорожші.	12 00
Уманець і Сілка — Словар російсько-український т. I—IV	1:30
Феррієр Е. Дарвінізм	2:00
Фляріон К. Про небо	0 60
Франко Ів. Нарис історії філософії	0:40
„ Наші коляди	2:00
„ Іван Вишенський	0:60
„ Прє панщину і її знесеня 1848 р.	2:00
„ Хмельницина 1648—9 р. в сучасних віршах	0:60
„ Слово о Лазаревѣ воскресені	0:30
„ Апокріфічне євангеліє Псевдо-Матвія	2:40
„ Шевченко героєм польської революційної легенди	0:40
Целевич Ю. Др. — Історія Скиту Манявського	0:40
Целевич О. Причинки до зносив П. Дорошенка з Польщею	1:00
„ Участь козаків в Смоленській війні 1633—4 рр.	0 20
Шурат Чернеча республіка на Афоні	0 20
„ „Чернець“ Т. Шевченка, студія	0 20

НБ ПНУС

249204